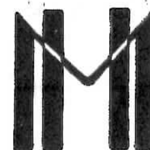
MILE BUDAK

RATNO ROBLJE

II



SUVREMENA KNJIŽNICA MATICE HRVATSKE
KOLO VI. — KNJIGA 32.

MILE BUDAK

RATNO ROBLJE

ALBANSKI KRIŽNI PUT
AUSTROUGARSKIH ZAROBLJENIH ČASNIKA

KNJIGA DRUGA

TISAK »TIPOGRAFIJE« D. D. U ZAGREBU«

MILE BUDAK

RATNO ROBLJE

ALBANSKI KRIŽNI PUT
AUSTROUGARSKIH ZAROBLJENIH ČASNIKA

KNJIGA DRUGA

ZAGREB 1941
IZDANJE MATICE HRVATSKE

NACRT ZA KORICE IZRADIO PROF. ERNEST TOMAŠEVIĆ
UVEZ: KNJIGOVEŽNICA BOGOMIL ŠOBAN

U BRITKOJ GLADI I SOLIKI

Dugo smo stajali i nestrpljivo čekali, da već jednom pođemo. Kad dođe i taj željeni čas, g. major odredi, da prva polazi peta, pa četvrta kolona i tako redom. Prva ostade zadnja, jer je već i bilo vrijeme, da se ona jednom tuži na one prve, koji tobože idu prebrzo.

Od polaska prvih pa do polaska onih najzadnjih prođe opet puno vremena, jer je trebalo prelaziti preko potoka kao i sinoć, samo što je ovaj jutros i širi i dublji. To je bila teška muka, a šteta je, što je g. Živković bio odustao od svoje prvobitne zapovijedi, da moramo ići neprestano po dvojica i priključeno jedni uz druge. Da toga nije bilo, bili bismo lijepo zagazili i u najvećem redu brzo prešli, jer smo već tako i tako bili mokri ne samo do koljena nego i pod pazuhom.

Kad sam vidio našega dragog Vodeka, kako je stisnuo glavu u jaku i metnuo ruke u džepove, kao da je pošao na zagrebački korzo ili u procesiju, dođe mi, da se uza svu svoju muku nasmijem. Sjetio sam se, kako je ono o pokladama nenadmašivo glumio srpskoga čičicu i u vladanju i u odijelu. Bio je tako uspio, da je došao k čiči, k pravome čiči, koji je stajao na straži, uzeo mu pušku s ramena — tako su se čiče uvijek smjenjivali — i rekao mu:

— Idi, bre. Ćeš jedeš.

Kad je to čiča čuo, veselo se pokupi i pođe, ali naš Vodek opazi, u kakvoj je kaši s puškom o ramenu, pa poleti za čičom, pružajući mu pušku, i šane:

— Hej, more. Stani. Ćeš čekaš još malo, ću idem da obavim nužda.

Dobrodušni čiča opet primi pušku i uzšeta se gore dolje, a naš Vodek strugne. Čiča je sigurno nestrpljivo čekao svoju »smenu«, misleći: »Će me prevari«, dok je njegov zamjenik

s nama zbijao šale i ubrzo dospio u buharu, jer nijesmo molili g. J. Popovića, da dopusti maskiranje.

Sad sam se toga sjetio i srce mi ugodnije zakuca, ali mi smijeh nije mogao da izbije ni na oči ni na usne. Sve se u meni sledilo i ovilo se o neku tešku, neugodnu ljusku, koja je naličila osinjaku. Trebalo je samo taknuti, pa da polete rojevi — bijesa i srdžbe.

Jučer smo prešli oko 20 km., a rekoše, da danas imamo isto toliko do Slatine. Srećom nije g. major s nama govorio, pa smo tako bili pošteđeni s njegovim pričama o udobnostima, što nas tamo čekaju. Barem se nijesmo ničemu nadali. Tu u Vasijatu vidjesmo jednu jedinu arnautsku kuću. Ako je takovo »selo« i ta Slatina, onda ćemo dobro proći. Kolika je bila naša želja za jelom, može svaki lako zamisliti, no još je potrebnija bila vatra, da se čestito osušimo i ogrijemo.

Neprestano smo se penjali u dugom redu kao ptice selice, kada pođu u bolje, toplije krajeve. Na gdjekojem je mjestu bilo među nama i po dvadeset koraka razmaka, ali se ne sjeti nijedan žandar, nijedan vojnik, da nas opomene, jer su se i oni jedva vukli.

Putem smo se namjerili na nekoliko mrtvih naših vojnika, a poslije čusmo, da ih je tuda i više pomrlo, no da je srpska vojska dobila naredbu, da ih pobaca s puta u jame i doline, da ih tako ne vide oni, koji će poslije doći. To je bila vrlo pametna odredba, jer je užasno djelovalo na dušu, kad si se tu, daleko od bojišta, namjeravao na mrtve vojnike.

Oko 11 sati čusmo, kako netko kraj puta iza trnja stenje i jauče. Ne smijem ustvrditi, da je tko poletio, da nesretniku pomogne, ali smo svi redom, kako smo stizali, prilazili, da ga vidimo. Držim, da je to bila radoznalost i strah pred onim, što je i nas svakoga moglo stići na svakom koraku. Mi mu nijesmo mogli nikako pomoći, jer nijesmo ni sami ništa imali i jer smo i sami bili tako izmučeni i obnemogli, da smo se jedva vukli. Pogledali smo ga s mnogo iskrene sućuti, koja mu nije nimalo olakšala umiranje, a neki su ga i nagovorili. Uzvratio je s nekoliko nesuvislih njemačkih riječi i dalje stenjao i dalje istiskivao nerazumljive glasove, koji su zvučali kao vapaj pogorelca na uzbunu. Bio je bos, dok mu je ostalo odijelo bilo prilično. Naš Krunoslav priđe bliže k njemu, skide sa sebe svoj gunj, razmota ga i pokrije vojnika. Neka mi

oprosti, što ću ovdje priznati, kako sam u taj čas pomislio, da to nije učinio iz milosrđa nego stoga, što je osjećao, da mu je gunj — »suvišan«.

Kad je i to bilo gotovo, kad je nesretni čovjek pokriven možda jedino s tom opravdanom svrhom, da u zadnji čas svojega života povjeruje, ako slučajno dođe k sebi, da kao čovjek umire u krevetu pod jorganom svoje tužne majke, pođosmo dalje, kao što bi čopor vukova, pogledavši svojega druga, koji se uhvatio u lisičine, otišao svojim putem.

Liječnika nije bilo nijednog blizu nas, a sve da je koji i bio, ne bi mu bio mogao dati ništa, baš ništa, potpuno ništa, a i kad bi imao što da mu dade, ne bi koristilo, jer onome više ne bi bile pomogle ljekarije cijeloga svijeta, pa stoga ni mi nijesmo mogli učiniti ništa čovječnije ni pametnije, nego da spustimo glave i — oteturamo dalje. Bog zna, gdje je neko srce venulo za njim — — —

Gdjekada smo na čas stali, da odahnemo, ali o kakvom većem odmoru nije moglo biti ni govora, jer je kiša lijevala i duvao oštar, hladni vjetar.

Nešto pred podne izиđosmo na vrh brda i opazismo pred sobom neuglednu baraku sa srpskom zastavom, a preko puta od nje stražarnica. Oko glavice su bili iskopani streljački jarci, po kojima se moglo sigurno zaključivati, da se Srbi ne osjećaju osobito sigurni u tim »najnovijim« krajevima, ali mi tada nijesmo zaključivali ništa, jer nam je s druge strane brda udario u lice još žešći i oštriji vjetar nego što je bio onaj, koji nas je dotle pratio.

Službeni znak srpske vlasti nije imao privlačive snage, jer za nas nije značio ništa. O tom smo sad bili posve uvjereni, pa se ne iznenadismo, kad ni ne stadosmo kraj te »vojne stanice«.

Tu stiže do nas glas, da je poručnik Krunoslav pao i da ne može dalje. Više nijesmo ništa mogli doznati, jer nije nitko ništa znao. Gegali smo dalje, da utečemo istoj sudbini, a Krunoslav?! — Što mu mi možemo?! — — —

Šutke se značajno pogledasmo i kao po nekom dogovoru upesmo svu snagu, da idemo što ustrajnije i što brže, dok je još malo snage. Žalili smo Krunoslava i njegov nas se slučaj duboko kosnu, jer je svaki osjetio, da se to isto može i njemu dogoditi to prije, što je vjetar bivao sve nesnosniji, a kiša se

preobrazila u oštru, gustu soliku, koja nam je tukla ravno u lice.

Haljine nam se smrznuše i gunj se u vijencu preko ramena ukoči kao pojas za spasavanje. Nigdje nije bilo nijedne kuće i bili bismo vjerovali, da tu niti ne živu ljudi, da ne iskrsnu pred nas nekoliko Arnauta s kruhom i kuhanim krumpirima. Sigurno su tako trgovali jučer i prekjučer s našim i srpskim vojnicima, pa su za svaki slučaj pripremili »robe«. Kod sebe su imali još vrlo malo, jer su oni prvi pokupovali. Za svaki su krumpir iskali groš, a za omalen kruh, jedini, koji su još imali, dade im neki Madžar banknotu od deset dinara. Kad je počeo jesti, malo se nije udavio. Bila je sama pljeva i sve baci u jarugu, jer nije mogao progutati ni jednog zalogaja.

Ja sam ugrabio — doista se grabilo i bacalo novac, jer inače ne bih ništa dobio! — ugrabio sam dva krumpira i lakomo ih, pod »mundirom«, opravio u drugi bolji svijet. Jao, da znate, što su bili slatki! — — —

Sjećam se, da sam u istom poslu vidio Maloga Bucu i natporučnika Pavla, a sigurno su se i drugi tu pomogli. Krumpire nije nitko gulio, jer je to fizički bilo nemoguće. Jedva si skupio prste toliko, da ti krumpir ne ispane iz ruke, a kamo li, da bi ih još mogao sastaviti, da ga guliš. To bi uostalom bila i šteta, jer i oguljine mogu neko vrijeme zabaviti želučane sokove.

Stiže nas Mujo i poče pripovijedati o Krunoslavu.

— Pao je — kaže — kao mrtav i ležao. Ljudi su ga pogledali i prolazili. Neki su čas stali, pa odlazili i oni. Krunoslav je dolazio k sebi i počeo stenjati. Ja ga upitam, ima li što jesti, a on izvadi iz torbice kutiju sardina i umoli me, da mu je otvorim. Kruha nije imao kao ni ja, ali u to dođe ciganin — to je bio srpski vojnik, ciganin, naš stražar — izvadi komadić kruha i dade mu. »Nemam više«, kaže. Čim je počeo jesti, ostavio sam ga i otišao, jer nijesam smio, da mnogo zaostanem. Ne bih vas stigao. Otraga su još bolesnici i »Nachzügleri«, pa će ga oni naći.

Mujo je pripovijedao na dušak, da ga nitko nije prekinuo ni s najmanjim pitanjem, ni s najmanjom upadicom, a zatim odmah i on zanijemi kao riba. Čudim mu se, da je smogao i onoliko riječi.

Vjetar je ludovao, solika bjesnila i studen rezala lice kao naoštrenim nožem.

Dođosmo do nekog raskrižja, od kojega smo okrenuli na lijevo, no Lepir se pognuo, natukao kapu preko ušiju i odljuljao ravno naprijed u prijašnjem pravcu kao nijemo blago.

— Ovamo, Lepire! — viknem ja, opazivši, kamo je zalutao.

— Aha! — reče on, malo podigne glavu i skrene za nama bez i jedne riječi. U tome je času bio zaboravio i Padišaha i Austriju i nije mu više bilo do komedije. Pomicao se naprijed kao komad drveta.

Moja je torba nemilosrdno tištila, mokri je gunj bio dušmanski pritegao, a prazni se želudac pripio uz hrptenjaču, da me je svaka kretnja vrijeđala, ali sam uza sve to bio tjelesno još prilično čvrst. Neko sam vrijeme išao kraj ugodnog zagrebačkog profesora graditelja G., koji se također izvrsno držao i češće mi tihim šaptom ponavljao: »Vi divno idete pod tim teretom!«

To je bilo istinito. Tjelesno sam bio još jak, ali sam zato duševno bio posve uništen. Nijesam vjerovao, da će i pola šatora stići na naše noćište, a još manje sam se nadao, da ćemo biti smješteni u kuće, pa sam držao, da ćemo prenoćiti na otvorenom i u duhu sam nas gledao iduće jutro polovicu smrznutih kao vrapce. Ja nijesam ni pomišljao na muke, koje sada snosim, nego neprestano na noć, na strašnu, posljednju noć i za svoj život ne bih bio dao ni lule duhana. Nikada, u najljućoj topovskoj i puščanoj vatri, nijesam bio tako živo osjetio, da mi se približuje kraj kao to popodne i bi mi teško, da bih bio mogao zaplakati kao najrodnija kiša.

— Umrijeti od gladi, smrznuti se i pasti u provaliju ili u blato, ostaviti same sve svoje mile i drage, a da tvoja nedolična smrt nikom, savršeno nikom ne koristi; umrijeti među ljudima, koji ti ne mogu ništa reći, koji ti ne mogu ništa dati nego jedan mutni zaplašeni pogled, kojim ne žale tebe, nego u tebi žale sebe, gledajući već u dojdućem času svoje ukočeno truplo kraj tebe — tako umrijeti, to je užas — — —

Gledao sam, kako takova smrt upire u me svoje oštre oči kroz maglu krupne solike i oblake studenoga vjetra i duša mi se sledi, a na usta mi naleti prigušen krik.

U pravilnom su mimohodu ispred mene prošli moja slatka majčica, moja dobra, draga žena, moje sitno dijete, moja

braća, moje nevjeste, moji prijatelji i svi moji znanci; u živim slikama osvanu preda mnom moje cijelo djetinjstvo, moje cijelo mladovanje, moj cijeli topli obiteljski život, a nekim mi se čudom navrnuše na jezik riječi, koje nijesam šaptao nego samo uzdisao:

Raspremi prebijele krevete, dušice moja,
Nadoji našega sina, malena i zlata,
Pa lezi, počivaj mirno. Ja ne ću ti doći
Nikada više — —

Pri tim me je riječima obuzela takova jeza, takav užas, takav strah, da još ni dan današnji ne shvaćam, kako odmah nijesam pao mrtav pod teretom te grozne prikaze, što je u mene bila uperila svoje nemilosrdne oči.

To je bilo 17. studenoga, 1915. g., i to je najteži, najopasniji dan, koji sam dosada proživio.

Okrenusmo nizbrdice u nekakovu provaliju. Tu je vjetar bio blaži, a i solika je jenjavala, ali je zato bilo sklisko, da smo se jedva pomicali. Još je najsigurnije bilo trčati, što smo mnogi i činili, jer smo tako lakše održali ravnotežu i uz to se još i malko zgrijali. Vrlo su mnogi padali, što više: rijetki su, koji nijesu padali, mnogi su se koturali po nekoliko metara kao balvan, a zastavnik je Lujo tako dušmanski zeznuo o kamenje svojim poštenim južnim polom, da se dva časa nije mogao snaći, a poslije toga je unezvjereno gledao oko sebe kao čovjek, kojega nenadano bace iz kavane na živahnu ulicu.

Kad smo sašli na dno jaruge, srete nas duboka gorska brzica. Ako se ne varam, tu se je Bela udostojao, da se okupa, što je moglo samo ojačati led na odijelu, ali mu tijelu više nije moglo naškoditi.

Na drugoj smo obali sjeli i odmorili se. Bilo je dosta ugodno s obzirom na ono, što proživjesmo, ali je bilo premalo, da probudi dobre nade, jer smo se opet, odmah od potoka, morali penjati na drugo brdo, koje je možda još gore nego ono, s kojega sađosmo. Stalno nijesmo ništa znali, jer kroz soliku nijesmo vidjeli, ali smo se bojali zla.

Poslije par časaka pođosmo i brzo se uvjerismo, da su nam bojazni bile opravdane. Što smo dalje išli, to smo dolazili u sve veći i veći vjetar. Solika doduše više nije padala, ali je zato počeo pršiti sitan snijeg. Ako se koja dobra nada i bila porodila u onoj ugodnoj dolini, tu je bez milosrđa osuđena na smrt.

Oko 3 sata po podne ugledasmo pred sobom oveće selo — mislim, da je to bilo selo Radomir — i učini nam se, kao da otuda sijevnu zraka toploga sunca, koja se pretvori u hladnu, ogavnu zmiju, čim primijetismo, da je čelo naše kolone već na drugoj strani mjesta i da se kreće naprijed.

Tu nas stiže g. Živković. Na njemu je bila velika bunda. Iza njega je jahao njegov »tjelesni liječnik« i naš pukovnik.

— Je li teško? — upita major mirnim, hladnim glasom.

— Nije teško! — odgovori njih nekoliko, ne krijući krvave gorčine u glasu.

Time se razgovor svrši i konjanici prođoše. Iznenadilo nas je, što je g. Živković s nama progovorio.

Počelo je dobro kijati.

Jedva smo se vukli, a osobito smo tužna srca prošli kroz selo, koje bi nas bilo moglo sve primiti pod krov. Išli smo dalje u neizvjesnost, u mećavu, u hladnu noć, u propast.

Na sve smo strane viđali srpske državne gunjeve, koje su bacali neki časnici, i ako su pred sobom osjećali strahotu zimske noći. Naši su ih skoro svi pridržali, a Lepir su, Mujo i Sin Smrti — slabi Sin Smrti! — nosili po dva i bili spremniji, da sve druge stvari bace prije nego li njih.

Kad smo se teškom mukom popeli na taj brijeg, srete nas odmah drugi i tako redom nekoliko puta i tako redom do ludila i tako redom do očaja. Na jednom brdu vidjesmo stado ovaca, koje su pasle oko kamenja i brstile niske, kržljave grmeče, a odmah nam zape za oko i plot, suhi, veliki plot oko jednoga vrta. Kako je to divna prikaza: ovce i drva, a pušači i jesmo, pa je lako za šibice! — — —

Moradosmo se zadovoljiti samo dobrim mislima i proći.

Čini mi se, da je to ono mjesto, gdje je zarobljenik ukrao i zaklao ovcu, Arnautin zaklao zarobljenika, čiča ustrijelio Arnautina, pa po noći i sam čiča umro od gladi i studeni —

To nije legenda!

Stigosmo jednoga svog druga, mladog poručnika, njemačke narodnosti, koji je zaostao iz pete — danas prve — kolone i jedva se pomicao uz potporu srpskoga stražara, koji se i sam teškom mukom vukao.

Slika je bila prilična onoj, kad je ciganin izvadio i dao Krunoslavu zadnju koricu kruha — — —

Padao je suton i naša je otporna snaga padala do ledišta.

— Ja više ne mogu! — reče Mujo. — Tko će mi nositi gunjeve do Debra, dat ću mu deset dinara.

Pogodio je crkvu, u kojoj će se pomoliti Bogu! Mi se sami jedva vučemo, a on nudi svoje gunjeve i nekakove dinare!

— Ja ću ti pomoći — javi se srpski stražar, koji je išao uz nas — ali ne mogu nositi do Debra. Daleko je.

— Pa ponesi mi ih barem do Slatine — žurno prihvati Mujo, samo da mu ne izmakne. — Slatina ne može biti više daleko. Dat ću ti dinar.

— Dobro — prihvati vojnik i zguli vijenac gunjeva s Mujine glave, pa ga prebaci preko ramena.

Istom utvrdiše posao, kad izidosmo na vrh brijega i opazismo selo na kojih dvjesta koraka pred sobom. Prve su kolone već stajale u redu.

— Eto Slatine, gospodine — reče vojnik. — Nema ni sto koraka. Ne trebaš mi dati dinar.

— Dat ću ti ga, brate — uzvrati Mujo. — Bog ti ga blagoslovio, jer ja više ne mogu ni dva, a kamo li sto koraka.

Ubrzo stigosmo na mjesto i stadosmo u red. Pred sobom nijesmo vidjeli mnogo kuća, pa je još uvijek kraljevala u nama strava, ali nijesmo vidjeli ni da su šatori podignuti, pa je to bilo barem malo utješljivo.

Snijeg je neprestano padao i mi smo u njemu stajali još dobra pola sata i još se jače, potpuno se smrzli prije nego nas počeše dijeliti — po kućama.

— Hvala ti, dobri Bože, na milosti! — uzdahnuo sam iz dna srca, iz dubine duše kao možda nikada prije.

Veliki Bože, samo Ti znaš, koliko je bilo moje veselje i veselje mojih drugova, kad vidjesmo, da ćemo noćiti pod krovom, pa kakov on bio da bio!

Još prije nego nas povedoše, opazih, kako se gospoda kupe kod nekoga plota, i poletim tamo, sluteći, da Arnauti trguju. Nijesam se prevario. Dva su Arnautina stajala s druge strane plota, držeći u tepsijama komade kukuruzovnice, koja se je žutjela kao dukat. Jedan im je gospodin nudio za pola kruha deset dinara u papiru, ali oni nijesu htjeli ni čuti. Komad po dinar u srebru ili još radije po staru košulju ili gaće! Kad im

je zapeo za oko komad rublja, novac je potpuno izgubio vrijednost i na sve si strane vidio, kako gospoda žurno skidaju smrznute gaće ili košulju, kojima su bila umotala glavu, i nude ih za komadić kruha. Neki su pokušali svoje rublje brzo svući, jer su imali na sebi po dva, tri preoblačila — ali je to bilo nemoguće, dok se gornje odijelo ne odledi.

Meni je uspjelo, da Arnautinu turim u ruku dinar, zadnje srebro, koje sam imao, i da ugrabim komadić »prohe«. Tako su Srbi nazivali kukuruzovnicu, i ako u njoj nema ni truna prosenoga brašna.

— Daj mi malo, daj mi malo — saletješe me sa svih strana, kad sam se povratio među svoje.

— Ne mogu, ljudi — branio sam se ja. — Ovo je za nas četvoricu, a vidite, da nemam ni deset zalogaja.

Uistinu je bio vrlo malen komadić, mnogo manji, nego se kod nas na selima dobije bijeloga kruha za deset filira, a k tomu je bilo sveto pravilo, da je zajedničko cijeloj družini, štogod kupi koji njezin član, pa bilo mnogo, bilo malo.

— Daj mi samo jedan zalogaj — molio je Mujo i poslije mojega razjašnjenja.

— Oprosti. Vidiš, da ne mogu.

— Povrati mi dušu! — reče on mirno, ozbiljno i uperi u mene mutan pogled.

— Ako je tako: evo! — odgovorim ja i dadoh mu dva, tri zalogaja. Ja mislim, da sam u tom času bio vrlo blijed i da mi je glas drhtao od uzbuđenosti.

— Hvala ti, brate. Ne ću ti zaboraviti — govorio je Mujo tišim glasom, gutajući suhe siromašne zalogaje.

Istom u tome času opazih, kako je on neopisivo bijedan, satrven i nemoćan i pričini mi se, da više nije čovjek. Pred tom me pomišlju opet spopade neiskazani strah, jer — tko nije bio u našem društvu, tko bi nas mogao sa strane mirno promatrati, morao bi vidjeti, da smo mi svi potpuno jednaki i da više nijesmo ljudi, nego neka vrst stvorova, koja je na uskoj granici između ljudi i životinja, na međi između razuma i ludila, ali svakako bliže životinji nego čovjeku, bliže ludilu nego razumu.

Već iz Ljum Kule patimo od bolesti »iskanja«. Čim jedan nešto ima, pedeset ih raskolači oči i usta sama šapću:

— Daj mi malo, daj mi malo.

Što smo bivali siromašniji, što je okorjelo samoživlje brže raslo, što smo postajali osorniji jedan prema drugome, to je ta bolest sve više i više uzimala maha. Poznam malen, vrlo malen broj onih, koji joj nijesu podlegli i među kojima se ne može naći ni moje ime. S velikom odvratnošću opazismo, kako se od nas drži daleko nekoliko gospode, za koje smo sigurno znali, da imaju novaca, dosta novaca, i to također austrijskih novaca, koji su vrijedili deset puta više nego srpski, jer si ih bez muke mogao upotrijebiti. To je na nas tako djelovalo, da mi jednoga dana reče Doktor, mirni uglađeni, obrazovani i vrlo uviđavni Doktor, koji doduše ni sam nije imao mnogo novaca, ali je ipak mogao izlaziti sa svojom družinom bez tuđe pomoći — taj mi čovjek reče jednoga dana uz trpak smiješak:

— Morat ćeš, Aniću, napisati: »Hrvatski lihvar na putu kroz Albaniju«.

Tada sam bio odlučio, da doista i napišem nešto slično, no sada mislim drukčije.

Svaki je gospodar svoje kese, pa bio čovjek, bio životinja, i ima pravo, da njome raspolaže, kako mu se najbolje sviđa. Druževnost je sveta dužnost samo za one, koji to osjećaju, a koji ne osjećaju, za njih je ona — egoizam onih, koji ništa nemaju, mnogo trebaju. On osjeća t. j. on misli, da nikoga ne treba, pa nimalo ne želi, da njega tko treba, osim ako mu se pruži dobra zgoda, da se javno, a po mogućnosti uz najnižu cijenu, pokaže velikim mecenom, filantropom i altruistom (oni se rado služe tuđim riječima, jer se time mjeri inteligencija!). Kad bi s takim čovjekom bio u tuđem svijetu, tamo obolio i sa smrtne ga postelje zamolio, znajući, da ima dosta novaca, da mi posudi dvadesetak kruna, da prije smrti ne budem željan svake ponude i da mogu nagraditi čovjeka stranca, koji me je bratski dvorio — ne bi me iznenadilo, ako bi mi odgovorio, i ako zna, da se ne mogu ni kod koga drugoga pomoći, i ako smo mi »braća domorodci«:

»Oprosti, dragi. Nijesam još dobio od kuće«. Ima publike, koja bi aplaudirala toj kolegijalnosti i altruizmu, koji se osjeća u mekoći i toplini odgovora; taj kapital vjerojatno ne bi nosio kamate, i — najzad — mogao bih ja i umrijeti, a gospodin ne pozna moju familijarnu situaciju, pa ne zna, da bi moja žena »sglihovala« sve moje račune, pa dostizali vrijednost našega pokućstva i cijeloga gospodarstva i da bi moja braća platila moje dugove, pa iznosili više, nego li bi mogli dobiti na licitaciji za cijeli naš »grunt i viršaft«.

Sada me to ne bi iznenadilo, dok smo u Albaniji mislili drukčije. Bili smo nepravedni, jer smo bili do kraja uništeni i duševno i tjelesno. Neka nam oproste gospoda, na koju smo se ljutili, a da nijesmo imali razloga. Oni su dobro mislili, da je bolje, da nas pedesetak crkne, a da oni udobno prođu, nego da s nama bratski dijele, pa da se svi jednako patimo. Oni bi nas doduše bili time obvezali na trajnu zahvalnost, olakšavši nam mnogi gorki nečovječni čas, ali onda oni ne bi bili donijeli u Italiju stotine austrijskoga novca. Ovako je bolje. Njima njihov novac, nama naša iskustva; mi nijesmo nikom obvezani, a oni nijesu odstupili ni za dlaku od svojih principa. Princip je vrlo važna stvar osobito u novčarskim poslovima.

Istini za volju moram napomenuti, da su ta gospoda i na sebi tako škrtarila, da nam je i to bilo odvratno i vrijeđalo nas je, kad smo vidjeli, kako očito pate glad samo stoga, da tu ne promijene novčanicu austro-ugarske banke, jer je mnogo nade, da će u idućem mjestu dobiti za nju jedan dinar ili jedan čerek više, nego im se sada nudi. Kad smo to gledali, bilo nam je, kao da nam jedan liječnik vadi zube, a drugi pravi otiske cipela na boljem dijelu tijela. To je bilo onda, u Macedoniji ili u Albaniji, kad smo bili svi nervozni i uzrujani do bezumlja, ali sada uviđam, da ste vi, gospodo, imali pravo, jer poslovica »našega milog ispaćenog naroda« kaže:

»U radiše svega biše, u štediše još i više!«

Najzad — ne znam, s kojim smo se mi pravom zanimali za ono, što vi radite i kako škrtarite, a pogotovo: ne pojmim, na temelju kojega smo paragrafa očekivali, da ćete vi s nama dijeliti ono, što je samo vaše, pa ta dioba bila i u obliku zajma?! To je zaista nepojmljivo, ali se može oprostiti, kad sada uviđamo svoje grijeske.

Oprostite nam. Schwamm drüber!

Vratimo se opet u Slatinu i sjetimo se, kako nam je bilo strašno teško čekati u vjetru i snijegu, dok nas počeše smiještati po kućama. Činilo mi se, da je ono pola sata, što smo prostajali, bilo teže nego polovica puta, ali smo već znali, da ćemo u kuće, i to je ono, što nas je ohrabrilo, što nam je duh

podiglo i uništilo moju ubitačnu vjeru, da će me sutra naći koji Arnautin smrznuta i pohlepno svući prnje s mojega tijela, a da ne reče ni »Allah rahmetli« — — —

Poslije smo opet morali stajati dobrih pet časaka prije, nego su nas pustili u kuće. Cijelo je selo počelo vikati, muškarci se ustrčali, a žene se derale iza zatvorenih vrata:

— Kadeš, Kadeš!

Što im to znači, mi nijesmo znali, ali smo primali kao psovku, kletvu i kao najočitiji izljev volje, da nas ne puste u kuću.

Razljutismo se, pa počesmo i mi vikati.

Moja je družina slučajno odijeljena od one gospode, s kojom smo redovno i putovali i stanovali, no na to se nije gledalo, jer je bilo važno samo da se dođe pod krov i da se dođe što prije k vatri.

GOSPODSKO NOĆIŠTE

Kuću nam otvori čovjek od kojih 35 godina i reče nam dosta dobro srpski, da u toj kući nije nitko nego jedna starica, koja nas moli, da pazimo, da joj ne bismo zapalili kuću, da ne ulazimo u prostorije, koje nijesu za nas određene itd. Sve obećasmo po sto puta i rekosmo, da ćemo dobro platiti sve, što dobijemo, samo da nas što prije pusti u kuću. Odvede nas kroz posve taman podrum u prvi kat u veliku sobu, koja je pri jednom zidu bila okićena — divnom vatrom.

— To je ono, što nam treba! — pomisli svaki od nas i zbaci sa sebe smrznute stvari.

Među nama je bio najstariji već spomenuti zagrebački profesor G. i stoga povjerismo njemu, da u ime svih nas pregovara s Arnautinom.

— Imate li slame? — upita on.

— Nema.

— A drva?

— Nema ni drva. Znate, ja sam ovdje stranac, pa ne znam.

— Mi ćemo sve dobro platiti.

— Platit će oni, platit — potvrdi srpski stražar, koji je bio s nama. — Ovo su sve časnici.

Čovjek nas pogleda nepovjerljivo i reče:

— Pitat ću gazdaricu.

— I štogod ima jesti — dometne profesor — recite, neka nam dade. Sve ćemo platiti. Gledajte, da nam dobavite slame i drva.

— Za slamu ne znam, a drva ću vam donijeti, dok se malo bolje smrkne. Sad ne mogu — odgovori on i ode u drugu sobu.

Odmah smo se rasporedili za spavanje i ustanovili red, kojim ćemo se sušiti.

— Donijet ću slame — reče onaj, vrativši se među nas. — Za jelo ima jedan kruh i, ako hoćete, može skuhati kukuruza.

— Vrlo dobro! — povikasmo svi. — Samo neka skuha dosta.

Kad smo dobili slame i prvi naramak drva, po kojima smo odmah vidjeli, zašto je on morao čekati mrak — jer su to bile grane i kolci iz nečijega plota! — kad smo to dobili i prvi obrok kukuruza, pade riječ o plaćanju. Srebra je u svih nas malo, a u mnogoga nimalo, pa vrlo rado i sa zahvalnošću prihvatismo ponudu braće Đure i Ferde, da će oni dati papir, a da im mi poslije vratimo svaki svoj dio, gdje se budu novci lakše mijenjali.

Doznadosmo, da je taj naš parlamentar Makedonac, srpski vojnik, koji je tu na straži. Kad i on dobi za svoj trud deset dinara, poče vući drva kao lud, a baka nam iza prve banknote posla punu tepsiju jabuka i obeća, da će cijelu noć peći kruh. Uzalud smo kušali, da dobijemo ovcu, kozu ili kokoši, pa stoga ponovno naručismo kukuruza.

Da ne bude nikom krivo, jedan je dijelio kukuruze, kruh, jabuke i sve ostalo, što smo dobili. Ako se ne varam, ta je domaćica bio Greko. Vrlo je zdušno nastojao, da ne bude nikom krivo i svaki je čas vikao:

— Ej, Ljubo! Evo ti još. Dobio si malo. I tebi Mijo. Znam ja, da bi Ličani pojeli vuka pod kožom. I ja sam te pasmine. Evo još i tebi, Aniću. Nije ni tvoja kuća daleko od njihove. — Bio je vrlo spretan i okretan.

Makedonac dojavi baki, da ćemo joj dati još deset dinara i poslije toga nam posla »na dar« pune dvije tepsije kuhane tikve i bez ikakva straha i sustezanja prođe otkrivena između nas na tavan i opet nam donese jabuka. Čast koranu i Svečevim odredbama, ali ona je doista imala pravo, što se nije krila, jer stara sirota nije imala što kriti.

Cijelu smo se noć izmjenjivali kod vatre i sušili stvari. Kad su jedni bili gotovi, probudili su one, koji su bili na redu, a ovi opet druge i tako redom.

Spavao sam između kapetana Jože i zastavnika Ede, blizog rođaka našega Sina Smrti. Možda vidjeh još kojega čovjeka, kao što je Edo, ali boljega, čednijega i nesebičnijeg sigurno ne. Za vrijeme rata mu je, kad je on već bio u robiji, umro otac i to mu je još više raznježilo i istančalo

čuvstva i osjećaje. Kad s njim govoriš, čini ti se, da imaš pred sobom mlado djevojče, koje je vrlo dobro odgojeno. Takav je u osjećajima i vladanju, no tjelesno je vrlo jak i dobro razvijen, pa bi pomislio, da je priroda htjela, da u istoj obitelji stvori protunošca slabom Sinu Smrti.

Bilo nas je oko dvadeset smješteno u tu sobu, ali smo prema onome, na što smo bili naučeni, imali svi dosta mjesta, a isto tako je bilo dosta slame. Uza sve je to Edo ipak neprestano ležao na boku i pomicao se pod noge ostale gospode, govoreći mi:

— Evo ti još mjesta, Aniću. Meni je dosta. Pomakni se ovamo, da bude prostranije gospodinu kapetanu. Evo ti još i slame. Meni ne treba.

Kakav je bio prema meni, takav je bio prema svima, i kakav u jednoj, takav u sve i jednoj stvari. Iznenađivalo me je, kako Albanija nije nimalo nagrizla ni njegovo vladanje ni njegove živce. Možda bi se uzrok smio tražiti u tome, što je iz najranije mladosti u Sokolu marljivo gombao. Takovo istraživanje i kod njega i kod drugih ne bi bilo ni dosadno ni suvišno — — —

Drugo je jutro zorom bio pečen kruh i kuhani kukuruzi i tikva, pa kad čusmo trubu za polazak, pozvasmo staricu, da obračunamo. Došla je među nas i Makedonac joj preveo sve, što smo joj rekli, a ona je zadovoljno vrtjela u ruci novčanicu i neprestano gledala samo u nju.

Bili smo svi presretni, osjećajući, da smo potpuno suhi, da je komadić kruha u torbi i da smo siti, pa i ne bilo u želucu ništa drugo, nego kuhani kukuruzi i bljutava tikva. Naše je zadovoljstvo bilo potpuno i vesela srca počesmo na skupištu pripovijedati, kako smo divno noćili.

— Ništa ti je to! — reče Dalmatinac. — Mi smo bolesnici kupili ovna trećaka, sasjekli ga i skuhali u kotlu, da je bila milina.

Zinuo sam od čuda i možda od zavidnosti, pa jedva upitah:

— Je li s vama bio Gospodin Kapetan?

— Jest. I Krunoslav. Jedva se dovukao. Bio je s nama i V. — to je onaj mladi Nijemac, što ga je sinoć vodio srpski stražar. — U komad je noći stigao k nama i trebala su dva sata, dok se malo oporavio.

I Krunoslav je stigao nekoliko sati poslije cijeloga društva. Bio je potpuno iscrpljen, više mrtav nego živ, a gledao je oko sebe kao uplašena zvijer. Drugovi su razumjeli njegovu slabost, pa su ga pustili na miru, dok dođe k sebi. Iza dužeg vremena javi se on kao sa drugoga svijeta:

— Užas, grozota — — —

— Što ti je? — upitaše ga nekoliki drugovi najednom.

— Rezali su meso sa mrtvih drugova — propišti on kroz stisnute zube i sav se strese.

— Meso sa drugova?! Rezali?! — — —

— Česi — promrmlja on. — Sigurno su Česi — potvrdi iza kraće stanke.

— Ti si to vidio? — upita Dalmatinac stežući i naglo otvarajući usne, kao da hvata gutljaje zraka.

— Na svoje oči — potvrdi Krunoslav, legne, zaklopi oči i zaspe mrtvačkim snom.

— Ja sam sinoć vidio, kako je neki sjeo na mrtva druga, da se odmori, a nije imao na što drugo sjesti — pripovijedao je jedan Nijemac, kao da je najnaravnije, da onaj nesretnik doista nije imao na što drugo sjesti nego na mrtva druga — —

Poslije nije Krunoslav nikad htio o tom govoriti. Kad bi ga tko o tom upitao, ukočio bi pogled i zanijekao glavom. Ni to jutro nije htio ponoviti, ali nije ni porekao. Dok su neki to pripovijedali, stigoše drugi s konačišta i počeše pripovijedati, da su jeli palente i mlijeka, sira, kajmaka i drugoga smoka.

Ja doduše više nijesam zinuo od čuda, ali sam se počeo obzirati i bacati značajne poglede na članove svoje družine i nestrpljivo čekao, dok dođu Doktor, Papec i natporučnik Pavle sa svojim društvima, da čujem, čime će se oni hvaliti.

Već smo svi stajali u hodnoj koloni, a njih još nije bilo.

— Bit će — mislio sam — da im se osladila ovnovina ili kajmak, kad ih još nema.

Živković se nestrpljivo uspljuckao i počeo psovati, kapetan i potporučnik ushodali se i sve pitaju, gdje su, gdje bi mogli biti, a njih nema, pa nema. Opraviše vojnika, da ih traži, a kad se ni on nije dugo vraćao, zapovjediše Smrčeku, da ponovno svira zbor i opraviše i Bajića u potjeru.

Otišao sam, da potražim fra Juru, da čujem, kako je on prenoćio. Kako smo već prije čuli, dvojica su svećenici Česi, pa su im se onda pridružili i Slovenac i Hrvat, i stoga zađem u češku kolonu, da ga tamo tražim. Kad sam ga opazio, preplašio sam se. Sav se stisnuo u kabanicu kao prosjakovo bogatstvo, pogrbio se, nije ga ni pola, a u licu više modar nego blijed.

— Hvaljen Isus, fra Jure. Kako si? — rekoh, pristupivši mu i nastojeći, da zatomim svoje iznenađenje.

— Na vike. Zlo sam, moj Aniću, ali hvala Bogu, kad sam samo ostao živ — odgovori on, stežući vilice, da u drhtavici ne udara zubom o zub, i zatim mi pripovijedi, kako je njih preko dvjesta naslagano u džamiju bez prozora. U svemu su gorjele dvije, tri vatre i koji su ugrabili mjesto kraj njih, više se nijesu pomicali.

— Što ćeš? — reče on. — Ja im ne zamjeravam i ako su naša bliža braća Česi. Radilo se o biti i ne biti, a svaki je sebi najbliži.

— Ti bi morao biti u društvu našega Ede, pa bi uz vas vazda dobro prolazili drugovi, kao što su ti tvoji noćašnji.

Fra Jure je poznavao Edu, pa se samo malko nasmiješi i onda nastavi:

— Sav sam mokar kao voda, a nemam ništa, da presvučem. Da su mi barem čarape.

Ja sam imao još jedne čarape u torbi, pa mu ih ponudim. Jure se branio, no najzad uzme i čim se preobuo, odmah malo prosvijetli.

— Hvala dobrom Bogu, sad mi je baš ugodno! — reče veselo i nasmije se, kao da se je preporodio.

Mene je to vrlo razveselilo, jer sam se sjetio, kako je i on mene već jednom oslobodio crnih misli. Bilo je to u Prizrenu. Bio sam bez pare u džepu, a ni ostali članovi moje družine nijesu bili osobito potkovani, jer smo nenadano pošli iz Niša, pa nije bilo vremena, da tražimo novce od kuće. Mrzovoljno sam šetao pred vojarnom i razmišljao, kako bi trebalo štošta kupiti, a nema se za što. U to pristupi k meni fra Jure i upita me, što mi je. Rekoh mu.

— Ni ja, brate, nemam mnogo — reče on — ali ću rado s tobom dijeliti. Mogu ti dati samo deset dinara.

— Čovječe, ja nijesam od tebe ni tražio, jer znam, da nemaš ni sam. Od čega mi ti možeš dati, kad ćeš već sutra biti bez pare kao i ja danas?!

— Onda ćemo skupa gladovati. U društvu će nam biti obojici ugodnije — odvrati on, pružajući mi novce.

— Hvala ti — rekoh mu. — Vratit ću, kad budem mogao.

— Lako je zato — nasmije se on. — Vratio, ne vratio.

Toga sam se sjetio tu u Slatini, kad smo obojica bili na posve istoj novčanoj stepenici, i kad je on stradao preko noći.

Počeo sam ga pobliže ispitivati o bezobzirnosti njegovih džamijskih drugova, no on se samo smiješio, hodajući gore dolje, da se ne smrzne, jer je jutro bilo vrlo hladno, i reče:

— Možda bih i ja bio isto onakav, kao što su bili oni, da sam ugrabio mjesto kod vatre. Bog zna?

— Ne vjeruj, Jure! — usprotivim se ja.

— Što ćemo?! — reče fra Jure tiho i već je bio dobre volje, kao da se nije ništa ni dogodilo. Nekoliko je puta ponovio: — Baš je ovo ugodno, kad su ti noge suhe i tople — — To je gotova sreća — — —

U džamiji su bile zastupane skoro sve narodnosti austro-ugarske monarhije i svima je ostala u najužasnijoj uspomeni. Nijesam čuo, da su se hvalili ni oni, koji su uhvatili blaženo mjestance kraj vatre.

Naši stigoše iz sela u najvećem trku, ispričavajući se, da nijesu čuli zov za zbor. Oni su mislili, da ćemo se cijeli dan odmarati, pa ih je stražar zatekao u intimnoj kućnoj toaleti.

— Kaj ste jeli, Papec? — požuri kapetan Joža s pitanjem, da što prije čuje, moramo li i njima zavidati.

— A, kaj?! — odmahne on rukom. — Pravil sem ajngemahtes, al ga nis' jel —

— Kako to?! — upita nas nekoliko. — Zašto ga nijesi jeo?!

— A — kaj vam bum pripovedal?! — odgovori on ljutito i okrene se, a njegovi se sustanari počeše smijati i pripovijedahu nam, kako su kupili kokošiju, masla, jaja i sličnih dragocjenosti, uzajmili od Arnautina kotao i Papa zavrnuo rukave, pa se dao na kuhanje.

Kako je marljivo radio, a i vatra prigrijala, on ožedni i maši se prve boce, koju je opazio, nagne, prvi gutljaj naglo proguta, a drugi mu zape u grlu i njemu se smuči. Istom sada osjeti, da je pio petroulje!

Nijesu se mogli dosta nahvaliti, kako su divno spavali i još divnije večerali — o čemu je Papec šutio kao zaliven — tek su se u pola glasa tužili, kako je jedan drug smotao poda se previše slame, grozeći se, da će je braniti »do zadnje kapi krvi«, dok su ostali imali samo po malo i ništa.

Ta je priča o slami zvučila slično Jurinoj priči o vatri.

— Jesi čuo: piletina, ovnovina, jaja, sir, mlijeko? — reče Ančica Zduni i značajno ga pogleda.

— A, mani! — poče Zduna tješiti i sebe i njega. — Glavno je, da je ostala živa glava.

Čuvši njihov razgovor, pogledasmo se i ja i Joža, a meni se učinilo, kao da mi je u ustima neukusna, bljutava, kuhana tikva — — —

Čovjek je vrlo nezahvalno stvorenje.

Među nama je bio opskrbni satnik jedne domobranske pukovnije, koji se baš nije osjećao Hrvatom, ali je dugo kod nas služio, izvrsno naučio hrvatski i sada se družio skoro isključivo s Hrvatima. Djedovi su mu Šlovaci, roditelji Madžari, a on je — hrvatski domobranec, gđica zaručnica mu Hrvatica i djeca će im biti Hrvati. On je u Slatini bio središte jedne hrvatske naseobine, koja je jela kao i mi: kruha, kukuruza i tikava. To je bilo zadovoljstvo, kad smo se našli s istom noćnom prošlošću! Pobočnik je gospodina satnika bio naš Bauc, djelatni domobranski poručnik, koji je bio vazda miran i neumorno učio i čitao francuski, a svaki je dan točno od 2½ do 3 sata poslije podne pravio komedije u »Sirotištu«, u kojem je bio sobni starješina, počimljući predstavu s riječi »Bauc«, od čega mu potječe i naziv. S njima su još bili Tonček, Vlado, Jusa, Tiček, Štef, jedan mali Poljak, Štulika i još neki, kojih se više ne sjećam.

Njima Arnautin nije htio dati potpuno ništa, dok mu nijesu dali nekoliko preoblačila blatnoga i mokrog rublja. Kad je vidio, da su to ljudi »bogataši«, donio im je najprije drva, zatim kruha, a poslije kukuruza i tikava. Gospoda su bila blažena od puste sreće, baš kao ono i mi, i njihovo je zadovoljstvo bilo doseglo toliku mjeru oduševljenja, da je gospodin satnik počeo dijeliti cigare, koje je inače štedio kao zenicu oka, odbijajući svakoga, koji bi iskao. On i Bauc su se vrlo dobro pazili, ali su se isto tako vrlo rado i često svađali. I sinoć dođoše na konak posvađeni, a jutros iziđoše pijani od prijateljstva.

Tolika je bila moć tikava i kukuruza!

Cigo je nastradao sa svojom violinom. Vukao je siromah, mučio se s njome i ruke mu otpale od studeni, a kad je sinoć razmotao, opazi na svoj užas, da se sva iskrivila i poprimila oblik opanka oputara, koji nema nijedne vrnčanice. Cigo je tužno pogleda, čas se zamisli i pruži je Arnautinu. Ovaj je primi, ubezumljeno se zagleda u to čudovište i prošapće:

— Allah, Allah — — —

Cigin je bol olakšavalo to, što je imao izvrsna plačidruga u Čajnemenu, koji je izgubio svoj samovar. Samovar i violina nijesu doduše iste stvari, ali i jedno i drugo može izazvati oduševljenje i zanos jednake visine. Cigo je boem, koji rado sanjari, piše note, zlo govori o ženama i nosa violinu, a Čajnemen je zaručen i uz to zaljubljen čovjek, koji se razumije u gospodarstvo, voli dobar objed nego devetu simfoniju i nosa samovar, pa bi se prema tome smjelo zaključiti, da su samovar i violina barem jednako vrijedne stvari, jer se s njima postiže potpuno ista svrha.

Čajnemen se kune, da ga je još imao, kad smo jučer popodne prošli kroz selo Radomir, a kako ga je poslije izgubio — to Bog zna. Uostalom, važno je samo to, da je on iznio živu glavu, a za samovar je lako! Tako se tješila blažena narav Čajnemenova i time su tužaljke svršene.

Bolesnici su se skupili kao zadnji vod i među njima opazih i našega Druga. Bolestan je — kaže — pa će lagano ići za nama. To se jutro uopće znatno povećalo njihovo društvo. I naš je Gospodin Kapetan bio vrlo slab, ali nam se ipak nasmijao i rekao:

— Držte se, dečki, držte. Bu vre dobro.

Tako je on nas vazda, kad je trebalo, hrabrio, i kad je trebalo, svjetovao. U Nišu su »ludo« igrali, kad bi bilo lijepo vrijeme, na dvorištu. Oko toga se vazda skupio cijeli zbor gledalaca, koji su držali s pojedinim igračima, koji su se strašno srdili, kad im protivnik odnese koji kamen, kao da se radi o hiljadama. Možda nema igre do »luda«, kod koje se i najblaža narav za svaku tricu razbjesni, pri čemu se naravno i psuje.

Poslije jedne take burne partije uzme Gospodin Kapetan Vladu i Tičeka pod ruku, povede ih na šetnju i reče im po prilici ovo:

— Najte, dečki, psovati, vrag ga je dal, pred drugima. Em ti svi razmeju te srpske huncutarije, pa buju rekli, kak su Horvati prostaki. Najte, najte, dečki! — Kad smo sami — e, to vam je čisto kaj drugo. No, da — tad sam vam i ja prost. Em smo svoji.

Kad sam ga god čuo, kako govori, minula me je želja pok. A. G. Matoša s njegovom mekom, ugodnom kajkavštinom.

Tako mi se i sada učinilo, da nam A. G. Matoš domahuje svojom kijačom i govori:

— Držte se, dečki, držte. Bu vre dobro. Em smo Horvati — — —

PREMA PEŠKOPEJI

Odmah od Slatine počesmo se spuštati i opazismo dolinu Crnoga Drima. Put nije Bog zna kakav, ali je svakako bolji nego onaj od Bicana do Slatine, a vodi preko brežuljasta tla tako, da nema nigdje većeg uspona.

Izjutra je bilo vrlo hladno i sve smrzlo, ali brzo prigrije sunce. Cijeli je dan bio topao i ugodan.

Ne znam, gdje je Đuđa prošlu noć sprovela, no čim smo pošli, stvori se kraj nas i poče veselo obigravati. Sudeći po tome, što je vrlo slatko jela kuhane kukuruze, koje sam joj dao od svoje poputbine, držim, da nije ni ona imala osobito masnu večeru kao ni njezin narečeni gazda. Što bismo tome?! Dok nijesmo čuli, da je nekima bilo bolje, bili smo zadovoljni i tikvom i kukuruzima! Đuđi nije sigurno nitko pripovjedio, da je tu noć bilo u Slatini i vrućih kostiju, pa su je kukuruzi oduševili, počela je veselo mahati vunastim repom, s upitom me gledati, nakrivivši malu lijepu glavicu i oblizivati se, kao da kaže: »Ej, ima li još toga Božjega dara?«

Bilo je, bilo još malo — ali: ovo malo, što j' u torbi, treba gazdi. I on bi kukuruza.

Gospodin je major opet s nama progovorio i rekao, da ćemo u Peškopeju (to znači »pet kuća«), do koje je »samo« 25 km., a za dvadeset i pet kilometara treba dosta kukuruza.

Putem mi je pripovijedao Lepir, kako sinoć htjede ubiti Arnautkinju, što ih dugo nije htjela pustiti u kuću.

— Ne govori, bolan! Kakav ubiti?!

— Bih je bio, Aniću, života mi, ustrijelio — kleo se on— samo da mi je vojnik dao pušku. Preko pet časaka smo stajali na vratima i ja sve osjećam, kako mi se noge mrznu i gledam, kad ću se složiti na zemlju, a ona iznutra viče kao luda: »Kadeš! Kadeš!« Daj mi pušku, rekoh vojniku, da pucam u nju.

— A što on?

— Mani, kaže, gospodine. Pustit će ona. Neka se malo izviče.

Lepir je pripovijedao i pripovijedao, dok nije na jedamput zašutio i nagnuo glavu na lijevu stranu.

— Što ti je, efendija? Je l' ti teško? — upita ga Tunja i nasmiješi se unaprijed, očekujući kakav vragoljast odgovor, no on uzvrati kratko i suhoparno: »Nije« i drugo ništa.

Neko sam ga vrijeme promatrao, no kako je bilo i meni vrlo teško, ubrzo zaboravih na njega.

Opet smo počeli sretati karavane s brašnom kao i ono iza Bicana.

— Koliko je do Peškopeje? — upitasmo jednoga.

— Tri sata — odgovori on kratko i sigurno.

— Nije moguće! — pomislismo mi, ali se ipak uznadasmo, da će znati čovjek, koji sada dolazi otuda i koji je sigurno tu poznat.

Iza toga smo išli dobar sat hoda, kad sretosmo drugu povorku i opet upitasmo jednog niskog, neuglednog čovječuljka, koliko je do Peškopeje.

— Pet sati! — odgovori on također posve kratko i posve sigurno.

Sad smo znali posve točno, zaključujući, da obojica imadu pravo, i razlika je samo u tome, što im satovi nijesu jednako dugi, a tome se ne da pomoći. Eto imaš pet prstiju na ruci, pa ni dva nijesu jednaka, a kamo li da mogu biti jednaki satovi u jednoga tromog Makedonca i u jednoga vižlastog Arnautina, koji se nikad u životu nijesu ni vidjeli. To je barem prirodno!

O velikom podnevnom odmoru izvadi svaki svoj komadić kruha, kukuruze, sir ili tko je što već imao. Lepir je sjeo kraj mene i niti je sa sebe skidao gunjeve i torbu, niti je što vadio. da jede, a neprestano glavu naherio.

— Što je tebi? — upitam ga.

— Ništa — odgovori on kratko.

— Čovječe, nešto ti jest, kad se tako držiš.

— Ukočila mi se šija.

— Šija ti se ukočila?! — iznenadih se ja i prepadoh jedno stoga, što mi ga je bilo doista žao, a drugo i stoga, što je bilo vrlo loše proročanstvo za nas slabije, kad je tako primotalo njega, koji je među nama ponajoporije naravi.

— Boli li te? — počnem ga ispitivati.

— Ne. Samo drži.

— Možeš li ispraviti vrat?

— Ne. Pusti me. Proći će to.

— Pa baci, brate, jedan gunj ili plati srpskome vojniku, da ti obadva ponese.

— Neka, neka. Teško ovci, koja nije kadra sama nositi svoje runo.

— Bi li jeo što?

— Imam u torbi. Pusti me. Proći će ovo — reče on i nalakti se.

Sjedeći tako opazismo skoro ravno na zapadu od nas neko selo u plamenu. To je moglo biti selo Dučesti. Tako se zove ili nekako slično, a leži na lijevoj obali Crnoga Drima. Čuli su se nekoliki puščani hitci, slaba vika i dobro je oko naziralo, kako bježi nekoliko ljudi.

— Vidite: samo tako možemo ukrotiti ove divljake — reče kapetan Gradimir s toliko iskrenog uvjerenja, da to baš mora biti tako, kao da je rekao: »Danas je lijep dan«.

I mi smo vjerovali, da se Arnauti mogu »samo tako« ukrotiti, no ujedno nam se nametnu pitanje: S kojim pravom krote Srbi Arbanase?!

Ubrzo iza podne srete nas vrlo duboka i brza bujica, preko koje su vodile samo dvije tanke bukove stožine, između kojih je jedna bila posve kriva. Prijelaz je bio vrlo težak i opasan. Pomagali smo se tako, da su najprije prelazili oni sa čvršćim živcima i pružali u pomoć motke onima, koji su bili plašljiviji. Uza svu se je tu opreznost jedan mali Židov — kadet Diamantstein — strovalio usred bujice i jedva ga izvukoše.

Kirijaši su s brašnom izabrali najpliće mjesto, koje je ujedno bilo i najšire, natjerali u vodu konje i magarad, a zatim vikali, što ih grlo nosi, i gađali blago kamenjem, da ga što brže pretjeraju na drugu obalu, a poslije su trčali i prelazili sami preko onih stožina. Jedno je kljuse nastradalo, baš kad smo mi prolazili. Nije moglo odoljeti nasrtajima vode, pa zašlo u dubljinu i potonulo. Brzo je izronilo i očajno se hrvalo s udarcima vode, dok nije posve podleglo.

Tu smo se zadržali vrlo dugo, jer su se mnogi jedva, s teškom mukom nakanili da prelaze, pa nas stiže i bolesnički vod.

— Unesreći me, jadan ti sam, majko moja! — jaukao je Drug očajno. — I baš se meni moralo dogoditi, baš sam danas morao ići s bolesnicima, majko moja!

— Što je, Druže, po Bogu brate?! — upita ga naš doktor direktor i nasmije se.

— Što je?! Unesreći me — eto, to je! — odgovori Drug preko volje, ali ne htjede pripovijedati, što mu se dogodilo nego nastavi s jadikovkama i kletvama.

Nitko nije mogao ni naslućivati, što je bilo, dok nam ne rastumači Dalmatinac, kako su putem stigli nekog Arnautina, koji je išao u Debar i gonio pred sobom prazno magare. Srpski stražar predloži bolesnicima, da rekviriraju magarčeva leđa do Peškopeje, na što oni rado pristanu i neki natovare torbe, a Arnautin je samo gledao i šutio, jer se protiviti nije smio, a povlađivati nije htio. Među ostalima metnuše torbe na magarca Drug i Gospodin Kapetan. Kad je to bilo u redu, Arnautin potjera naprijed, a s njim pođe i jedan stražar. Kad su stigli u selo Suhodol, vojnik zaostane, da nešto kupi, što li, a Arnautin porene dalje i čim osjeti, da je sam, žurno rastovari, stvari ostavi kraj puta i nestane poprečacima, što li bi od njega. Kad se vojnik povratio, nađe još samo ostanke stvari, dosjeti se jadu i mirno pođe naprijed, kao da se nije ništa ni dogodilo. Kad se sastao s bolesnicima, stvar im je ispripovjedio. Gospodin je Kapetan rekao: »Vrag si ga je dal! Sad nemam čisto niš«, a Drug se dao u neutješljive jadikovke i psovke.

Kad smo se svi iskupili, odredi kapetan Gradimir, da krenemo.

Đuđa i Bre također su stigli, ali ni danas ne znam, kako su prešli, da li ih je tko prenio ili su preplivali. Koliko se sjećam, to me pitanje onda nije nimalo zanimalo, i ako me je veselilo, što nijesu zaostale te male, vjerne i dobre životinjice.

— Jeste čuli, gospodo — poče dr. Šaca tiho, vrlo povjerljivo i drhtavim glasom: — Naši begaju, Bugari su tučeni, a Srbi zdravo brzo napreduju na svim linijama.

— Je li to, doktore, iz »Tisuću i jedne noći?« —upita neki i nasmije se.

— Oprosti, brate! — usprotivi se dr. Šaca. — Nemoj tako. Znaš, mater mu, da ni mene ne veseli takova nesreća, ali, brate, tako vele, pa eto. Begaju, kaže, sa svih položaja, da ih Srbi jedva stižu!

— Tko ti je to javio? — upita neki treći.

— Gospon Žarko. On ti je tamo kod zapovjedništva, pa, veli, dođe majoru brzojav od gospodina Šapinca, u kome mu to javlja.

— To je mogao biti samo brzojav bez žica, jer žičnoga nema.

— Ne znam, brate.

— Da, da. To je moguće — dobaci neki — jer je Albanija puna radiotelegrafskih postaja.

Iza toga je kratkoga razgovora dr. Šaca zaostao, tobože se slučajno pridružio časnicima madžarske narodnosti, pripadnicima madžarsko-židovskih općina, i u pola im glasa povjerio tu istu »strašnu« vijest, jadikujući:

— A ize, barátom, što će biti od nas Madžara i madžarona, ako sada Srbi nastave put preko Save i Dunava? A to mogu, a ize — — Ja sam na svoje uši čuo, kad je rekao general Mišić, da oni samo čekaju zgodan čas, pa da su za mjesec dana u Zagrebu i Pešti. Došlo im je u pomoć dvjesta hiljada Francuza i svaki dan očekuju dva puta toliko Rusa. Hoće baćuška, kad počne — — — A ize — — Najgore će biti za nas, koji smo pravoslavne vjere. »Izrodi — vele — izdajice« stoga, što smo iskreni Tiszini ljudi — — —

Lagano smo stupali, neobrađenim brežuljastim krajem. O cesti se ovdje ne može ni govoriti. To je nekakova stara putina, koju su sada na vrat na nos popravljali, namjenjujući joj očito veliku zadaću u najbližoj budućnosti.

Gospodin Živković je čitao na našim licima i očima skrajnju iscrpljenost, pa — sigurno, da nas ohrabri — najavi, kako nas u Peškopeji čeka dobra kasarna, dosta kruha i:

»Od Peškopeje dalje cesta kao kuglana. Za automobile«.

— Pomozi, Bože — pomisli svaki u sebi, ne zaboravljajući, da se svaka majorova ne smije uzeti posve ozbiljno.

Kasno u noći stigosmo na odredište. Uvedoše nas u obzidano dvorište velike zgrade. Da li je pred nama kakova podrtina kao obično ili čestita kuća, to nijesmo mogli suditi, jer je bio mrak.

Najprije odvedoše na desno, kroz nekakova mala vrata, gospodu Srbe i još neke s njima, a onda pozvaše nas, da idemo ravno naprijed u zgradu na golemu rupetinu, koja nadomještava nekadašnja vrata. Nekolike su slabe svjetiljke žmirkale u velikom, nerazdijeljenom i neurednom prostoru, koji je bio pun naših vojnika. Mi smo svi doduše voljeli svoje vojnike, pogotovo otkad smo vidjeli njihove muke i patnje, ali — — nije nas obradovalo, kad smo ih opazili. Srećom, oni su ispunjavali samo polovicu prostora, a druga je polovica, koja je bila odijeljena od prve, bila namijenjena za nas. Svom snagom navalismo unutra, bacajući stvari na pod, samo da je što prije obilježeno ležište, da ga tako drugi ne obilježi. I u toj su prostoriji škiljile nekolike svjetiljke samo toliko, da ne udariš glavom o stupove, koji podbačaju drveni strop. Pod nogama nijesu bile daske nego nabijena zemlja, po kojoj su pruženi dugi redovi kukuruzovine za ležanje umjesto slame. Mi smo bili zadovoljni i time, samo da nijesmo pod otvorenim nebom i na goloj zemlji.

Ovdje se nije moglo izvojštiti, da društva budu skupa, osim ako su ušli baš jedan drug iza drugoga, jer je svaki padao, gdje je prije dospio, i kad je jednom pao, više nije bilo ni sile ni autoriteta, koji bi ga digli ili samo pomakli. Svaki je mislio, osjećao i tvrdo, nepomirljivo vjerovao:

— Tu sam samo ja, koji se mora zadovoljiti; radi se samo o meni; važno je samo to, da se ja oporavim i da stečem malo snage za daljnje, nove napore, koji me još čekaju; moram se podmiriti ja, ja i samo ja.

Užas!

Da nijesmo proživjeli ono, što je bilo prije, morali bismo se stidjeti do groba, zbog onoga, što je došlo sada i što se poslije često ponavljalo.

Ne znam, da li nas je većina bila već od naravi sklona nemoralnom životu, ili nas je sadašnji život učinio nemoralnima, no to je činjenica, da je naše tadašnje shvaćanje ljubavi prema bližnjemu, da je naša tadašnja društvenost — izuzevši najuži krug družina — i da je naša tadašnja »bekannte oesterreichische Kameradschaft«[1]) bila dostojna — svakog ciganina.

Ako je opravdana Lombrosova tvrdnja, da nije istina, da prilika stvara tata, nego da prilika samo čini, da — tat krade, ako je ta nauka opravdana, onda možemo međusobno izmijeniti čestitke!

Naravno, skočila je tu i tamo po koja lijepa, ugodna iskrica prijateljstva i čovječnosti, no to su tako sitne, tako

[1]) Poznato austrijsko drugarstvo (među časnicima).

rijetke krijesnice, da se niti ne zapažaju u gustoj, neprobojnoj pomrčini jesenje noći.

Koji su poslije stigli u tu sobu, zapravo: u taj natkriveni prostor, koji za nuždu može služiti i za ljudsko sklonište, ti su jedva našli pedalj prostora, jer su oni prvi u neredu i sebično zauzimali mjesta. Među ostalima je zakasnio i naš fra Jure i kao lopta bio odbacivan od jednoga mjesta do drugog, dok ga slučajno ne opazi kapetan Joža i ne zovnu među nas. Stisli smo se, da bude svima »dosta« mjesta, i raširili smo se, da se još tkogod ne zgura među nas. Bilo je toliko mjesta, da smo mogli svi spavati, ležeći na bokovima. Od naših je nogu, pa do nogu onih, koji su ležali preko puta od nas, bio među kratkima dobar pedalj prostora, dok su oni dulji, viši, noge posve pomiješali, udarajući iz drugoga reda glavama u glave onih, koji su tamo na drugoj strani, u trećem redu. Ovi su opet bili nogama spojeni s četvrtim redom i tako dalje sve do šeste naslage stisnutih srdela.

Kad smo se već svi bili prilično smjestili i umirili, stigoše bolesnici. Poslaše ih među nas, da nađu mjesto, a kako su pritom prošli, može svatko vrlo lako zamisliti. Istina, oni nijesu bili bolesnici za to, da dobiju najgora i nikakova mjesta, ali su ih dobili za to, što su udobnije išli nego mi ostali, što su kasnije stigli i najzad, što smo mi svi osjećali, da smo bolesni i da nemamo obveze prema nikome.

I ovdje moram istaknuti, da se poslije ne bi krivnja svaljivala na »civilističku, nedisciplíniranu rezervu«, a pogotovo na t. zv. adute, koji su putem bili u vladanju posve jednaki svima ostalima, da nije nijedan mladi aktivni poručnik ustao i ponudio mjesto kome starom i bolesnom aktivnom satniku. Ni jedan jedini!

Kad su se bolesnici počeli motati oko nas, svaki se stiskao na svome mjestu i nepovjerljivo ih gledao kao one, koji su došli — da otmu nešto, na što nemaju nikakova prava.

— Molim vas, pazite malo! — izdere se Mali Buco u sav glas njemački. Netko mu je dušmanski stao na noge i on vikne, ne mogavši se svladati i niti ne pokušavajući, da se svlada, i ako je negda imao vrlo čvrste živce i posve ispravno vladanje prema svima, s kojima je imao posla.

— Jeste li slijepi? Zar ne vidite, da su to noge? — nastavljao je Buco svoje jadikovke. — Ovdje nema mjesta.

— Oprostite, molim vas oprostite — promrsi onaj neoprezni isprekidanim glasom, i umjesto da se žurno makne, on pade svom težinom na Bucine i Čajnemenove noge. — Oprostite, ne mogu, ne mogu dalje.

Oni se brzo isprave i — Buco se zastidi. Priznaje, da može mirne savjesti potvrditi, da je još bio sposoban, da se stidi, i ako je vrlo malo kriv. Na svojim je naime nogama opazio ponajstarijega među nama, reaktiviranog i bolesnog satnika Karla Bindera, koji je već prebrodio šezdesetu.

Ležao je kao mrtav.

Naši su se bez i jedne jedine riječi ili isprike razmakli, što je najviše bilo moguće i uzeli među se slaboga i nemoćnog čovjeka. Ni on nije ništa rekao. Šutio je, nije se niti zahvalio niti ispričao kao ni oni, misleći, sigurno, da je među njima sve izravnano po onoj mudroj:

»Tout comprendre, c'est tout pardonner!«[1])

Kad čusmo, da nam kuhinja nije ništa priredila, šane mi Zduna, da bi bilo najpametnije zaklati Đuđu i skuhati je na gulaš ili na juhu. Taj me prijedlog nije nimalo iznenadio, i ako sam volio to malo dobro psetance. Što više, odmah sam osjetio, kako baš ja imam pravo, da njom raspolažem, jer sam se najviše brinuo za njezinu prehranu.

— Tko bi je zaklao i oderao? — upitam ja posve mirno, smišljajući odmah, koga bismo zamolili za taj posao. Da je to bilo vrlo važno pitanje, munjevitom mi je brzinom sijevnulo u glavi, jer tko bude klao i derao, ima pravo i da jede, pa onda ne smijemo taj posao povjeriti kakvom proždrljivcu.

— Ja bih sam pokušao — reče Zduna.

— To bi bilo najpametnije. Ne bismo nikog stranog uvlačili u dio — potvrdim ja.

— Ja ću je priklati i oguliti, ako ne će nitko drugi — javi se Lepir.

Bez daljnjeg dogovora počesmo sva trojica dozivati našu dragu i milu Đuđu, no — ona se ne javi. Dugo smo je zvali i tražili, al sve uzalud. Istom sutradan nađosmo ne samo njezinu — kožicu, prebačenu preko zida, nego i kožicu našeg vjernog Bre-a.

Drugi su nas pretekli, pa što smo mi kanili — oni učiniše: pojedoše i Đuđu i Brea — — —

---

[1]) Sve razumjeti, znači sve oprostiti.

DANAS, SAMO DANAS — — —

Oko 11 sati u noći javiše, da je kuhinja priredila prežganu juhu. To je dobra vijest na kraju tako mršavog dana, kao što je taj bio, ali je muka sada ustati, ići u dvorište i reskirati, da ti susjedi s lijeva i desna tako podšišaju mjesto, da se družina više ne može ni smjestiti — to su žive muke.

— Daj, Aniću, lončić, pa ću ti ja donijeti — ponudi se fra Jure, znajući, kolika je moja želja za jelom, pogotovo za vrućom juhom, i opazivši, kako mi je neopisivo teško ustati.

Smililo mi se, kako on: svećenik, stariji, a možda i umorniji od mene hoće da mene posluži, stisnem zube, zaboravim umor i žuljeve na nogama i brzo ustanem.

— Hvala ti — rekoh mu. — Ja ću poslužiti tebe.

— I to je dobro — odgovori on i nasmiješi se. — Glavno je, da ne idemo oba.

Čorba je bila posve neslana, jer putem nijesu mogli momci vući sve kuhinjske stvari, pa su bacili sol, držeći, da se bez nje može živjeti. Već smo uostalom u Slatini čuli od Arbanasa, da prođe i po desetak godina, a da soli niti ne vide. Ne doznadosmo, čime je zamjenjuju ti zdravi, žilavi i koštunjavi gorštaci, a možda smo i krivo razumjeli.

Spavali smo izvrsno, ne osjećajući, da nas žuljaju debele trstike i da nas svakoga njegov susjed — što u snu, što na javi — vrlo pobožno turka pod rebra, da proširi svoj tužni brlog.

Istom drugo jutro opazismo, da su u dvorištu podignuti nekoliki šatori za one bolesnike, koji nijesu mogli naći mjesta među nama. Pripovijedali su, a vidjelo im se i po licu, koje nije bilo izmučeno kao naše, da im je bilo mnogo udobnije i ljepše nego nama ostalima. Kad smo to čuli — možda mnogi filantrop iskreno požali, što ono sinoć nije bio uslužan i obziran prema bolesnim ljudima — —

Još se nije pravo znalo, da li ćemo isti dan nastaviti put ili ne ćemo, jer major nije ništa rekao, no glavno je bilo to, da smo zorom opazili, da se kuha meso i juha i da će skoro biti gotovo. Sad je još samo trebalo dobaviti kruha, ali otkuda i kako?!

Našao sam Radovana i umolio ga, da otide tražiti. Još prije nego se on povratio, doznadosmo, da je jedan naš drug, Madžar, dao deset kruna u zlatu za mali vojnički hljepčić. Treba to pojmiti: dukat, žuti zvečeći dukat za vojnički obrok kruha! Kad sam to čuo, izgubio sam nadu, da će Radovan išta donijeti. Međutim su mnogi srpski vojnici — ne znam, kako su nabavili — počeli nuditi vojnički kruh za deset dinara u papiru ili za sedam u srebru.

Sličnu mi ponudu donese i Radovan, samo što je kod njega i njegova prednika srebro imalo veću vrijednost. On je ponudio kruh za deset dinara u papiru ili pet u srebru.

Iza duga razmišljanja zaključi veliko vijeće moje družine, da se bacimo u taj luksus, i kupismo jedan komad. Kad smo podijelili, opazismo, da smo mirne duše mogli bez toga kao i s tih nekoliko tužnih zalogajčića.

Major nam dojavi, da se spremimo za polazak. To nam je bilo drago, jer smo u Debar vrlo mnogo vjerovali. Njegovo nam je ime bilo dovoljna jamčevina, da ćemo se tamo najesti do mile volje.

Oko 8½ sati dobismo juhu i meso i odmah iza toga pođosmo. Momci su, koji su noćili pod istim krovom, stajali u dvorištu u kolonama. Izgledali su, da čovjeku srce pukne od bola i užasa. Nijesmo im mogli ničim pomoći, a nijesmo se ni smjeli sastati. Ne znam, kamo su poslije dospjeli, jer se ne sjećam, da su nas stigli. Možda su ostali tamo neko vrijeme i radili na putovima.

Piškopeja je uistinu samo pet, šest arbanaških kuća, kao što joj i ime kaže. Odmah kraj nje teče oveći potok istog imena.

Već smo bili na krajnjem izlazu iz sela, kad nam zapovjediše, da se vratimo natrag.

— Dobit ćemo kruha — šane neki svoju vruću želju, koja mu je gorjela na očima i u svakom slovu, koje je izgovorio.

— Bog te čuo! — odgovori drugi, ne vjerujući.

I doista, nijesmo vjerovali, jer smo znali, da se major na nas ljuti, pa se ne će zauzeti, kako treba, a nije bilo vjero-

jatno ni to, da je u tom tužnom gnijezdu uopće kakav pekar ili skladište kruha; nijesmo vjerovali, dok nam god ne izdaše novu zapovijed, da zaostanemo jedan po jedan, i dok ne opazismo, kako blažene ruke onih prvih sretnika grčevito primaju pruženi Božji dar.

Svakom dadoše po cijeli kruh i naše je zadovoljstvo bilo u tome času na vrlo visokom stupnju.

Opet se uputismo prema Debru, no pred vodom Piškopejom moradosmo stati, jer nije bilo mosta. Prelazili smo preko kamenja i platica, koje su stavljale vrlo velike zahtjeve na naše pelivanske sposobnosti, pa je to išlo tako sporo, da su se zadnji do mile volje nasjedjeli, dok su došli na red, da prelaze, i da su se opet i prvi na drugoj strani siti nasjedjeli, dok su stigli oni zadnji.

— Gospodo, sad treba štedjeti! — reče Ančica, kad smo dobili kruh.

— Šta štedjeti?! — začudi se naš vrijedni kapetan Joža. — Jesti, jesti sad treba, a ne štedjeti. Željan sam kruha. Već ga od Prizrena nijesam kušao.

— Tako je, tako. Treba jesti — potvrdim i ja, potpisujući svaku njegovu riječ.

— Dobro, al onda ćete poslije gladovati — odvrati Ančica mirno i ozbiljno.

— Neka! — reče Joža i odlomi komad kruha.

— Pa i gladovali! — rekoh ja i zagrizem.

— I ja sam toga mišljenja — javi se i Zduna. — Sad ću ga se najesti, pa poslije — što Bog da.

— Što ćete sutra? — upita Ančica bockavo, gledajući naš, kako motamo.

— Sutra?! — preupitasmo sva trojica u jedan glas, ne prekidajući jelo.

Ne znam, kako tko, no ja imam, a i prije sam vazda imao, veliko strahopoštovanje pred tim tajanstvenim »sutra«, ja ga toliko cijenim, da mi je već često, vrlo često učinio i sam »danas« mnogo težim i grčim nego li je poslije bio i sam taj bojani »sutra«; ja ga vrlo cijenim, ali tada sam ga potpunoma, savršeno prezreo, kao da ga ni Bog ne će dati. I otada ga se nikad ne bojim!

— Sutra?! Kakav sutra?! — rekoh ja. — Danas se pati i umire —

»a već sutra, što nam treba,
dobri Bog će dati s neba!«

— Samo ti tako — nasmiješi se Ančica, pa i sam odlomi komad kruha i zagrize.

— Ej, ej, što ćeš sutra?! — našali se Zduna.

— Samo ću malo. Svjež je kruh, pa je teško odoljeti napasti — reče on, malko u neprilici. — Ostalo ću ostaviti za sutra.

— Was heisst das »sutra«?[1]) — upita Joža podrugljivo, a lice mu se preli tankim, tankim i prozirnim tračkom zadovoljstva.

Kruh je bio posve svjež, još mlak, pa počesmo jedan drugoga opominjati, kako je opasno jesti mlak kruh, ali nijedan nije htio protegnuti svoju dobru nauku i na sebe.

Išli smo dosta žurno i s velikom nestrpljivošću iščekivali, kada ćemo već jednom stići na tu najavljenu cestu, što je »kao kuglana«. Istina, malo je koji ustrajao u vjerovanju, da ćemo je i naći, jer je govorljivost gospodina majora Živkovića postala malo pomalo poslovičnom kao velikodušna obećanja g. Wekerla, dok je bio ugarski ministar predsjednik.

Doduše, put je mjestimice mnogo bolji od onoga do Piškopeje, ali ne samo da nema ni govora o kakvoj cesti — sve do neposredno pred Debrom — nego nema nigdje ni mosta preko mnogobrojnih potočića, koji se slijevaju sa deščatskih brda. Jedina je sreća, da su to sve plitke vode, i ako su im vrlo duboka i strma korita, pa se je moglo salaziti u jarugu i preskakivati ili prelaziti preko kamenja.

Preko jedne je take provalije bila prebačena dosta jaka greda, pa neki zažmiriše i prijeđoše. Među ostalima pođe i Doktor.

— Vrati se, Doktore! — zovnem ga ja. — Mi oženjeni ne smijemo reskirati, da se survamo s visine od trideset metara, a samo za to, da pokažemo, kako se tobože ne bojimo. Što bi tvoj Milko, kad bih mu ja morao javiti: »Tatina mudra glava prevagnula u ponor?«

— Baš govori iz tebe sam Bog — odgovori Doktor, nasmije se i povrati se među nas, koji smo odlučili salaziti u jarugu.

[1]) Što znači »sutra«?

— Ne Bog, nego pola kile kruha! — dobaci Joža. — To je ono, što iz njega govori. Da nije pojeo onoliko kruha, vidio bi, da li bi te onda opominjao!

Negdje nas oko podne stiže pet građanka i to jedna starija žena, a ostale još ispod tridesete. Stupale su vrlo smjelo i junački. Kad nas stigoše — mi smo baš upočivali — nazvaše nam Boga.

— Je li teško, gospodo? — upita najstarija.

— Nije lako — odgovori neki između nas.

— Vama je teško — opet će ona — a pogledajte, kako idu srpske žene, pa možete suditi, kako će istom srpska vojska.

— Žene idu vrlo brzo i bez obzira! — dobaci neki drugi.

— Kad vaše potjeraju — nastavljala je ona, kao da nije čula ili nije razumjela tu primjedbu — kad vaše potjeraju, ne će se ustaviti ni u Pešti ni u Ljubljani.

— Samo vi, gospođo, bježite ovuda, pa se grozite, kolikogod hoćete — reče natporučnik Pavle i malko namigne.

Njezine se mlađe družice nijesu miješale u razgovor i činilo se, da je na njih najviše djelovalo ono, kad je Pavao — namignuo. Mislili smo i vjerovali, a više ne znam, po čemu smo to, možda posve krivo i nepravedno zaključivali, u čemu su muškarci vrlo brzi, kad se radi o sličnim pitanjima pasivnoga spola — mislili smo, kažem, da su to članice nekog milosrdnog samostana, koji je morao na vrat na nos prekinuti svoje djelovanje.

Ove su žene, doista, već na prvi pogled ulijevale u svakoga posve različan osjećaj od onoga, što nas obuze, kad smo vidjeli ženske bjegunce u Bicanu, pa one dvije blijede i lijepe djevojke na putu iz Bicana u Vasijat.

To je bio drugi rod žena.

Put se do Debra strašno otegao. Oko 3 sata po podne smo već opazili mjesto, ali nikako nijesmo mogli u njega stići, kao da je ukleto, pa bježi pred nama.

Meni se pod teretom krušne torbe ukočila lijeva ruka i rame, da više nijesam mogao ni maknuti. Neprestano sam razmišljao samo i jedino o tome, što bih mogao baciti, no nikako se nijesam mogao odlučiti. Već sam deset puta izbacivao »suvišne« stvari, pa je sad teško naći još take robe, koju bih mogao okrstiti tim nazivom, nego da bih cijelu torbu

bacio u jarak, obazreo se na nju, skrstio ruke na križima, pljucnuo i otišao, kao što su učinili među našima Vodek, Tonček i Krunoslav. Nijesam mogao ni pomisliti, da bih se na to odlučio.

Poručnik Vlado išao je blizu mene, vidio je, kako me je žestoko uhvatilo, pa ponudi, da na jedno pola sata izmijenimo torbe. Mi smo stari znanci još iz boljih mirnih vremena, pa sam mu se sigurno smilio jedino u mislima na one dane, kad me je viđao na zagrebačkom korzu ili kad smo sjedjeli u kavani. Njegovu sam lijepu ponudu prihvatio s osjećajem velike zahvalnosti, jer i ako on nije bio potpuno sve bacio kao Vodek i drugovi, to mu ipak torba nije bila veća od dobre graničarske duhankese. Kad sam je uprtio, učini mi se, kao da mi je mačka sjela na leđa. Vlado je naprotiv imao posve druge senzacije, kad su mu moji papiri poškakljali leđa.

— Au, brate, što je teško! — šane on i pogleda me, kao da on sad treba moje sućuti.

— Teško, teško — potvrdim ja, osjećajući, kako mi ruka malo pomalo dolazi k sebi.

— Boli li te jako? — poče se on ubrzo vrlo zanimati za moje bolove.

— Pa — tako. Pomalo popušta.

— Brzo će to posve popustiti — uvjerava on uporno i sve potreskuje torbom.

— Možda brzo i popusti — pomislim ja u sebi — ali ćeš ti ipak malo dulje nositi torbu, kad si se već ponudio.

— Tako je i Lepira skvačilo jučer, pa mu danas posve dobro — nastavljao je on priču o brzom ozdravljenju. — To će proći, čim ti krv lakše prokola rukom i ramenom.

Uopće se je išlo vrlo teško. Da je tu ravna cesta, još bi se i dalo podnijeti, ali ovo drndanje po putini, pa neprestano silaženje u jaruge i onda veranje iz jaruga — to ubija do temelja. Ne znam, tko je porušio sve mostove, da li Srbi ili Arbanasi; ne znam, tko se koga više boji, da li Srbi Arbanasa ili Arbanasi Srba, no mi smo ih prokleli i jedne i druge.

Zaista, ove je lijepe krajeve ostavio Bog povjesničarima i zemljopiscima, da mogu proučavati zemlju u njezinu netaknutom, djevičanskom stanju!

— Au, brate, što je teška ova Anićeva torba! — šane Vlado Karoli, baci pogled na mene i glasno se nasmije.

— Razumijem, Vlado, razumijem! — rekoh ja. — Ti se bacio vrlo ozbiljno na politiku?

— Kako na politiku, kad se evo već jedva vučem — odgovori on i opet se nasmije.

— To si mi htio dojaviti preko ambasadora — a?!

— Sada ti rekoh direktno.

— Da opet mijenjamo — je li?

— Slušaj, Aniću — poče on ozbiljno, a onda kroz smijeh nastavi: — od tebe bi bilo vrlo čovječno, kad bi mi opet povratio moju torbu. Ne mogu više. Dobra je volja tu, al ona ne može ništa sama nositi, a ramena mi se već uvijaju. Ako ćeš priznati, moraš reći, da sam pošten dečko, što sam i ovoliko nosio.

— Priznajem ti — rekoh ja — i zahvalan sam ti. Nego znaš — da sada ovdje ne stajemo, pričekajmo do prvog odmora, pa ćemo onda izmijeniti.

— Ne boj se ti, što ćemo mi stajati — požuri on i povuče me za rukav na stranu, da ne smetamo ostalima.

Ja mu i sada zahvaljujem i čudim se, kako je bio još uvijek uzdržao toliko dobrote, da se grbi pod mojim teretima. Da nema ovako lijepih, pa bilo i neznatnih pojedinosti, s užasom bih pomišljao na ove mjesece vrhovnih patnja i kušnja, jer bi oni označivali — put marve u društvu divljih zvijeri.

Već u mrak stigosmo k prvim debarskim kućama, prevalivši, kako su nas srpski časnici uvjeravali, 26 km.

I ONDA SMO ČEKALI — — —

Tu smo sad opet sjeli i čekali i čekali, kao što smo uvijek čekali prije nego nas nastane. Major je još iz Piškopeje odjahao pred nama zajedno s našim pukovnikom i svojim »tjelesnim liječnikom«, pa smo čak s nekim pravom očekivali, da će nas razmjestiti i to dobro razmjestiti po kućama.

Teda, negda dođe obligatni »gospon Žarko« i nešto javi kapetanu Gradimiru, koji je stajao dalje pred nama, a zatim dođe k nama i zovne:

— Gospoda Srbi i Česi naprijed!

Pozvana gospoda otiđu i gospodin Gradimir sigurno nije bio zadovoljan s uspjehom, dok posla Žarka, da se povrati i zovne:

— Sva gospoda, koja su u srpskoj kuhinji!

Odoše i ova gospoda, a zatim pristupi kapetan Gradimir i reče:

— Gospoda Nijemci, Madžari i Austrijanci nek izvole za mnom.

Mi se samo zgledasmo, koliko je to bilo moguće, i neki se našali:

— Što će s nama, koji nijesmo ni Nijemci ni Madžari ni Austrijanci?!

— Ti »Austrijanci«, to je »zdravo lepa narodnost« — dobaci neko drugi. — Sigurno smo i mi pod njezinom kapom po cijenjenom mišljenju kapetana Gradimira.

Da su i ostala gospoda tako mislila, vidi se po tome, što uz »Nijemce i Madžare« pođoše i svi preostali Hrvati i Slovenci i Poljaci i Ukrajinci i Rumunji i Talijani i svi ostali, ako je bila zastupana još koja nacija.

To je bilo prvi put, da su Srbi zbrisali hrvatsko ime iz svojega rječnika.

Gospodu Srbe, Čehe i »svu gospodu, koja su u srpskoj kuhinji«, odveli su ravno u grad, u bolnicu — kako smo po-

slije doznali — a s nama »Nijemcima, Madžarima i Austrijancima« zakrenuo g. kapetan Gradimir uz brdo, dosta širokom ulicom, kroz koju teče potok i koja je dušmanski kaldrmisana.

Kao što je bilo obično, tako nam je i taj put bio ovaj najzadnji komadić puta najteži. Penjali smo se dugo, vrlo dugo i cijelo to vrijeme ne vidjesmo nigdje ni žive duše. Kad smo ulazili u Prizren, činilo nam se, da ulazimo u nekakav bijeli, začarani mravinjak. Toliko je bilo pučanstva po ulicama i u dućanima. Sada se naprotiv čini, da ulazimo u tamnocrveni, mrtvi ukleti grad.

Smjestiše nas u vrlo lijepu, modernu zgradu, koja je prije balkanskih ratova sazidana i služila kao narodna bugarska, a poslije tih ratova do nedavna kao kraljevska srpska osnovna škola. U istom je dvorištu s njome i vrlo stara, jednostavna bugarska crkva.

Sobe su u školskoj zgradi čiste i svijetle. Bilo je i prilično dosta prostora — naravno, po našem tadašnjem shvaćanju — tek je bilo malo neugodno, što ne dobismo ni truna slame, koju dopremiše istom drugi dan. Ali — najmekše je dušeke i perine zamijenio teški, nijemi i slijepi umor, u kojemu posve zaboravismo, da je tamo u Evropi običaj, da se u večer štogod jede.

U MAKEDONIJI

20. studenoga osvanu lijep, sunčan dan.

Upotrijebismo ga, da se dobro operemo — u dvorištu je vodovod — da se otrijebimo od ušiju, da pokrpimo poderano odijelo i da razgledamo mjesto, koliko je to bilo moguće iz našega dvorišta.

Debar je mala varošica, koja se je, po turskom običaju, pripila uz brdo, a skoro su sve kuće nenabačene tako, da se vidi goli crvenkasti ćerpić, te cijelo mjesto izgleda kao svračje gnijezdo, koje je dobro oblijepljeno blatom. Taj su tužni izgled povećavale mnoge ruševine. Nije pretjerano, ako ustvrdim, da je ta ispaćena varošica porušena u svojoj dobroj trećini. Velik dio te pustoši nosi na duši balkanski rat, a što on nije učinio, učiniše — kako smo čuli — Srbi par dana prije našeg dolaska, ugušujući arbanaško-bugarsku pobunu. Nad mjestom je — kažu — za našega boravka bilo opsadno stanje i stoga je bila cijela varoš kao mrtva. Te smo vijesti dobili od naših menažnih časnika, koji su bili otišli u čaršiju, da kupuju živež. Svi su dućani bili pozatvarani i što smo trebali, mogli smo — ako se ne varam — dobiti samo i jedino iz vojnoga skladišta. Trgovci su pobjegli bez razlike, da li su Bugari ili Arbanasi.

Srbi su svojom odlučnošću pokazali, da razumiju, kako treba umiriti i pokoriti Arbanase, i to bi oni bili i učinili, slijedeći potpuno stope Redžeb paše iz svršetka prošloga vijeka, samo da su imali vremena. Oni su ih u ovo kratko vrijeme, otkad su zbrisali crteže londonskog ugovora, naučili ne doduše, da slušaju i poštivaju ikoju vlast osim svojih mjesnih poglavica, ali svakako: da se boje. Kamo bi to bilo dovelo, da je dulje potrajalo, Bog zna.

Rekoše nam, da ćemo tu ostati dva dana. To nam nije bilo mnogo, ali ni premalo. Željeli smo, da po mogućnosti što prije stignemo na maglovito »određeno mjesto«, da se time ri-

ješimo toga ciganskog života, ali opet s druge strane trebasmo i odmora, jer smo bili odviše iscrpljeni. K odmoru bi bila vrlo lijepo pristajala dobra i obilna hrana, no to su bile samo željice, jer su gg. od kuhinje — a i mi s njima! — bila zadovoljna, da nam pribave barem samo najnužnije. Tako smo imali u ova dva dana — 20. i 21. — za doručak jedan put neslanu prežganu juhu, drugi put ništa; za objed prvi dan juhu i meso, drugi dan gulaš; za večeru oba puta čaj i svaki dan dobismo po jedan kruh. Kad se ovako nausko, u dva, tri retka ispiše ovaj jestvenik, ne zvuči tako loše, no kad ga razvučeš na 48 sati, pred kojima ponosno stupa 16, a iza njega još poslije slijedi daljnjih 48 skoro posve posnih sati, pa kad se još taj lijepi »jelovnik« razlije u nekoliko plitkih i mršavih obroka, onda se istom vidi, kako bi nas bugarsko-arbanaški gorštaci bili vrlo lako predobili za svoj najnoviji ustanak — ako je doista postojao — samo da su mogli doći s nama u doticaj, pa da su nam mogli ponuditi dobro oružje i još bolju opskrbu.

Pomalo su počela djeca donositi u naše dvorište oraha, suhih krušaka i kiselih paprika. Koji su imali novaca, ti su neprestano kupovali, jer su neprestano bili gladni i jer su djeca žurno i najspremnije služila vazda s novom robom. S mojom družinom nijesu mnogo ćarili, jer smo bili vrlo plitkih džepova, no stoga smo sebi dopustili drugu raskoš — koju smo poslije vrlo, vrlo požalili — a to je bilo, da smo potrošili našu mliječnu konzervu.

Oni drugovi, koji su oko nas sjedjeli, gledali su nas zavidno, kako srčemo slasno mlijeko, kao što prosjak gleda na gospodski stol.

Toga istog dana — 20. — stiže u Debar i gosp. potpukovnik Šapinac s cijelim zarobljeničkim zapovjedništvom i, na naše veliko iznenađenje, ne donese nikakovih senzacija, no za to su njegovi ordonanci, naši vojnici, pripovijedali sve na dušak najnovije vijesti. Oni su, kažu, bili još u Kuršumliji, kad su pale na nju prve bugarske granate. U velikom neredu bježi ne samo srpska vojska, nego i cijela Srbija. »Naši su uhvatili mnogo zarobljenika, a među ostalima i vojvodu Mišića, s cijelom njegovom divizijom. Čuje se, kažu, da se vojvoda nije srdio na tu neugodnu sudbinu, jer da je bio posve protivan najnovijoj srpskoj politici«. To je zvučilo vrlo nevjerojatno, jer i ako nije isključeno, da je vojskovođa ozbiljnije prosuđivao vojnički položaj svoje domovine osobito s obzirom na masna obećanja i mršave pomoći njezinih saveznika, mislili smo, da bi ga neopravdano vrijeđao svaki, koji bi držao, da nema ni pojma o austrijskoj politici od berlinskoga kongresa ovamo, pa da bi mogao i sanjati o tome, da Srbija položi oružje, predavši se na slabu milost i neobuzdanu nemilost, dok je samo jedan čovjek sposoban za borbu.

Daljnja je vijest bila, da su gosp. Šapinca napali Arbanasi na putu između Vasijata i Slatine i oduzeli mu sav novac. Taj je događaj potvrdio i g. major Živković, no da li je bio istinit ili samo predigra — koja uostalom poslije nije izrabljena — za tragičnu igru s našom hranarinom, koja se je poslije odigrala, to ne znamo.

Kako su putem ostala mnoga gospoda posve bosa, počesmo navaljivati na kapetana Gradimira, koji je tu bio zapovjednik nastambe, da nam pribavi obuće i cipelara, koji će krpati, što se još dade okrpati. On je obećavao svega i svašta i najzad — razdijelio tri, četiri para opanaka oputara i dopremio cipelara, koji je imao od svega alata samo iglu, šilo i nešto dretve.

Među ostalima je i Ančica dobio opanke. Kad ih je obuo, izgledao je, kao da ide na vježbu na skijama.

Drugo je jutro — u nedjelju, 21. — obdržavana služba Božja u bugarskoj crkvi. Prisustvovalo je svega desetak baka i dosta naše gospode. Meni je žao, što i ja nijesam otišao, a ni danas ne znam, zbog čega to ne učinih.

Taj sam dan upotrijebio na ponovno pregledavanje svojih stvari, tražeći, e da bih mogao štogod okrstiti sa »suvišno«. Iza duga premetanja i — ne razmišljanja nego tihog, potmulog tugovanja i pregaranja, izbacih sve papire i bilježnice, za koje se nijesam sam sebi zaklinjao, da ih pod svaku cijenu moram donijeti kući, ako mi je uopće suđeno, da je ikad opet vidim.

U to smo isto vrijeme počeli opskrbljivati opremom naše stradaoce — Gospodina Kapetana i Druga. Tu sam dobru zgodu odmah izrabio, učinivši se dobrotvorom za cijenu jednog para rublja — a imao sam još svega dva para. Ponudio sam ga Gospodinu Kapetanu, da se njim služi, dok stignemo »na određeno mjesto« i da mi ga tada povrati. On je naravno s osjećajem velike zahvalnosti prihvatio tu lijepu ponudu,

kao što sam je i ja stavio u vrlo dobrom raspoloženju, da budem zahvalan, ako je prihvati.

Lepir efendija se tužio, da mu je nekako neugodno u želucu, kao da se je prehladio, što li. Opet nova dobra zgoda, da budem dobrotvor i to svome dobrom plačidrugu ne samo iz albanske pogibije nego i s nezaboravnih, užasnih satova divnog Homera i umnog Demostena. Njemu sam — ne Homeru ili Demostenu, nego Lepiru — poklonio, za svagda poklonio, bez obveze, da povrati tamo »na određenom mjestu«, izvrstan pamučni trbušnjak i to stoga, što sam u torbi imao još i prsluk s lisičijim krznom, koji mi je poklonio kapetan Joža. U taj sam se šport dobrotvorstva bacio poglavito stoga, što nijesam mogao nositi sve, što sam još imao; na trbušnjak je pao izbor, jer je svakako manje vrijedan nego prsluk s lisičijim krznom, a Lepiru sam dao i nikome drugom, jer se baš on tužio i jer ne bi bilo lijepo s moje strane, da dadem kome drugom, kad je on tu.

Oprostite, što sam toliko raščlanio taj akt dobročinstva. Učinih to, da se bolje vidi, kakav je u svojoj bîti. Kad bi se tako učinilo sa svakim dobročinstvom — mislim, da bismo postali mnogo bolji, jer iskrenost divno pročišćuje dušu i um!

O poldan nas sve istjeraše na dvorište i gospodin kapetan najavi, da će nas nanovo razdijeliti u hodne kolone.

— Prva su — kaže — partija gospoda Srbi i Česi, a ostalu ću gospodu podijeliti u daljnje četiri grupe i to onim redom, kako su upućivana u komandu, po 110 u jednoj koloni.

To je bila vrlo neugodna promjena, jer je najozbiljnije zaprijetila, da će se raspasti sve naše družine. Bojazan se ispunila. Ančica i ja, a Zduna pogotovo, dođosmo među najzadnjima iz bolnica i dospjesmo u petu grupu, a kapetan Joža u četvrtu. Nas trojica ostadosmo pri starom gospodarstvu, a Joža se pridruži Tunji i profesoru Marku.

— Ti veliš, Joža, da bismo mi skupa, je li? — upita Marko.

— Da — odgovori on. — U troje nije previše, a meni je samom teško. Ne ću vam smetati.

— Ta mani, bolan! — umiješa se Tunja. — Nama je drago, da nas je više. Znaš ti, Marka. On ti je profesor, pa uvijek mora — ispitivati.

— Znam ja i predavati — dobaci Marko posve mirno. — Misliš li ti, da ja znam dobro predavati?

— Zašto ne bi znao? — nasmije se Tunja.

— I ti držiš, da je dobro, da budemo u troje u društvu?

— Naravno, da je dobro.

— Istina, to u obiteljima nije običaj, da se žive u troje — poče profesor umovati — ali ovo, je l' de, nije obitelj?

— To se zna, da nije!

— A bi li ti znao reći, koja je korist u tome, što se sastavljaju družine, umjesto da putujemo svaki o sebi?!

Tunja se samo smiješio.

— Prva je, je l' de? — poče Marko sam odgovarati — da se solidarno brinemo jedan za drugoga, a druga — što je druga korist?

Možda bi on bio i dalje umovao, kušajući po svom običaju svakoj stvari naći dno i pokazati ga svome društvu, pa bi to i sada učinio u pitanju udruživanja, da u taj čas ne planu žestoka svađa između dvojice gospode radi mjesta i slame.

— Ja imam pravo prvenstva — vikne jedan, koji je slučajno bio natporučnik.

— Naravno — odgovori poručnik. — To je i pravedno, jer sam u rojnoj pruzi imao ja pravo prvenstva, kad se radilo o napredovanju. Ovdje je na vama red.

— Ja vam zabranjujem, da govorite. Ja sam već satnik, aktivni satnik!

— I ništa više? Malo za onolike cipele, koje ste poderali na vježbalištu.

Prijetila je opasnost, da će ta neugodna upadica zauzeti sve veći opseg, pa se neka gospoda umiješaše, da ih umire. U cijeloj je stvari bilo za nas utješljivo, da nije bio nijedan od zavađene gospode Hrvat. Kaže se doduše, da smo tu samo časnici i ništa više, ali — neka tu tvrdnju metnu za kapu, a mi smo imali dosta iskustva.

Oko 6 sati u večer doleti vojnik od gospodina majora, koji je stanovao negdje u gradu, i javi, da se imamo smjesta spremiti za polazak.

— Što to znači?

Na brzu ruku pometasmo sve stvari u torbe, smotasmo gunjeve u vijenac i počesmo čekati, što će dalje biti. Neki

su mislili, da naši naglo napreduju, pa da Srbi hoće s nama što prije umaknuti, dok su opet drugi vjerovali, da je ta žurba radi bugarsko-arbanaške bune. U toj maloj neizvjesnosti opet oživje pitanje, što će biti naša najzadnja sudbina, kako će se svršiti to vrtoglavo bježanje, no više se nije moglo raspresti i rasplamtjeti kao ono prvih dana našega putovanja. Već smo preko mjesec dana pod vedrim nebom, pod razvaljenim krovovima i pod šatorima, a to sve uz vrlo lošu opskrbu i uz nešto preko trista pedeset kilometara puta, pa nije čudo, ako su sva i najteža pitanja izgubila svoju jaku oštricu, izuzevši pitanje o golom, bezuvjetnom održanju života. Sve ostalo — čast mu! Dobre stvari, a mogu biti i važne, no zasada ih pustimo na miru. Vidjet ćemo poslije, što će i kako će biti — — —

Kad je bilo sve spremno i samo je trebala da dođe zapovijed, da se stavimo u redove, javi narednik Dimitrije, zapovjednik straže, da se možemo opet raspremiti, jer da će se odlaziti istom sutra u 6 sati.

Ta nas je vijest vrlo obradovala, jedno stoga, što smo tu ipak lijepo spavali, a drugo i stoga, što smo se ozbiljno bojali putovanja po noći.

Veselo se raspremismo i, kad nas probudiše drugo jutro u 4 sata, učini nam se, da smo istom legli.

U 5 sati smo već svi stajali u hodnim kolonama. U mojoj, petoj, bili su osim nas trojice Hrvati: Biškup i njegov kompanist Schön, Lujo sa svojim drugom Johanom, Rođo i Sin Smrti. Ova dvojica nijesu imali drugove, a nijesu se sjetili ni na to, da bi mogli njih dvojica sklopiti društvo.

ZAPOVJEDNIK ILIJA

Svaka je partija dobila svoga neposrednog zapovjednika, koji je odgovoran za red, za broj i za dobar i ustrajan hod. Mi dobismo žandara Iliju, onoga velikog, bradatog žandara. Do Debra je išao, čini mi se, s trećom kolonom, i neka su gospoda, koja su i prije išla s njim, pripovijedala, da je bio vazda vrlo pristojan. Ja sam se dobro sjećao Radovanovih riječi, što mi ih je rekao o njemu u Bicanu, pa sam ga se neskrivano, iskreno bojao, želeći, da se što prije uvjerim o protivnom. Ilija je, kao posve pošten seljak, koji se ne bavi politikom, da bi morao skrivati svoje misli, ubrzo otvoreno pokazao, kako ćemo se slagati. Kad smo naime stajali u redu, već spremni za polazak, on nas pobroji, zapovjedivši: »Mirno!«, i zatim pođe, da preda kapetanu prijavu, no nenadano stade, zagleda se u nekog nesretnika, koji je već bio zaboravio, kako vojnik mora stajati, kad se o njemu predaje prijava gospodinu kapetanu, i drekne, što ga je grlo nosilo:

— Ne mrdaj tamo, jer ću ti sasuti zube u grlo!

Nasta grobna tišina kao iza praska groma, i gospodin žandar Ilija predade prijavu. Kapetan Gradimir je izvrsno čuo, što je i kako je Ilija rekao, jer je bio par koraka pred nama, ali mu ne prigovori, niti ga opomenu ni samo jednim slovom.

Isporedih ono, kako su neki hvalili njegovo dotadašnje vladanje, ovaj sadašnji postupak, držanje gospodina kapetana i — bi mi sve jasno. Ilija je čovjek, kakvih ima svaki narod i kakvi se mogu naći svagdje, počam od seljačke potleušice pa do ministarske stolice. On je kao pseto vjeran onome, tko ima nad njim vlast. Kad treba, on kolje ispodmuča kao bijesno pseto; kad se zahtijeva, on otvoreno navaljuje kao zvijer, a kad je nužno, on prima udarce mirno kao pseto i kao najpitomije psetance liže nogu, koja ga udara.

Teško nama svima, bez razlike narodnosti i državljanstva, dok je na svijetu dosta i vrlo mnogo take paščadi, jer što dušmaninu nikad ne bi uspjelo učiniti preko svojih ljudi, učinit će preko ovih, zovući ih »vjernim i poštenim domaćim sinovima« i plaćajući ih dobro, dok mu se ne svidi, da ih odveže s lanca i baci ih nogom preko praga. Poslije toga će na isti način služiti nama, ako nas se boje ili ih platimo.

Nešto iza pet sati krenusmo iz dvorišta niz sklisku kaldrmu. Ilija je neprestano oblijetao oko nas, vikao, da stupamo u redu, da ne zaostajemo i grozio se kundakom. Psovao nas je bogato i srdačno, a derao se je i na srpsku momčad, baš kao što bi se na nju derao i onda, da su svi skupa zarobljenici, pa da su Iliji dali jatagan u ruke i zapovjedili mu, da pazi na svoje nesretne drugove. To je uvijek samo jedna ista, odvratna, nedostojna duša, pa sam uvjeren, da on ne bi bio drukčiji ni kad bi bio svršio kakove škole. Duša je to takva!

Došli smo na dosta širok trg gotovo na kraju Debra. Tamo smo stali i čekali, dok su došla gospoda iz bolnice, a zatim smo ponovno bili pobrojeni, i Ilija predao prijavu majoru. Bolesnici su još dotada bili s nama, a tu zapovjedi g. Živković, da se izluče svi oni, koji drže, da su bolesni. Kad je i to učinjeno, pregledao ih je sve redom »tjelesni liječnik«. Njegov me je postupak uvjerio, da je dužnost vojničkog liječnika, da sve smatra simulantima, bez obzira, komu time ide na ruku.

Dok je trajalo to pregledavanje, Ilija udari jednog satnika, starijega gospodina, tako nemilosrdno kundakom u slabine, da je posrnuo i skoro pao i to sve zbog toga, što je »mrdao«, što nije stajao u pozoru kao kamen. Odmah nastade mrmljanje, prigovaranje i psovanje, a žandar Ilija se toliko izdere na nas, da je time upozorio i gospodina Živkovića, da se među nama događa nešto neobično. Pristupi k nama i onaj mu se gospodin odmah prituži.

— Ich werde schon machen![1]) — odgovori major i udalji se, kao da se nije ništa ni dogodilo.

Više nije bilo sumnje, da se sve događa ne samo sa znanjem nego i po zapovijedi gosp. majora Živkovića. Da mu

[1]) Ja ću već učiniti.

se nije svidio Ilijin postupak, on bi njemu bio drukčije sudio i to na mjestu, kao što je to bio njegov stalni običaj.

Poslije, za vrijeme hoda, udari jedan vojnik poručnika Hackenberga kundakom i naperi, da će ga ustrijeliti stoga, što je prešao s jedne strane ceste na drugu. Zaista — samo stoga!

— Ja više ne mogu izdržati! — reče on očajno, i kad je bio blizu g. kapetan Gradimir, stvar mu prijavi.

Odmah to nije mogao učiniti, jer se nije smio maknuti iz svoga reda. Umolio je Muju, da mu bude tumač, jer je g. kapetan razumio samo srpski. Kad je čuo, o čemu se radi, okrene se vojniku i reče mu:

— Neka si ga udario i opet ga udari!

Na putu je između Struge i Ohrida neki vojnik, koji je rodom iz Paraćina, prigovorio onome, što je udario g. Hackenberga.

— Jesi lud — reče mu — ubio te sveti Ilija! Nijesi žandar! Kako možeš udarati časnika?! Pa da i nije časnik — — Sutra možeš ti biti njihov zarobljenik. Budi čovjek.

— Eto — ispričavao se onaj: — bijesan sam. Znaš, kako mi je kod kuće — — — Udario bi' rođenoga oca — — Pa, rekli su: »Udari — kaže — marvu!«

— Što oni kažu, to ti ne slušaj — opet će onaj iz Paraćina. — Samo da ne dobiješ dvajes' i pet — — — Ti barem nijesi časnik. Pošten si čovjek seljak. Ne budi zvjerka.

— Žao mi je, vala, al eto — ispričavao se onaj. — Muka me spopane, pa bih oca udario — — — Znaš, kako je. Rekli su: »Udari — kažu — stoku!«

Mujo je išao tik iza njih i slušao taj razgovor od početka do kraja i skoro je bio u neprilici, da li treba više žaliti Hackenberga ili toga tužnog čovjeka.

Malo poslije te neugodne upadice sa žandarom Ilijom dobismo zapovijed, da stavimo torbe na kola, koja su nas čekala na kraju trga. I to se je moralo dogoditi u najvećem redu, po vodovima.

Teže bolesnike natovariše na kola, a gospoda stožerni časnici dobiše konje. Međutim, neki su voljeli ići pješice nego jahati — među njima i gospodin pukovnik — jer su se bojali, da će paripče lipsati pod njihovim teretom.

Cesta je izvrsna, pa se išlo lako, koliko nije ubijao Ilijin bezobrazluk. Barem mene je bio pritiskao do zemlje.

Na nekoliko kilometara jugo-zapadno od Debra prijeđosmo na lijevu obalu Crnoga Drima i odmah se iza mosta zadržasmo, prolazeći pojedince preko hrpe zemlje i kamenja, koje se je bilo odronilo na cestu. Poslije doznadosmo, da su naši kuhari, koji su otišli još prije dana, ovdje razvaljivali kola i prenosili ih u pojedinim komadima i onda ih s druge strane opet sastavljali. Ovdalen, pa skoro sve do Struge ide cesta uz lijevu obalu Crnoga Drima, obroncima gore Jablanice.

Sve je pusto i slabo i nikako obrađeno, a što i ima stanovnika, većinom muslimanskih Arbanasa, uživaju glas, za koji se ne trebaju stidjeti čak ni svoje najslavnije braće iz Ipeka (Peći) ili Đakova. Kažu, da su im žene potpuno dorasle, da su ih često pomagale u njihovim ratničkim ili razbojničkim pothvatima i da su nenadmašive, da su bez premca u neobičnoj bračnoj vjernosti.

Putem smo se češće namjeravali na crknuto tovarno blago, većinom na magarad, no još se tu nijesu potpuno vidjeli užasi brzog povlačenja kao ono od Prizrena do Debra.

»MUNĐA, MUNĐA« — — —

Momci od naše straže počeše smalaksavati i dvojica trojica zaostadoše.

— Pomorit će nas, gospodine, milo mu detence! — šane stražar Stanko, koji je išao kraj mene.

— Ne boj se! — ohrabrim ga ja. — Čovjek može izdržati više od svake životinje.

— Lako je tebi, gospodine. Ti ćeš sada otići, ali mi ostadosmo s ovim lopovima žandarima.

— Možda ćete i vi s nama.

— Dao Gospod i Bogorodica. Govorimo mi stražari tako među sobom. Moglo bi i biti, da ćemo s vama — — — Nego, gospodine, ima naopake i ove vaše gospode.

— Kako to, Stanko?

— Ma eto, brate, išao sam ti ono nekidan s marodima od Piškopeje do Debra, pa se putem pograbila dvojica kao pijetli. »Munđa, munđa« jedan drugom u oči, pa onda okrenu štapovima, pa »munđa, munđa«, kao da su se zatekli u kupusu.

— Potukli se?!

— Potukli, gospodine, slave mi, kao najzadnji gejaci. Ja najprije pustio. Gospoda su, rekoh, gospoda. Znadu, što rade. A kad viđo, da ne znadu prestati, ja skočim među njih, pa — nemojte, rekoh, gospodo, dijete mu milo, jer ću vas, slave mi, pustiti, da se isprebijate, do na mrtvo.

— Jesu li te poslušali?

— Jok, brate. Ne razumješe, što hoću, da im kažem, pa opet — »munđa, munđa«, dok i ne prestaše. I začudi me, što druga gospoda ne skočiše, da ih rastave. Pustiše, vala, nek se mlate.

To bilježim samo tako — — — mimogred.

— Gdje je Radovan? — upitam Stanka iza odulje šutnje.

— Čini mi se, da je u drugoj partiji — odgovori on i značajno me pogleda. — Nego, ako što imaš, ne boj se, brate. Ja ću mu dojaviti ili ću ti i sam učiniti.

— Ma jok, bolan! — usprotivim se ja žurno, da on ne bi pomislio, da ja i Radovan štogod snujemo. — Nemam ništa. Što bih imao?! Tek tako pitam, jer smo dobri znanci, pa me zanima, gdje je.

— Dobar je on čovjek. Pa, nijedan naš stražar nije loš, ali žandari — — zaintači Stanko i otisne nekolike prostonarodne psovke, kao da ih otkida sa džigerice.

Onaj je gospodin, koji je vodio »Crnu knjigu«, bio u našoj koloni. Bio je potpuno iznemogao, jedva je pomicao nogu iza noge i svaki čas zastajkivao, da odahne. Dok to nije opažao žandar Ilija, bilo je dobro, no kad on opazi, skoči na njega kao bijesan i počne ga psovati.

— Ich kann nicht![1]) — reče gospodin natporučnik i umoli Sina Smrti, koji je bio blizu njega, da mu bude tumačem.

— Lažeš! — izdere se Ilija. — Možeš, pa ne ćeš, dok ti ne istjeram krv na nos. Lažeš kao pseto!

— Was sagt er?[2]) — upita gospodin Sina. Ovaj je bio u strašnoj neprilici, kako će mu prevesti te bezobrazluke, no najzad mu sve reče.

Gospodin se natporučnik međutim spustio na kamen, jer se nije mogao držati na nogama, a Ilija ga pograbi za jaku i stane ga gurati naprijed. Tu nije bilo pomoći i uzalud je tražio, da dođe liječnik. Ni Crna knjiga nije pomagala!

— Ja sam ti ljekar! — vikne Ilija i opet ga gurne.

Odmarali smo se svaki sat deset časaka i to tako, da je svaki morao odmah sjesti i da se nije smio ni pomaknuti s onoga mjesta, na kom se je desio, kad je žandar Ilija viknuo: »Stoj«. On je sjeo na kamen ili na što bilo povišeno i neprestano nas motrio kao krotitelj divlje zvjeradi. Svi smo se neopisivo grizli, ali nije nitko prosvjedovao, znajući da bi bilo bezuspješno. Svi smo bili kao mokri miševi, i ako se u mirno doba čuju kojekakve bučne, šuplje izjave, koje zaudaraju po mideru i parfemu, kakvih smo mi čuli već iza nekoliko mjeseci još u robiji, kad su se neka gospoda dobro

---

[1]) Ja ne mogu.

[2]) Što kaže?

najela, očistila, obukla i zaboravila ono, što bi morala vrlo dobro zapamtiti.

— Was? Ich? Prije svega i iznad svega moja časnička čast!

Nije istina! Život, život — — —

Je li ta časnička čast drukčija nego je ima svaki drugi čestiti građanin, koji žive od svojih žuljeva i plaća svoje dugove?!

Prestigli smo nekoliko društava izbjeglica, većinom žena, dok je opet i nas nekoliko takih društava prestiglo i preteklo. Išli su skoro praznih šaka i bilo je očito, da im je stalo samo do toga, da iznesu živu glavu. Drugo sve ostavljaju.

Kad smo pali na podnevni odmor — taj je vazda trajao pola sata — sjeo sam na zid kraj ceste i nepomično buljio u mutnu, zemljastu vodu Crnoga Drima. Bog zna, da li mi je bila u glavi koja pametna misao, ali znam, da sam u tim tužnim mislima boravio među svojima milim i dragim.

Pojeli smo svaki po komadić kruha i po glavicu luka, što nam je ujedno bilo i zajutrak i doručak i ručak i užina, a da li će nam to biti i večera — još je bilo tajna. Kuhinja je otišla pred nama mnogo prije dana, pa je opravdana nada — pa nas i prevarila! — da će nam nešto pripremiti. Poslije jela smo se povukli svaki u svoje skrovite želje, zurili preda se i predano čekali, što će doći.

Malo poviše je od nas vodio preko Drima uzak drveni most. Na drugoj su obali nekolike arbanaške kućice. Opazih, kako odonuda dolazi neki domaći čovjek, noseći punu torbu u naramku. Čas iza toga odletje preda nj nekoliko srpskih stražara. Upozorih Stanka.

— Sigurno nešto prodaje — rekoh mu. — Ako se ne bojiš Ilije, mogao bi otići, da vidiš, pa kupi i za mene, ako što bude.

— Šta bih ga se bojao?! Ustrijelit ću ga — reče on ljutito i ode.

Bilo mi je čudno to njegovo držanje, jer i ako se uvijek tužio, nije se još nikada grozio. Sigurno mu je već bilo dogorjelo do nokata.

Još prije nego se on povratio, netko me nepoznat zovne po imenu. Trgnem se, dignem pogled sa vode i bacim ga prema onoj strani, s koje je došao onaj neobični glas. Pre-

nerazih se od pustoga čuda, kad pred sobom opazih srpskoga redova, dobrovoljca đačke čete Dragana B., i tad mi odmah bi poznat i njegov glas, koji mi se prije učinio čudnovatim samo stoga, što sam ga čuo posve neočekivano i nenadano. Išao je posve sam, bez ikakova oružja i bez i najmanje stvari. Nije imao ni štapa u rukama.

— S Bogom, gospodine Aniću! — reče on posve tiho, ne stajući nego samo usitnivši korake, pogleda me i nasmiješi se. U licu je bio posve svjež, zdrav i crven.

— Kamo, Dragane? — upitah ja žurno i dosta glasno.

Umjesto odgovora prijateljski mi se nasmiješi i nestade, a da se više nije ni obazreo. Više ga nikad nijesam vidio, niti se sastadosmo na daljnjem putovanju.

Bog zna, kamo je okrenuo onako posve sam. Dugo sam gledao na onu stranu, kojom je otišao, i kad smo poslije i mi pošli, vazda sam se ogledavao, misleći, da ćemo ga možda gdje zateći na odmoru, no sve je moje iščekivanje bilo bezuspješno. Nestao je, ostavljajući iza sebe veliki upitnik, koji ja još i sada ponavljam.

Kad se Stanko povratio, pruži mi jednu jabuku.

— Zar nijesi mogao više dobiti? — upitam ja. — Koliko stoji?

— Ništa, gospodine — odgovori on. — Sve pokupovaše oni iz prve partije, a ovo ti poslao Radovan. »Podaj, veli, onome mom gospodinu Aniću i reci mu, da ću gledati, da dođem u vašu partiju«.

Vrlo me ugodno iznenadila tolika lijepa, priprosta pažnja, koju sam mu svakom zgodom što izdašnije uzvraćao.

— Reci mu — odgovorih ja — da mu hvala za jabuku i da ću mu je dobro platiti, ali neka ne dolazi u našu partiju, dok nam je zapovjednik gospodin žandar Ilija.

Stanko se smijuljio. Potom mi se počeo tužiti, kako mu žena ne će da ima više od dvoje djece.

— Kako to? — upitam ga ja, zaista vrlo iznenađen tom viješću.

— Običaj, gospodine. Nijedna ih ne će da rađa više od dvoje. Tamo smo ti mi na vlaškoj granici, a i među nama ima Vlaha, pa naučiše od Vlahinja. I sad ih možeš klati, možeš peći, al više od dvoje djece ne ćeš imati.

Taj se dobri, priprosti čovjek tako iskreno i otvoreno raspripovijedao, da sam, slušajući ga, posve zaboravio na sve svoje muke kao i pogotovo na to, da smo — neprijatelji.

Nas dvojica neprijatelji?! Naravno, naravno. Tu je bilo službeno objavljenje rata, koji smo mi, nas dvojica, htjeli i kojemu smo klicali. Sada imamo rat i mi mu se iza leđa pomirujemo, osjećajući, da bi to sve trebalo urediti nekako drukčije, posve drukčije — — —

U suton stigosmo u selo Lukovo, prevalivši oko 33 km. Po tom se može po prilici prosuđivati, kako smo bili sposobni za hod. Iza sela nas na nekoj strmoj, vrlo strmoj ledini strpaše po osmoricu pod šatore i to odmah više ceste, koja vodi tik uz Drim. Spočetka su metali samo po sedmoricu pod šator, no kad vidješe, da preko polovice pete grupe ostade vani, metnuše još svagdje po jednoga.

Nekog zastavnika Madžara srete jedan satnik s ovim pozdravom:

— Molim vas, kako možete doći ovamo, kad vidite, da je već sve prepuno?!

— Oprostite, gospodine satniče — ispriča se on — ja moram doći, kad sam ovamo određen. Da su me poslali drugamo, ja bih bio otišao na drugu stranu.

— Zar nemate nimalo obzira prema jednome satniku? — vikne onaj.

— Oprostite, ja nijesam kriv. Ne mogu spavati pod vedrim nebom, jer ću se smrznuti. Uostalom, to morate reći onome, tko ima pravo da raspolaže. Od njega zahtijevajte, da poštiva vaš čin i godine, a mene izvolite pustiti na miru.

— Das ist kein offiziersmässiges Benehmen![1]) — krikne gospodin satnik kao izvan sebe.

Mnogo je govorio o ponosu, o ugledu i sličnim stvarima, pa se zastavnik i nehotice sjetio jedne zgodice iz zarobljeničkog života gosp. satnika. Jedne je naime večeri g. Rubinić opazio, da je nečisto predsoblje sobe br. 24., gdje je ovaj g. satnik bio sobni starješina, i javi mu, da će ga zatvoriti, ako do devet sati ne bude sve čisto i oprano. Ordonanci su

[1]) To nije vladanje, koje dolikuje časniku!

već bili otišli na počinak, a njihova je nastamba izvan stražarskoga lanca, a i dosta je daleko, pa je bilo teško da ih pozove, no ipak — čini mi se — poslano je po njih, da odmah dođu. Međutim, gospodin se je satnik bojao, da će kasno doći, pa lijepo zavrne rukave, uzme vode i krpu, pa sam glavom opere cijelo predsoblje.

Svi smo se zgražali i išli ga gledati kao kakvo čudovište. Ne znam, da li je poslije bio pozvan na red zbog tog »offiziersmässiges« vladanja. Za take su poslove bila tu starija gospoda, koja su odgovorna, a mi smo mlađi samo gledali i štošta naučili — sve od starije gospode.

Blažena vježbališta i dvorišta mirovnih vojarna, šta vi svašta čujete i doživite, pa da se ipak ne rastvorite i ne progutate barem koju lumbardu većega kalibra!

Za večeru dobismo grahovu čorbu s malo graha. Bili smo posve zadovoljni, samo je kuhinja bila na vrlo nezgodnom mjestu, pa je mnogi ljosnuo, koliko je dug i širok, ali — čorbu nije prolio ni jedan jedini.

Noć je bila vrlo hladna.

KUD ĆE S NAMA?

Drugo nas jutro probudiše već iza 3 sata poslije pola noći; oko 4 dobismo opet čorbu od graha i još za mraka pođosmo naprijed. Rekoše nam, da je cilj Ohrid, do kojeg je 36 km. Da li je baš toliko ili nešto više, to nijesmo znali, ali da nije manje, o tom smo bili tvrdo uvjereni.

Sretali smo cijele karavane volovskih kola s brašnom. Vozili su ga iz Bitolja u Debar, otkle se dalje otpremalo na tovarnjacima.

— Zar ćemo zbilja u Ohrid? — šaptali su neki.

— Eto, kažu.

— Onda je sigurno, da idemo u Bitolj.

— Da, ako ne stigne zapovijed, da već iz Struge okrenemo u Drač ili Valonu.

— Bog zna. Ako i otidemo u Bitolj, daljnje je pitanje, da li ćemo tamo moći ostati ili ćemo u Grčku ili, možda, preko Soluna u Francusku?!

Sjetismo se, što nam je ono Vlado pripovijedao u Prizrenu o majorovu dopisivanju s njegovom gospođom. Ipak bi moglo biti istinito — — —

Još negdje oko podne, sa zadnjih izdanaka Jablanice planine opazismo Ohridsko jezero. Ležalo je među planinama Mokra i Galičica Petrina kao golemo polje s istom procvalim, plavkasto zelenim ječmom. Južni mu se dio gubio u magli.

Nekako u to isto vrijeme sretosmo vrlo lijep, bogat fijaker s ponosnom predpregom. U njemu je sjedio vrlo stasit čovjek, u neobično raskošnoj uniformi i s fesom na glavi. Počesmo naklapati, tko bi to mogao biti i ne složismo se ni u jednom mišljenju, jer nijesmo znali, što se oko nas događa. Poslije nam je bilo posve jasno, da je ono bio neki visoki albanski dostojanstvenik, a koliko oni drže do lijepih, bogatih uniforma, i što se sve može njima kod Arbanasa postići,

mogli bi opširno pripovijedati svi oni, koji su dobro upućeni u albansko-turske odnošaje prije balkanskoga rata.

Žandar Ilija se vladao kao i jučer, samo smo mi bili mnogo manje, još manje osjetljivi nego jučer. Slušali smo i ne čuli, ljuljajući se naprijed kao drvlje ili — Bože, prosti — kao nijeme životinje, ubijene gladu, umorom i duševnim mukama svake vrsti. Cijelim smo putem šutjeli i ni najdivniji pogledi, kojima je ovaj kraj vrlo bogat, ne izazvaše u nama potpuno nikakove misli, savršeno nikakova osjećaja kao da smo okamenjeni.

Na kojih sedam, osam kilometara pred Strugom leži malo seoce Velešće. U njemu nađosmo tridesetak naših vojnika, kako prave most. Čini se, da ni njihovo duševno raspoloženje nije bilo mnogo povoljnije od našega. Tupo su zurili u nas i niti su pozdravljali niti su se smiješili niti su se pomicali s mjesta, na kome smo kojega upravo zatekli. I oni su bili kao drvlje.

Već smo se prije Velešća, kod sela Dubovljana spustili posve u ravnicu, koja se proteže sve do jezera, proširujući se do na desetak kilometara. Posve je ravno i nešto bolje obrađeno, nego smo to dosada viđevali.

Struga je ležala ravno pred nama i pripila se uz jezero kao pijavica. Isticalo se je nekoliko minareta. Na dva se kilometra pred mjestom pretvara polje u močvaru. Kroz nju ide cesta, koja je na više mjesta bila pod vodom, i ako je prilično podignuta. Lijevo je i desno od nje voda, šaš i blato. Sve je nevjerojatno puno ptica močvarica, a napose divljih pataka i ronaca. Svaki su se čas dizali pred nama cijeli oblaci tih strašivih Božjih stvorova i bježali glavom bez obzira. Srpski su vojnici to spočetka gledali mirno i bez velikog zanimanja kao i mi, no onda im najednom posta to bježanje šaljivim i oni okrenuše pucati kao ludi. Stotine su hitaca uludo potrošili. Čini se, da su i nesvijesno osjećali, da je to najbolji način, kako mogu upotrijebiti svoje strjeljivo. Major je bio odjahao pred nama u Strugu, pa ih nije mogao pozvati na red, a ne znam, gdje su bili gg. Gradimir i Živojin, kad ni oni to ne učiniše. Ili su možda i oni vjerovali, da su naboji suvišan teret za izmorenu momčad?! Nijesu loše ocjenjivali našu volju i sposobnost za pobunu i otpor — — —

Drukčije je mislio neki gospodin, koji je jahao za nama, dostigavši nas negdje na svršetku druge trećine močvare, kad je puškaranje bilo u najvećem jeku. Na njemu je bilo dobro građansko odijelo, a na glavi je imao srpsku časničku kapu. Čim je došao među nas, počeo je vikati na vojnike, da ne pucaju, a kad su ipak hitci i dalje padali, uhvatio je jednog za ušesa i tukao ga po glavi, da je sve pucalo.

— Stoko, oca ti smrdljivoga — vikao je gospodin — zar ti za to dadoše pušku?!

To je odmah pomoglo. Momci su doduše mrmljali i psovali, ali i poslušali. No čim je onaj odmašio naprijed, oni opet počeše paliti.

Na cesti nađosmo jednu automobilsku lešinu. Desna mu je strana bila u močvari, a lijeva na cesti. Štošta je bilo na njemu polomljeno, a stražnjega lijevog kotača nije uopće imao. Sigurno su ga unesrećeni Englezi — ili već tko drugi — odnijeli naprijed, da ga u mjestu poprave ili su ga bacili, misleći, da je bolje otići pješice, ostavivši automobil, nego se eventualno sastati s Bugarima.

Ta gospoda sigurno zamišljaju Bugare kao nekakove Zulu Kafere evropskoga kontinenta, kao što zamišljaju i sve ostale nas Slavene, ne izuzevši ni Srbe. Ovih se samo sada ne boje, jer su saveznici, ali da im Bog da zdravlje, kako imadu ispravne pojmove i o njima i o svima nama ostalima, mogli bi Nijemci bez pušaka napredovati na engleskoj fronti. Da se po prilici vidi, kako je svijet upućen u naše prilike, navest ću jedan primjer.

G. Vico Mantegazza, Talijan s izvrsnim vezama kod više evropskih dvorova, a napose među balkanskom diplomacijom, sigurno spada među ponajbolje poznavaoce balkanskih političkih pitanja i odnošaja. Često su mu razni talijanski ministri povjeravali najdelikatnije misije na Balkanu, a i sada je na glasu kao ponajbolji pisac u Italiji ne samo o našim nego o opće političkim pitanjima. I taj čovjek, s tolikom kulturom, pišući o nacionaliziranju srpske i bugarske crkve, kaže, da su ove poslije otpada od Carigradskog patrijarha, počele:

— »officiare in quella lingua pravoslava, che e la lingua liturgica degli ortodossi slavi« (obavljati službu Božju u onom p r a v o s l a v n o m jeziku, koji je liturgijski jezik ortodoksnih Slavena).

»La pravoslava era la lingua parlata ai tempi di Cirillo e Metodio« (govorio se taj pravoslavni jezik u vremenima Č. i M.)

»Questa lingua pravoslava che gli Slavi dal più al meno comprendono tutti« itd. (taj je pravoslavni jezik, koji razumiju više manje svi Slaveni itd.).

Kad Mantegazza nije dospio uza svu svoju veliku upućenost, marljivost i dobru volju, da se u sve točno uputi, što se može očekivati od onih, koji ne dolaze među nas, da nas upoznaju, nego da proučavaju čovjeka u njegovu — prirodnom stanju?!

Francuzi i Englezi meću sigurno svoje balkanske saveznike u red sa svojim crnim trupama, kao što Nijemci zamišljaju Bugare i Hrvate, koji uopće znadu za nas, u kožunu, na bijesnu konju, s velikom, neurednom bradom i kosom, s puškama oko pojasa i handžarom u zubima — — —

Pred Strugom smo se dulje odmarali, da tobože svježiji budemo, kad prođemo kroz mjesto. Slabo je to moglo pomoći, jer se u želucima grahova čorba nije rasplođivala, a nijesu se dali na prečac uništiti ni dugi kilometri, koji su nam neumoljivo sjedjeli u nogama.

Struga je malo gnijezdo, po prilici kao i Debar. Kad smo stupili u nju, bio sam toliko abnormalno, bolesno raspoložen, da sam je počeo upoređivati s Venecijom i to stoga, što je i Struga isprekidana kanalima, koji ujedno služe kao gradski kanali, i što preko jednog takog kanala vodi most, koji je s lijeva i desna okićen dućanima kao Ponte Rialto u Veneciji. Dobro se sjećam, da sličnost nije prevelika, ali je moja snaga rasuđivanja bila posve zadovoljna, što je mogla na čas odletjeti na Lido i u Giardino Publico. I naši avijatičari tamo lete. — Možda je Lido pretvoren u »važnu vojničku tvrđavu« kao i naša draga Ljubljana — —

Možda, možda — —

ILIJA DOLIJAO

Kroz mjesto nas brzo protjeraše uz najstrožu zabranu, da itko išta kupi. Bolno je bilo prolaziti ispred pekare, pred kojom se kruh žuti kao dukat, a ti mrtav gladan i — ne smiješ kupiti, ne smiješ ni iz reda izići, pa odmah pao mrtav od gladi. Bolno je to. Užasno je i onda gladovati, kad gladuješ, jer ne možeš ništa dobaviti, ali je sto puta užasnije, kad gladuješ, jer ti ne dadu, da nabaviš. Naravno, da su nam i pustili, da slobodno kupujemo, bile bi nas četiri petine ostale praznih ruku, ali — bilo bi lakše, mnogo lakše. Ne bi se osjećao tako ponižen i ubijen.

Svaki je od nas već vidio, kako stare dobre slike prikazuju Lucifera, kad jarka vatru i vrti se oko kotla, u kojemu se kuhaju zle, griješne duše. Upravo se tako vrtio žandar Ilija oko naše kolone, i ja se nijesam mogao oteti tome dojmu uz najbolju volju. Vrag, živi pakleni vrag u ljudskoj spodobi — eto, to je on bio u mojim očima. Neprestano je vikao sad na nas, sad na nesretne stražare.

Neki su stražari kupovali kruh i još štošta, a Ilija se zatrči, išćuška ih i otme im kupljene stvari. Ne znam, da li im ih je platio, ali znam, da je te stvari nudio poslije nama uz dvostruke cijene.

Naravno, svaki je bio spremniji umrijeti od gladi, nego što od njega kupiti.

Zbog toga su ga postupka stražari još više zamrzili i svaki bi se bio radije napio njegove krvi nego najboljega vina.

Neki naš satnik — i opet satnik! — zaboravi u svojim želučanim mukama, što je to vojnički zapt, koji je i sam negda provodio s malo molba, zaboravi, da smo mi tu vojnici, a žandar Ilija naš zapovjednik, pa usprkos njegovih zabrana i vike, pođe korak, dva na stranu, kao da će prema kruhu, no još nije bilo posve jasno, što kani učiniti. Ilija to opazi, vikne, opsuje ga, skoči k njemu i lupi ga kundakom pod rebra.

— Stoko, zar ne znaš, da je to časnik?! — viknu netko u sav glas prema žandaru. Žurno se ogledasmo i opazismo kraj ceste, među ostalim gledaocima, kojih je bilo dosta, nekog srpskog artiljerijskog majora.

Ilija ga pogleda i produži za nama, kao da se ništa nije ni dogodilo, a neka su naša gospoda tvrdila, da onoga majora poznadu i da je negda bio naš časnik. Zaboravio sam, kako su rekli, da se zove, ali ne ću nikada zaboraviti ugodni dojam i zahvalnost, koja se probudila u mojoj duši, kad sam opazio, da još ipak ima ratnika, koje rat ne pretvori u zvijeri.

Kod prvog nas idućeg odmora stiže major Živković, koji je sigurno bio zaostao na objedu i kod mjesnog vojnog zapovjedništva. Dojahao je u galopu, mašući štapom, i još na pedeset koraka udaljenosti vikne:

— Kojega je to gospodina udario žandar?

Javi se satnik, koji je i tako bio odlučio, da stvar prijavi majoru, i ako nije vjerovao, da će biti kakva uspjeha, kao što ga nije bilo ni ono pred dva dana u Debru.

— Stupio sam korak na stranu — poče pripovijedati gospodin satnik, a major mu upade u riječ:

— Hvala — kaže — gospodine satniče! Sve znam. Pripovijedao mi je gospodin major — i tu reče majorovo ime, ali ga ne zapamtih. — Žandar Ilija!

Žandar se javi:

— Ovamo, stoko smrdljiva, oca ti tvoga! Ja ću ti pokazati, kako se postupa sa časnicima! — vikao je major kao izvan sebe. Natjerao je konja na Iliju, zatim ga uhvatio ljevicom za uho, a desnicom, u kojoj je bio štap, mlatio po licu i glavi kao vola.

Žandar je samo stenjao i previjao se, ali — zaista — »niti pisnu, niti zubma škrinu«. Ja sam mu se divio, jer je ono bio obrok batina za konja ili mazgu, a nipošto za čovjeka, pa bio i Ilijine snage i veličine.

— Razoružajte ga! Vežite ga, vojnici! — viknu major, kad je već prebio štap, kad ga je dosta namlatio šakama i kad su ga već zaboljele obje ruke.

Nikad prije ne vidjesmo tako dušmansko batinanje. Niti ono u Prizrenu, kad je sabljom devetao našeg bezobraznog momka, nije bilo tako iskreno, tako od srca i s tolikim uživanjem.

Vojnici su jedva dočekali, da se mogu osvetiti mrskome žandaru, pa ga smjesta razoružaše i nekakvim mu konopčićem svezaše ruke na leđima. Iza toga zapovjedi major, da dva vojnika nataknu bodove i da ga vode na čelu svih kolona.

Kad usporedimo ovdašnje držanje gospodina majora Živkovića s onim u Bicanu i Debru, imamo posve dobru njegovu sliku. Nije Ilija kriv, što je bio bezobrazan i što je mislio da ima pred sobom razbojnike, prema kojima treba biti zvijer. To mu je rekao g. major u Bicanu i to mu je vjerojatno isto ponovio i u Debru, a Ilija je točno i savjesno izvršio po svojim velikim sposobnostima za zvjerstvo, kao što je i sada kao pašče mirno i pokorno primio one nečovječne batine, na koje može imalo ponosan, oružan čovjek odgovoriti samo kuglom.

Mnogo smo češće patili zbog te nesređenosti g. majora, ali ipak — bolje smo s njime prošli i više se i zdušnije za nas brinuo, nego li bi to bilo učinilo stotinu drugih.

U OHRIDSKE TOROVE

Od Struge do Ohrida je 13 kilometara. Cesta je vrlo dobra, posuta sitnim pijeskom iz jezera, kraj kojega vodi gotovo cijelo vrijeme. Udaljuje se od njega na koju stotinu koračaja neposredno iza Struge i neposredno pred Ohridom.

To nam je tu bio do tada najljepši i najugodniji dio puta, no ja sam jedva išao, jer mi je noga opet počela oticati i vrlo me boljela, a i cipele su mi počele otkazivati poslušnost. Da mi malo pomogne, Ančica mi vrlo spremno ponudi jedan svoj opanak, koji nije trebao, ali je to bilo još gore. Opanak me je ubijao, nijesam mogao u njemu ni maknuti. Davno su prošla ona lijepa vremena, kad sam bio sretan, ako me majka nije istukla, što na rosnoj travi ne skidoh opanke. Davno je to bilo. — I Ančica je šepao. Jedva se vukao, a bilo je još i više slične braće.

Na cijelom smo jezeru vidjeli jednu jedinu barku, u kojoj je veslalo nekoliko Arbanasa. Nešto neukusnije, gadnije i neizrađenije ne vidjeh, otkad me mati rodila. Kad smo je vidjeli iz male udaljenosti, našem je Biškupu, starom mornaru i ribaru, skoro pozlilo. Brzo dođe k sebi i ponovi po stoti, po hiljaditi put:

— Gospodo, kažem vam: samo prst u more i onda se ne bojmo. Spojeni smo s cijelim svijetom!

Na cesti je radilo nekoliko grupa naših vojnika. Rekoše, ako se dobro sjećam, da ih tu radi do tri stotine ljudi. Nijesu se tužili, da im je zlo, i očekivali su, da će i oni svaki čas za nama. Udari nam u oči, da jedan mladić, koji je nosio kamenje, ima na rukavima dobrovoljačke trake. Na naše pitanje, da li je jednogodišnji dobrovoljac, odgovori jesno i tugaljivo se nasmiješi.

— Je li vam teško nositi kamenje? — upita ga neki između nas.

— Nije, jer se samo kroz to kamenje može doći do kruha — odgovori on i lagano odgega za snažnijim drugovima, noseći svoj »Brotzettel« (krušnu kartu).

U licu nije izgledao loše. Naprotiv: crven i zdrav, pa bi bio mogao poslužiti kao dokaz, da smo svi, iza male vježbe, potpuno sposobni za svaki fizički rad. Ovo je jednostavna, ali vrlo, vrlo važna pouka — —

Na kraju se polja potisnuo gotovo tik do jezera ogranak Plakenske planine, koji se iza tri, četiri kilometra opet spušta u ravnicu. Ova je nekoliko puta manja od one pred Strugom, a na njezinu zadnjem kraju prema jezeru, na samačkom brežuljku leži stari grad Ohrid, koji je danas već sav obrušen. Pod njim se, na tri strane — na južnoj ga oplakuje jezero — prostire varošica Ohrid, kojoj smo hrlili s velikim nadama i još većom glađu i umorom.

Kad smo došli, nađosmo grad sav ovijen zastavama. Naravno, osim na dvije tri zgrade, u kojima su državni uredi, ne vidjesmo nigdje čestite zastave. Bile su to razne krpe kao rupčić, a i boje su im bile vrlo sumnjivo poredane, pa se može slobodno zaključiti i ustvrditi, da srpski barjak nije prodro duboko u srce ovoga naroda. Vidjele su se sve moguće kombinacije bijele, crvene i plave boje tako, da je bilo i takovih barjačića, koje ne bi nijedan narod priznao za svoje, dok ih je bilo vrlo mnogo, s kojim bi se mogli zadovoljiti što Hrvati i Francuzi, što Slovenci i Rusi.

Doznadosmo, da se taj dan — 23. studenoga — slavi dvogodišnjica oslobođenja Ohrida. Kakvim su srcem Arnauti izvješavali barjačiće i slavili to »oslobođenje«, možemo lako zamisliti.

Sveopću pažnju obratiše na sebe vrlo velike platane, kojih je mnogo razasuto po mjestu. Stručnjaci su govorili, da ih ima s obujmom od osam metara. Moje oko nije vješto takom procjenjivanju i bilo je mnogo sposobnije, da prosuđuje dubljinu kotlova nego li debljinu platana.

I ovdje nas provedoše s kraja na kraj mjesta. Pučanstvo je izletjelo na ulice, da nas vidi, no bilo je mirno i nijemo kao zaliveno. Ne čusmo ni jedan u ovakim prilikama uobičajeni: »Novi li su?« To nije nikoga zanimalo i sigurno su mnogi po našem dolasku zaključivali na rasulo srpske vojske, i danas, na dvogodišnjicu prvoga »oslobođenja«, upališe za-

vjetno kandilo u slavu skoroga drugog oslobođenja. Bog zna, komu će biti sretnije drugo od prvoga, koji li će tugovati za prvim, a koji li opet stradati pod drugim, kao što su stradali i pod prvim. Povijest je vrlo dosljedna i vazda se brutalno, nemilosrdno i bezobzirno ponavlja, mijenjajući samo izvanje lice. Sadržaj je isti.

Izvedoše nas na polje na sjevernoj strani mjesta, tamo iza rumunjske pučke škole, nastanivši prvu kolonu u gradu. Stali smo pred nekakovim torovima za blago, koji su bili što razvaljeni, što nedovršeni, što raskriveni, što loše pokriveni, a sve u svemu prilični ljetni stanovi za blago, ali nemoguće sklonište za čovjeka, koji je ikad stanovao u kući.

Major je bio zaostao u mjestu kod vojnog zapovjedništva, pa smo morali dosta dugo čekati, dok je došao. Stoga je već bio mrak, kad su nas počeli razmještavati. To je bio vrlo težak i spor posao, jer gdje bi možda i zgurao tri četiri stotine ovaca, ne možeš tako lako nastaniti pet, šest stotina ljudi. Kad je bilo sve zauzeto, bilo nas je još preko polovice napolju i sada je trebalo provesti već uobičajenu operaciju t. j. preostatak razdijeliti među sve ostale. Neke metnuše u one nepokrivene torove, a nas preostale porazdijeliše po svima. Nije nam dodijeljeno mjesto, nego nam je samo rečeno, gdje imamo pravo da ga tražimo, a da li ćemo ga naći, to je naša stvar.

Kad sam ušao u mračni prostor, mislio sam, da sam ušao u osinjak. Sa svih su se strana čule samo psovke, svađe i pogrde. Čim sam jedan korak stupio naprijed, dvojica zavikaše, da sam ih očepio, a trojica me gurnuše pod rebra, da mi vrate zajam. Međutim su neki počeli paliti svijeće i sad se moglo lakše barem pipati. Sve je bilo dupkom puno, nabijeno, zaglavljeno.

U slabom i žmiravom svijetlu nazrijeh pedalj mjesta među dvojicom Madžara, koji su baš taj čas otputili svog jednog sunarodnjaka i prijatelja. Čim to opazih, bacih se među njih kao jastrijeb.

— Oprostite — rekoh — gospodo, i dopustite mi, da se smjestim među vas ili se izvolite skupiti nabliže, da legnem kraj vas.

— Nemoguće! — povikaše obojica u jedan glas, a onaj se njihov otpućeni prijatelj okrene, stane, da vidi, što će biti

i počne mi namigivati. Ovo je posljednje, uostalom, bilo posve suvišno, jer sam i tako bio dobro naoštren.

— Oprostite! — viknuh i ja. — Ja ne pitam, ima li mjesta, nego vas samo molim, da izrabimo sav prostor, kao što je to učinjeno i na drugim mjestima.

Gospoda se počeše ogledavati i sigurno su opazili, da je njima doista odviše lijepo, dok su se primirili, okrenuvši žurno ratni plan. Trećega moraju dobiti, jer ja nijesam niti izgledao, a niti govorio kao onaj, koji je spreman, da popušta, pa im se sad radilo samo o tome, da ne prime mene, nego onoga otpućenog prijatelja i sunarodnjaka, koji je gledao sa strane, jer mu se više nije nikud žurilo, budući da nije nigdje bilo mjesta. On je opazio o čemu se radi i odmah im priskoči u pomoć. Složnim silama navališe na mene i to tako, kao da onaj treći još nije bio posve otpućen, pa da sam ja htio, da otmem njegovo mjesto.

Pred tolikim se bezobrazlukom zapanji i moja vrlo velika i bezobzirna drzovitost, kojom sam napao njihove egoistične prljavosti.

— Dobro — rekoh, popuštajući, jer nijesam bio spreman tući se. — Dobro, ali vi, gospodine, možete ipak biti samo meni zahvalni, što ste dobili to mjesto, a nipošto svojim madžarskim prijateljima.

Cijela je Evropa prozvala Madžare viteškim narodom stoga, što su 1848. išli s oružjem na Beč, proglasivši habsburšku dinastiju svrgnutom s prijestolja, a još i zato, što je toj Evropi nepoznato, kako taj viteški narod postupa s nesretnim narodnostima, koje su njemu podložne; prozvaše ih viteškim narodom, ali — borme! — ovdje se više ne vidi, da je to viteštvo ma u čemu različno od naših svagdašnjih prostota.

Kad bi Svemogući htio bez čudesa pojednačiti sve ljude, ne bi to mogao bolje i lakše postići, nego da ih opravi na putovanje kroz Albaniju i Makedoniju pod posve jednakim prilikama, pod kojima mi putujemo!

Tu sam noć propatio među dva reda nogu, koje su me nemilosrdno masirale, ali tako vješto, kao da su svršile masersku školu. Nije mi sudbina bila osamljena. Jedan je nesretnik neprestano tamburao nogama po mojoj glavi, a jedan je drugi sanjao pod udarcima mojih cipela, da je u paklu i da mu nečastivi vade mozak. Redom se je dalje nastavljalo to

tužno čislo, koje je moralo ustati i cijelo izići van, kadgod je koji iznutra pošao van. Da se tome već stane na kraj, bi proglašeno oko 7 sati, da ide napolje, tko kani ići, jer poslije — nema više izlaženja. Time smo svi bili izvrgnuti opasnosti, da će se komu desiti kakva intimna tragedijica, no nije nas mnogo smetalo. Radije i to trpjeti, nego cijelu noć ustajati i pratiti napolje svakoga, kojemu je putem oslabila posuda za vodu.

Gospoda od kuhinje krenula su iz Lukova nešto malo prije nas, no kolima su brže išli, a manje se odmarali, pa tako stigoše u Ohrid mnogo prije nas, ali nam ipak ništa ne prirediše za večeru, jer — nijesu mogli dobiti drva. Major je psovao kao lud, a kad mu se komesar ispričavao i potanko razložio, kako je sve uzalud obletio, kako mu ni načelnik nije pomogao, obeća, da će gospodina načelnika dati objesiti na najdeblju platanu. Vjerujmo, da to nije učinio.

Noć je bila vrlo duga i vrlo vruća, no ipak srećom prođe. Kad osvanu jutro, istom tada mogosmo dobro vidjeti i ocijeniti mjesto, u koje je nastanila srpska uprava austro-ugarske časnike. Upravo nevjerojatno i ja ni danas nijesam na čistu s pitanjem, da li je to nas major htio još i tim kazniti ili nas doista nije mogao drugdje nastaniti. Stvar mi nije jasna.

Rekoše nam, da ćemo se taj cijeli dan odmarati, a drugi dan krenuti poprijeko preko Galičice Petrine (1708 m.) u Bitolj i to prvi dan do Resna, a drugi dan već ipak jednom na to žuđeno »određeno mjesto«.

Nije nam bilo drago, što tu čekamo, i ako smo bili vrlo umorni i slabi, jer nastamba nije valjala i nijesu bili bolji izgledi ni za hranu.

Ni za doručak ne dobismo ništa, jer još uvijek nije bilo drva. Jedina je sreća, da je major dopustio, da djeca i žene smiju donositi na prodaju raznih ponuda kao ono u Prizrenu. Bilo je oraha, svježe ribe, kisele paprike, a i živih kokoši i pataka.

Kad je major priskrbio drva, imao je u rukama i zapovijed, da već taj dan moramo krenuti dalje, pa stoga odredi, da nam se skuha samo juha s rižom, a nabavljeno meso da se čuva za poslije. Negdje oko 11 sati prije podne bi gotova željena čorba. Dobismo i kruha. To je već treći dan, da nam je cijeli jelovnik iscrpljen običnom čorbom!

U OPANKE

Odmah iza podne lagano krenusmo, ali ne poprijeko, kako je g. Živković bio prvobitno najavio, nego okolo, cestom. Za prvi je dan određeno, da idemo samo do sela Opanci, što je od Ohrida daleko tek kojih desetak kilometara.

Išli smo vrlo, vrlo teško i lagano, radujući se, što će za dva, tri dana biti kraj tim strašnim mukama. Naravno, još nije sigurno, da ćemo ostati u Bitolju, ali je stalno, da je on sada skladište Srbijina živeža, koji dolazi iz Francuske i Engleske, i da iz Bitolja prema vani vodi željeznička pruga. Kako bilo da bilo, zlo više ne može nikako biti.

Gospodin je major opet počeo s nama pomalo razgovarati, pa reče, da ćemo put od Ohrida do Bitolja razdijeliti u tri hodna dana tako, da će i oni najslabiji sigurno izdržati. Prema tome bismo morali stići u Bitolj 26. studenoga, a 19. listopada pođosmo iz Niša. O Bože, koliko pretrpjesmo muka u tih 39 dana! Koliko pregaranja, koliko napora, koliko poniženja i užasa; koliko se tu klelo i psovalo, koliko molilo i preporučivalo u Božje ruke; koliko je vrućih uzdaha odletjelo u to vrijeme tamo daleko preko gora i dolina u našu divnu Domovinu, koliko je progutano suza, koliko li se tužnih i očajnih misli zavazda opraštalo sa svojim milim i dragima! O Bože, hvala Ti, što se približuje kraj tog užasnog, nedostojnog Križnog puta.

— Još samo dva dana gladovanja, dva dana napora i muka; još samo dva dana! — — bila je divna krilatica, koja je lebdjela na svim usnama, sijevala u svim očima i odražavala se novom otpornom snagom u svim ispaćenim srcima.

— Još samo dva dana, pa smo onda opet ljudi! — bio je urnebesan poklik, koji se nije čuo, ali se naslućivao i dobro osjećao u svim dušama.

O, blago vama svima, koji ne pojmite, što to znači — željeti da opet postaneš čovjekom!

Blago vama po sto puta i dao Svemogući, da vas iza ovoga užasnog rata ostane što više, koji ne ćete moći razumjeti ovaj poklik!

Išli smo skoro bez riječi, šutke kao sjene, jer je umor bio jači od veselja, što se približujemo kraju. K tomu još pridolazi i to, što nam je društvo razbijeno debarskim ukazom, kojim je ukinuta, uz ostale, hrvatska narodnost i izdana odredba o novoj razdiobi hodnih kolona.

Lepir i Mujo su jedini Hrvati u drugoj grupi, u trećoj je većina naših, nekoliki su u četvrtoj, i mi u petoj. Razbacani smo kao rakova braća i redovno se možemo vidjeti samo na konačištima, no tada smo toliko neraspoloženi i umorni, da nam je previše i ono društvo, koje je stalno s nama — pogotovo, ako je kojim čudom i nesrećom brbljavo! — a kamo li, da bismo išli još i druge tražiti. Slučajno se vidimo, sastanemo i upitamo za zdravlje, dajući vazda sami, koji pitaju, i odgovor jednim vrlo popularnim, prosto pučkim glagolom.

Više se ne sjećam, ali mi se čini, da cijelo to vrijeme nijesam govorio s fra Jurom. Ako je što i bilo, bile su to najobičnije letimične riječi, kratki, isprekidani upiti i odgovori, u kojima je onaj prostopučki glagol zamjenjivan cijelom rečenicom: »Bog vidi, ljudi ne vjeruju!«

Kad smo stigli u prvo veće selo izvan Ohrida, udari nam u nos neobično jak vonj sumporovodika. Dok nije bilo jasno, otkuda dolazi taj neobični kâd, odigrali su se šaljivi prizori, koji su ostali zatomljeni samo zbog sveopće mrzovolje. Svaki nas je naime vrlo sumnjivo pogledao svojega druga, ovaj odvraćao isti sumnjivi pogled i smiješio se kao da je htio reći:

— Istina je!

Došlo je i do iskrenih ispovijedi.

— Gladan sam — kaže — ali me neprestano nadimlje, da ne mogu odoljeti.

Kad se vidjelo, da to zaudara iz zemlje, gospoda izrabiše dobru zgodu.

U tom je selu i neka vrst vojne stanice. Baš kad smo tuda prolazili, stiže k njoj vojnik na konju, u našem odijelu, sa srpskom šajkačom. Prepoznade ga jedan gospodin od 28. dombr. pješ. pukovnije. I vojnik opazi njega, javi mu se i reče, da nosi iz Ohrida nekakovu brzojavku.

Malo iza toga sretosmo g. Radovanovića, koji je s nekoliko seljačkih kola išao po slamu.

— Zar čak ovamo? — upita ga neki.

— Nema tamo — kaže — a major bijesan, pa moram ići tražiti.

— Pomozi, Bože! — pomislimo mi. — Nek on bjesni, kad bjesni nama u korist.

Ujedno nam reče, da imamo još ići nekoliko kilometara, da ćemo noćiti u šatorima i da će biti za večeru dobar gulaš s mnogo graha. Ovo posljednje je bilo najutješljivije. Isto nas je tako veselilo, što ćemo biti smješteni u šatore, jer je to najbolja jamčevina, da nas ne će nabiti u kakovu štaletinu bez zraka i svijetla.

Na tom je hodu bio zapovjednikom naše kolone najprije jedan vojnik, a zatim nam narednik Dimitrije dodijeli žandara, koji je bio vrlo pristojan i obziran. Ne znam, da li je takav od naravi, pa nije bio sposoban, da izvodi zapovijedi gospodina majora ili ih nije izvodio, jer se bojao Ilijine sudbine ili — najzad — zbog toga, što ih je sam major opozvao, uputivši straže i žandare, da smo ipak i mi ljudi, pa da i oni budu to isto. Glavno je to, da nam je bilo mnogo ugodnije nego prije. Nijesmo trebali ići strogo u redu; kad je komu bilo nužno, mogao je stupiti na stranu, što se prije nije smjelo učiniti za živu glavu; nitko nas nije psovao i svi su vojnici slobodno s nama govorili, pitali nas i pripovijedali, jadikujući nad sudbinom svoje zemlje.

— Eto, gospodine — reče mi jedan vojnik, koji je bio rodom iz Stalaća — možeš znati, kako mi je, kad znam, da je naša vojska napustila one krajeve, ali da mi je znati, da su mi u selu vaši, a ne Bugari, ubio me sveti Ilija, ako bi mi bilo i pola muke.

— Nijesu, čovječe, ni Bugari tako zli — počeh ga ja tješiti.

— Ne znaš ti, gospodine, što su Bugari. Eto, znaš, što su vaši Madžari učinili od Šapca, pa sudi — — Bugari bi tako sravnili cijelu Srbiju.

— To su samo bajke o Šapcu.

— Ne govori! — odvrati on i trpko se osmjehne. — Bio sam u njemu poslije oslobođenja i sve sam vidio svojim očima. I mi smo znali za balkanskog rata urediti turska sela, ali,

slave mi, gospodine, nigdje i nikad onako, kao što učiniše od Šapca. Srbija će zapamtiti Madžare. — — Ženama su dojke prorezivali i kroz njih ruke proturali; rasijecali su im djecu na grudima; ljude su škopili, pa im ženama i obesčašćenim kćerima začepili usta — — Jest, gospodine, tako mi Bog pomogao! I ne govorim ti, što si i ti Austrijanac. Nijeste vi drugi krivi. Nego — — da znaš, kakvi su — — Sve je tamo slikano i poslano u Francusku.

Ja sam se pretvarao, da ga niti ne slušam, jer nijesam znao, što bih mu odgovorio. Naša su neka gospoda vidjela slike, koje je momak spominjao, no što je zapravo bilo — ne znam.

Još za sunca stigosmo na konačište, i čim nas porazdijeliše pod šatore, koje je major u Ohridu upotpunio, dadosmo se na »uređivanje kuće«. Odmah kraj taborišta bilo je vrlo veliko strnište, pa smo mnogi uzeli grane i njima skupljali strn, predviđajući, da će biti malo slame. Neki smo skupili cijele naramke. Major je, očito, šutke opozvao sve svoje bicanske odredbe o slobodi našega kretanja, dok ne samo da nije prigovarao, što smo se razbježali po strništu, nego nas je još i sam upozorio, da možemo nasjeći drva na dvjema velikim kruškama, koje su bile tu kraj šatora, a u pola suhe.

U suton dognaše slamu i počeše se truditi, da je što pravednije podijele i g. Gradimir i g. Živojin i g. Radovanović. Major je naime kušao od prvog pa do zadnjeg časa, što ih je s nama proveo, pokazati se potpuno nepristranim. Htio je, da budemo pred njim svi jednaki, ali — nije vazda uspijevao, a bilo bi nenaravno čudo, da jest. Glavno je to, da doista nije nikoga tako protežirao, da bi već načinom te protekcije vrijeđao ostale.

Još prije nego se smrklo, bilo je taborište s dvije strane opasano velikim vatrama. Kod jedne je, iza duga štrajka, major stajao s nekom našom gospodom i pripovijedao na dugo i široko o udobnostima, koje nas čekaju u Bitolju. Bio je vrlo raskošan u obećanjima i škrt u sjećanju na ono, što s njime doživjesmo od Bicana dovle. I naša su gospoda sve zaboravila i to stoga, što je major razgovarao najviše s Nijemcima i Madžarima, koji imaju pravo opraštati i osuđivati, kako im kada ide u račun. Da je slučajno počeo razgovarati s Hrvatima, njihova bi dužnost bila, da otiđu od njega, ako

ne žele, da dođu u Crnu knjigu, jer oni su nešto drugo u monarhiji nego li Nijemci i Madžari.

Tako se je mislilo — —

Nešto poslije 8 sati dobismo izvrstan gulaš s grahom. Ja sam bio to zadovoljniji, što je naš vrijedni kuhar Iso dobro opazio moju gladnu, omašnu »porciju«.

U NEIZVJESNOST I STRAVU

Već s večera zaredaše automobili prema Bitolju i tako to potraja uz dulje ili kraće stanke skoro cijelu noć.

I u samom se zraku osjećala velika uzbuđenost, žurba i nemir.

Oko dva sata poslije pola noći odoše naše kuhinje s gospodinom Radovanovićem, a za nas bi određen polazak u pet sati. Već smo u tri i pol bili svi na nogama, veseleći se skorome, vrlo skorom i sretnom svršetku tih strašnih muka. Na sve se strane razvezao razgovor, kao što to redovno biva poslije dobre večere i ugodne noći.

— Ako ništa drugo — mislili su mnogi — iz Bitolja će se moći lako uteći, jer do grčke granice nema više od trinaest kilometara. Povedu li nas preko Grčke, tim bolje. Možemo se na kojoj stanici razbježati, pa neka nas onda hvataju.

Ni danas mi još nije jasno, kako smo zamišljali to prevažanje kroz Grčku i da li smo vjerovali, da ćemo moći na svakoj većoj stanici izlaziti u buffet i restauraciju, no činjenica je, da nije nitko sumnjao, da će nas većina moći uteći. Iza toga — — Bog zna, što će biti. Grčka nas ne će — mislili smo — predati Srbiji, ali, bojati se, ni austrougarskom konzulu. Internirat će nas, i onda opet valja zasnivati novi bijeg iz Grčke u Bugarsku.

Kad je tamo daleko na obzorju zasvjetlucao tračak nade u milu, divnu slobodu, onda smo svi bili neumorni, nenatkriljivi i bezumni u najnemogućnijim osnovama.

Dok smo se još tako zanosili, netko reče, kako je čuo, da je gosp'on Žarko rekao našim Srbima, da je čuo od potporučnika Živojina, da mu je rekao kapetan Gradimir, da je majoru donio konjanik nekakvu zapovijed iz Ohrida i da je g. Živković »zdravo besan«. Čini se, kaže, da smo u Bitolj već zakasnili — —

Kako se vidi: posve nejasna vijest iz pedesete ruke, no to joj nije nimalo smanjilo snagu djelovanja na naša raspoloženja.

Bog nam je svjedok, da su austrijske časnike iskreno veselili bugarski veliki uspjesi, na koje se moralo sigurno zaključivati po tome, što su već zatvorena bitoljska vrata, ali — kamo sreće, da su sporije napredovali najmanje za tri dana našega hoda!

Vijest se o našem povratku raširila po taboristu munjevitom brzinom, i što je više kolala, to je poprimila sve više i više oblik gotove činjenice tako, da su iz predaje potpuno ispali i Žarko i Srbi i Živojin i Gradimir, a pripovijedalo se samo to, da major čas prije dobi pismenu zapovijed, da se s nama smjesta povrati u Ohrid.

U to više nije nitko sumnjao i ponovno se razveza bogato naklapanje, ali ne više o Grčkoj i bijegu nego o nečem neodređenom, nepoznatom, užasnom, o nekoj sfingi, koja leži pred nama, opruživši šape i naškubljujući usne u cjelov, koji krije tajnu života i smrti; o nekoj nesigurnoj, užasnoj budućnosti, nad kojom se vide tragične maske u odijelu ludoga pelivana s vječnim upitnikom na oborenim očima — naklapalo se o nepoznanici našega života.

Gospodin se major nije još pomaljao ispod svojega šatora, a isto tako ni njegovi područni časnici. U četiri i pol počeše vikati zapovjednici kolona:

— Spremajte se, gospodo, da idemo!

Stali smo u redove i čudili se, što još uvijek službeno ne čusmo, da li ćemo natrag ili naprijed. To je u mnogom osvježilo nadu, da ćemo ipak u Bitolj.

Kad su nas pobrojili i predali prijavu kapetanu Gradimiru, otišao je on pod šator gospodinu majoru. Poslije toga je ovaj izišao.

— Gut Morgen, meine Herren! Dobro jutro! — reče on ne baš osobito veselo, ali ni tužno. Onako, običnim glasom, kojim nam se javljao vazda, kad je želio, da živemo u dobrim diplomatskim odnošajima.

— Noćas je bilo hladno, ali ipak ugodno — opet će on, uzjahujući na konja. — Sve će biti dobro.

— Hoće, hoće — pomislimo mi — ako idemo u Bitolj. Okrenemo li natrag, zlo se piše, jer nas se već dobra trećina jedva vuče na nogama.

Kad je bilo sve spremno, on odredi da se stupa i pojaha pred nama. Svima dah zastade od teškog iščekivanja i strepnje nad onim, što će donijeti idući čas. Major je šutio, kao da ništa ne zna, pa je sada red na njegovu konju, da riješi zagonetku. Ako okrene na lijevo, ode u Bitolj, ako okrene na desno — naopako!

Trebalo je samo pedesetak koraka, da se spustimo na cestu i kocka će pokazati svoje lice, koje je određeno za nas. Svi smo šutjeli, jer se nitko više nije usudio, da hazardira s raznim naklapanjima, jer je rješenje odviše blizu.

Još samo malo. Konj je već na cesti. Sada stoji ravno prema sredini, ni na lijevo ni na desno. Ovaj tren mora zakrenuti — — — Sve su oči uprte u njega, a oni, koji ga ne vide, izdižu se na prste, nakrivljuju glavu i izviruju prema proročanskom kljusetu, kao što su Rimljani pobožno motrili svete guske.

Još samo malo, još samo jedan pokret uzde i — zakrenu na desno!

Jao — kocka je pala i nosi nam Albaniju!

Bog zna, koliko nas čeka noći, kao što je bila ona u Vasijatu, koliko li dana, kao što je bio onaj od Vasijata do Slatine; Bog zna, koliko će nas izdržati.

Pred nama se je zatvorila svaka nada u skoro oslobođenje iz tih muka. Svi smo nijemo stupali, šuteći kao kamenje. Šutjeli su čak i oni, koji su negda vjerovali, da ćemo jednoga lijepog dana omrknuti pod stražom, a drugoga još ljepšeg osvanuti bez nje. Sada su i oni šutjeli, i ako nijesmo još nikada bili tako blizu događajima, koji pogoduju njihovoj teoriji kao baš danas. Naravno, ni sada nijesmo znali pravi položaj vojskâ, ali smo po događajima oko sebe morali zaključivati, da se mišolovka suzuje i da je s nekih strana već dobro zatvorena.

Major je odjahao skokom pred nama, a mi smo se pomicali i koturali, sretajući automobile raznih francuskih, engleskih i ruskih misija. Vrlo su se žurili, sigurno niti ne sluteći, da bi mogli lako dospjeti tim putem u Bugarsku mjesto u Grčku.

Kad smo prebrodili prve navale novih dojmova, poče nas prije svega zanimati pitanje kuhinje. Može biti sudbina kakva hoće, samo ako je kuhinja blizu i ako prilično radi! Tad se

već dade sve svladati. Ako li ona otiđe na jug i ne povrati se, a mi otiđemo na sjever i onda, eventualno na zapad, bit će veliko zlo i ne će nam nimalo pomoći, što će Bugari moći donijeti u svome dnevnom ratnom izvještaju šaljivu vijest, da su zarobili zarobljeničku kuhinju.

Drugo je važno pitanje bilo, da li ćemo noćas na konak u Ohrid ili kud dalje. Kako bi bilo u kojem novom mjestu — to ne znamo, ali da je u Ohridu užasno, to smo dobrano iskusili. Ne vjerujem, da su još koji posjetnici Ohrida ponijeli tako neugodne uspomene kao mi, i onda nije čudo, što nas je vrlo obradovalo, kad nijesmo okrenuli lijevo k onim torovima nego ravno u grad. To je već budilo malu nadu, da će biti novo konačište, pa bilo i u Ohridu.

Nasred mjesta nas, blizu malog trga, zaustaviše. Nijesmo znali, čemu je to dobro, no odmah počesmo željeti, da to stajanje urodi — kruhom. Tu je pobožnu željicu potkrepljivalo to, što smo malo podalje vidjeli gospodina majora u živom razgovoru s nekim gospodinom u građanskom odijelu s časničkom kapom, koji je držao ključeve u ruci. Ključevi su uvijek lijepa stvar i nije nikad loše, da se čovjek drži onoga, tko ih ima. Nada je još više poskočila, kad su njih dvojica stupili pred neku magazu, koju je gospodin s ključevima počeo otključavati, a ona se pretvorila u tvrdo uvjerenje, kad je g. Živković dao znak, da idemo prema njemu.

Opak je taj artiljerac, Bog ga ubio, kad se naljuti, ali opet, opet se brine za nas. Duša valja, jednom će se mrijeti, pa se ne smijemo teretiti krivom vagom i ocjenama. Trebasmo samo zamisliti, kako bi nam bilo, da nas je u ovakvim prilikama pratio gospodin potpukovnik Jevrem Popović! Samo to i ništa više!

Čim je tko primio kruh, odmah je odlazio za prvima, koji su produžili ravno kroz grad. Usput kupismo oraha, kiselih paprika i rajčica. Rekoh »kupismo«, što ne znači, da smo svi kupili, nego samo moja družina, kojoj je opet bio pri ruci vrijedni Radovan. Kupila su štošta i druga gospoda, jer se već moglo; nije doduše bilo dopušteno, ali se moglo izlaziti iz odjela i zatrkivati se u dućane.

Zakrenusmo prema Struzi. To nam je bilo drago samo toliko, što smo bili sigurni, da se rješavamo ohridskoga konačišta, ali dalje — ? — Upitnik. Upitnik preko svega, upitnik

nad svim, upitnik strašan kao onaj, što ga je urezao u led nokat Kranjčevićeva »Zadnjega Adama«.

Hod nije bio naporniji nego inače, ali nas nije ni zanosila ljepota plavoga jezera. Jedini se Biškup bio malo raskokodakao, no nije ni njemu išlo od srca.

— Kažem vam, gospodo — ponavljao je on, kao da je opsjednut: — samo prst u more, pa se ništa ne bojmo!

— Više je vjerojatnosti — dobaci Schön i skupi lijepe usne u trpak smiješak — više je vjerojatnosti, da ćeš prije zagrepsti papcima u ledinu, nego prstom u more!

Kod svakog smo odmora išli na jezero i pili vodu, koja je vrlo dobra.

Naši su vojnici još uvijek radili na cesti i gledali nas širokim, raskolačenim očima. Nijesu shvaćali, što znači ta šetnja.

Major je projahao pred nas odmah iza Ohrida, dobacujući redom kod svakoga voda po koji upit ili poklik. Dobro nam je odigravao ulogu svih pretpostavljenih. Ubrzo iza njegova prolaza sretosmo dva prekrasna, vrlo velika automobila, kojima su ravnali engleski vojnici. Unutra su sjedjela tri engleska časnika, sigurno liječnici, i vrlo mnogo gospođa, većinom vrlo mladih i lijepih gospođa od Crvenoga križa. Te sirotice sigurno nijesu ni slutile, ostavljajući svoj Babilon na Temzi, što ih čeka tamo u nekakvoj divljoj, bajoslovnoj Makedoniji!

Svi smo ih pogledali bez osobitog zanimanja i ne pade ni jedna masna primjedba, koje su inače svojstvene bezobzirnim muškarcima, kad vide ovako lijepe, vrlo lijepe i mlade žene. Čini mi se, da se nijesmo gledali kao muškarci i žene, koji su već vrlo dugo rastavljeni od svojih dragih žena, odnosno od svojih dobrih muževa, nego samo kao nesretnici na bijegu pred sudbinom, kojoj se — ne da umaći.

Jesu li te žene zbilja učinile Srbiji toliko dobra, da je za to vrijedno, da se ovuda povlače, izlažući se opasnostima, koje im ne priliče, ili su one došle samo iz športskoga nagnuća, izrabljujući ovu zgodu, kad muževi i očevi moraju popustiti pod razlozima humaniteta, da obiđu Balkance?!

Ja sam bio dosta po bolnicama baš u Srbiji i mogao bih reći svoje mišljenje, koje ne bi bilo daleko od istine. Svakako, žene su mnogo podnijele i žrtvovale i uradile za olakšanje bolova i užasa, što ih muškarci svališe na svoja i njihova leđa.

U Struzi nas dočekaše svi mješćani na ulici, kao što su nas na isti način ispratili oni u Ohridu. U izražaju se njihovih lica nije moglo opažati, što osjećaju, jer su još pod turskim kopitom naučili, da nikad i nikako ne odadu, što misle. To su sve bile mrtve oči, koje su — prividno — u nas buljile samo zato, jer su oči tu, da se njima gleda.

Razmjestiše nas po napuštenim kućama, kakvih ima u svim ovdašnjim mjestima. Neke je opustio balkanski rat, progutavši im stanovnike, kao da ih nije nikad ni bilo, a neke su opustjeli sami njihovi stanovnici, otišavši poslije 1913. u lov na sreću.

Na prolazu kroz mjesto opazismo, da su dućani puni svakog Božjeg dara. Nama su osobito zapinjale za oko lijepe, žute pogače. Nudili su ih na prodaju po dva i pol do tri dinara.

Iz svojih smo nastamba češće slali vojnike, da pogledaju, da li je stigla kuhinja. Vazda su se vraćali s niječnim odgovorom i punim džepovima oraha, sira i drugih stvari, za koje su bili sigurni, da će među nama naći dobru prođu.

Kasno nam u večer donijeŝe vijest, da su čuli od Žarka, da se kuhinja stalno vraća k nama, ali da još nije stigla.

Oko sedam sati stiže k našoj nastambi potporučnik Živojin s vozom slame. Dao je svakom dosta. Kad je jedan gospodin zahtijevao previše, kao da će sterati pod goveda, reče nam Živojin, koji je znao samo srpski:

— Očiju mi, ne smijem. Eto, recite mu, da ne smijem. Ako ne ostane dosta i za ostale, ubit će me gospodin major.

Kod njega mi se neopisivo sviđalo, što je bio vazda potpuno iskren. Nikada on nije »političio« niti se prema nama držao drukčije nego kao naš supatnik, kao brat u mukama i u strahu pred majorom.

Spavali smo prilično, naučivši se na dim i pritegnuvši želudac, da nam ne dosađuje ružnim sanjama. Mi smo bili na prvome katu, dok su u prizemlju, što je negda služilo kao štala, bili vojnici od srpske straže. Oni su se dočepali drva, pa su neprestano ložili vatru, a kako su drva bila mokra, dimila su se kao pilotine. Kod nas se gore nije dalo izdržati. Zamotali smo se i pokrili preko glave, no i to je malo koristilo. Teškom smo mukom zaspali i onda je bilo sve dobro, dok nas je okivao prvi umor, no rano se probudismo, suznih, crvenih i nabubrelih očiju.

U SNIJEGU I LEDU

To jutro — 26. studenoga — osvanu visok snijeg.

Pogledali smo u njega, pa jedan drugome u oči. Nitko se nije usudio progovoriti, jer bi bilo odviše crno i beznadno sve, što bi rekao.

— Snijeg?! — uzdahne prvi Sin Smrti.

— Snijeg! — potvrdim ja.

— Da, da! — potvrđuje i Ančica.

— Snijeg, snijeg — jadikuje Zduna, a Schön sjeo u slamu, metnuo ruke na koljena i sve pogledava sad u snijeg sad u Biškupa, pa onda reče:

— Prst u more, pa se ne boj snijega!

— Tako je tako — potvrđuje Biškup. — Tako je, al će biti zlo, dok dođemo do mora.

— E, braćo, baš snijeg! — otpuhne Rođo, brišući naočale blatnim rupčićem i žmirkajući očima.

— Snijeg, snijeg — prihvati opet neki između nas. I to su bile sve mudre misli, koje su se rađale u našim glavama, kad smo opazili pred sobom tako bijelu budućnost, spremajući se u albanske klance jadikovce.

— Snijeg?!

— Snijeg!

— Snijeg, snijeg !

— E — snijeg, braćo!

Opravismo stražara, da vidi, što je s tom blaženom kuhinjom. Nikad već iščekati, da dobijemo žlicu vruće čorbe. Brzo se povratio s veselom viješću, da možemo odmah ići po doručak. Pripasasmo se zdjelicama i pođosmo. Kuhinja je bila pred džamijom, u kojoj je smješteno preko dvjesta naših drugova. Naložili su vatre i bili vrlo zadovoljni. Kad su sinoć došli u nju, našli su pod stepenicama, koje vode na kor, dva naša momka sa smrznutim rukama i nogama.

Kuhinja je stigla nešto prije pola noći. Za doručak dobismo prežganu juhu, za objed braveći gulaš i kruh, a za večeru gulaš.

Bi nam dopušteno, da u grupama po trojica možemo ići sa stražarom u čaršiju i kupovati potrebne stvari. U našoj nastambi je složeno nekoliko takvih ekspedicija, a među ostalima sam išao i ja u želji, da kupim sira i koju pogaču. Ta je trgovina bila teška muka, jer nitko nije htio mijenjati srpske novčanice. Tu je bilo daleko gore nego u Prištini i Prizrenu. Uistinu su postojale dvostruke cijene: jedne za srpsko srebro i naš papir, a druge trostruko više za srpski papir. Neka su gospoda kupovala za banknotu oraha, sira ili pečenih sitnih riba, među drugovima ih raspačavali namalo i tako dolazili do srebra.

Meni je uspjelo za jednu novčanicu dobiti dosta pečene ribe, a za drugu tri pogače. Ribe smo Zduna i ja raspačali za sedam dinara, jednu smo pogaču smjesta pojeli i to jedan sat iza objeda, a druge smo dvije ostavili za gora vremena, koja su se pokazivala u crnoj slici. Put je još dalek do Drača ili Valone, vrijeme ružno, a oprema loša i više skoro nije bilo ni u koga novaca, jer ne dobismo isplatu. Major je neprestano obećavao, ali nije nikad iskupio svoje obećanje. Isto nam je tako obećavao i obuće, no i to osta samo pri obećanju. Mnogi smo već bili bosi u potpunom značenju te riječi. Meni je lijeva cipela držala još dobro, no na desnoj je potplat proveo potpunu rastavu od gornjega dijela, pa kako mi nije uspjelo da to dam popraviti, obeća profesor Marko, da će mi posuditi desnu cipelu, ako ne dobijem novu obuću. On je naime imao dva para cipela, od kojih su samo tri cipele još služile, a četvrta je bila nastradala.

Kola su s našim torbama bila nedaleko džamije. Kad smo došli na doručak, rekoše nam, da može, tko hoće, uzeti torbu k sebi, jer da ćemo po svoj prilici i idući dan ostati tu.

Kad smo došli među kola, udari nam u oči, da nema nijednog čičice, a naši momci paze na volove.

— Gdje su čiče? — upitam ja jednog našega vojnika.

— Utekli, gospodine poručniče! — odgovori on i nasmiješi se.

— Kako utekli, čovječe, kad su im tu kola i volovi? — začudim se ja.

— Utekli, utekli — potvrdi vojnik. — Čim je sinoć smrklo, odmah su se počeli nešto dogovarati i onda je nestajao jedan po jedan. — »Dolaze Bugari« — reče mi ovaj, što su ova kola njegova — »pa ja idem svojoj kući, a Srbima i kola i volovi!«

Svi su ti ljudi rodom od Bitolja. U Debar su bili dognali brašno i otuda su rado ili barem bez straha vozili naše stvari, jer im je bilo usput, ali sada je posve drukčije, kad se u Bitolj ne smije, a okreće se u Albaniju. Vole oni spasiti glavu, a volove i kola ostaviti, nego izgubiti i glavu i volove. Mogu Srbi raditi s kolima i volovima, što hoće, no ljudske glave i životi hrle — pred Bugare! Istina, koliko smo mi mogli vidjeti i razabrati, ovi ljudi kažu i osjećaju, da su Makedonci, a ne Bugari, no u zadnjem narodnom smirenju ne će ta dva pojma biti daleko jedan od drugoga. Svakako, bila ovdje vlada srpska, bila bugarska, trebat će mnogo, vrlo mnogo vremena, dok steče potpuno povjerenje i ljubav ovih ispaćenih mučenika, kojima je Vjerovanju prva i najglavnija stavka, da ne vjeruju nikome.

Snijeg je padao cijeli dan bez prekida.

Oko poldan stiže nova grupa liječnika, dva ljekarnika Hrvata, nekoliko časnika, koji su bili zaostali putem po bolnicama, i nekoliko novih zarobljenika, a među ovima i jedan njemački topnički poručnik. Zvao se Dahlem.

Toga dana dođe među nas neki srpski poručnik i upita, tko nužno treba rublja, toplih čarapa i opanaka.

— Malo je — kaže — gospodo, pa nek se jave, molim vas, samo oni, kojima je najpotrebnije.

Između naših su dobili, čini mi se, Sin Smrti i Zduna čarape, koje su im poslije služile kao rukavice, a Ančica rublje. U drugim je nastambama dobio rublje Čajnemen de Bacajgeld, Drug i još neki.

Taj je poručnik ostao s nama još koja dva tjedna kao opskrbni časnik i onda je nestao.

Moje se društvo opskrbilo sirom i pogačama za dva, tri dana hoda, pak je sada nešto mirnije gledalo sudbini u zastrto lice.

I drugu je noć neprestano padao snijeg, i kad nas 27. probudiše prije dana i javiše, da se spremimo za polazak, smrče nam se pred očima.

— Kuda ćemo? — pitali smo stražare.

— Ne znamo ni mi — odgovarali su oni u pola glasa. — Hajde, gospodo. Spremaj se. Naopak je major, pa zlo, ako zakasnimo.

Pitali smo se, kamo ćemo ići, kao da nam nije bilo poznato, da je za nas još otvorena samo Albanija.

Snijeg je bio već prilično jenjao. Još je samo pršio. Prije polaska dobismo čaj. Tu, kod džamije, reče kapetan Gradimir, da možemo slobodno torbe metnuti na kola, jer da će ona možda mnogo kasnije, ali sigurno stići za nama. Kad smo to čuli, Zduna i ja odlučismo — Ančica nam je, naime, dospio među bolesnike zbog nogu — nas dva, reliquiae reliquiarum negda slavne družbe, zaključismo, da jedan kruh i pogaču metnemo u moju torbu, koja je nepromočiva, i da ih ostavimo na kolima, a ostalo da nosimo u krušnim torbama. Ta je odluka pala stoga, što je bilo više nade, da ćemo tako lakše štedjeti, i što je lakše nositi dva nego četiri kruha.

Sve je bilo u tvrdom ledu i hladan je zrak rezao lice i ruke.

Pošli smo dosta rano, a da majora nigdje niti ne vidjesmo. Danas su i bolesnici pošli s nama, jer su se bojali, da će nastradati, ako budu išli uz kola. Voziti se tako i tako ne mogu, a ići s noge na nogu, znači kasnije stići, više se smrzavati i više potrošiti hrane ili pak dulje gladovati. Svakako je bolje, kad je ovako vrijeme, da su u većem spoju.

Često smo se ljutili, što je prva kolona išla na čelu cijele povorke vazda osim ono od Vasijata do Slatine, ali danas nam je to bilo od srca drago, jer su morali probijati prtinu kroz cjelac, propadajući do iznad koljena. To je bio tako težak i naporan posao, da se je svaki četvrt sata izmjenjivao onaj, koji je predvodio. Inače je bilo nemoguće izdržati, dok smo mi u zadnjoj grupi stupali kao po asfaltu, samo što je taj asfalt bio strahovito sklizak. Išli smo jedan za drugim kao vukovi ili hajduci.

Išli smo skoro ravno na jug, penjući se dosta velikim usponom na planinu Jablanicu (2282 m.). Spočetka je bilo samo hladno i sklisko, no ubrzo poče opet padati snijeg, a hladan je oštar vjetar nemilosrdno udarao u lice. Istina, među nas se još nije bio uplakao očaj, ali nam ni nada u budućnost nije bila osobito živahna.

Poslije, po prilici, jednog sata hoda, stiže nas major.

— Nur vorwärts, meine Herren![1]) — vikao je on, prolazeći mimo nas. — Večeras dolazi za nama u automobilima trista pari cipela, drei Hundert Paar Schuhe, i hranovina, ali ne u papiru nego u zlatu, alles in Gold, meine Herren![2]) Sve će doći, bit će jela i novaca i cipela. Alles besorgt.[3]) Samo danas izdržite, pa je već sutra lako.

Išao je naprijed i neprestano ponavljao iste vijesti, s vrlo mnogo topline i ljubavi u glasu, kao da odnošaji među nama nijesu bili nikada ni pomućeni.

Ja sam mu i danas iskreno zahvalan za one lijepe iluzije, koje je znao u nama probuditi, i ako mu — neka oprosti! — nijesmo vjerovali, jer su često ostale samo lijepim iluzijama.

---

[1]) Samo naprijed, moja gospodo!
[2]) Sve u zlatu, moja gospodo!
[3]) Sve je priskrbljeno.

SABLASNI SUSRETAJI

Put je postajao sve naporniji, a odmarati se nijesmo mogli od nevremena.

Još prije podne počesmo sretati naše nesretne vojnike, koji su dolazili iz planine, svi u ledu, potpuno prevučeni ledenom korom.

Na naša su pitanja jedva odgovarali, no toliko smo doznali, da ih ima na hiljade u šumi iza Prensa (Prenjska), da ih ne vode naprijed niti im daju jesti već skoro tjedan dana, pa bježe — zapravo ne bježe, jer ih nitko ne progoni — odlaze, kamo tko hoće, kamo tko može i kamo tko misli, da je najbolje ići. Ovi idu u Strugu, da se ogriju, da se najedu i da se malo oporave ili umru.

Kad sam prvog vidio, prođoše me ledeni trnci, kad sam sreo i drugoga, podbi me leden znoj, a kad smo ih počeli sretati skoro u hrpama, preda mnom se otvori užas gladne, nezasitne i bezuvjetne smrti sa svim svojim užasima, sa svim svojim trzajima zadnjih časova i sa svim prodirnim bolovima, u koje baca mile i drage, koji ostaju iza nas i koji ne će nikada ništa o nama doznati, osim da smo — nestali u Albaniji. —

— Nestao — kako je to jednostavna riječ, a koliko užasa krije u svojoj jednostavnosti!

Na nekim je mjestima bio snijeg visok preko dva metra, dok je opet na drugima bila cesta gola, smrznuta i svijetla kao čelik. Svi smo natukli na glavu snježne kape, koji smo ih imali, a koji su bili bez nje, umotali su ušesa košuljom ili gaćama. Malo pomalo smo poprimili oblik onih nesretnika, koje smo sretali, i naše su kretnje bivale sve teže, sve kruće, sve ukočenije. Najgore je bilo, što nijesmo znali, dokle ćemo taj dan ići, da li ćemo noćiti pod krovom, i što nijesmo nigdje vidjeli ni jednu jedinu kuću, ni jednu jedinu čobansku kolibu, ni jednu špilju ili lisičju jamu, u kojoj bi čovjek mogao skloniti umornu glavu.

— — »Majko mila, majko draga,
da ti vidiš svoga sina,
da ti vidiš njega sada
okružena od zla svega —
ti bi gorko zaplakala,
ruka bi ti zadrhtala
u žalosti grleć njega« — — —

I još više, majčice slatka i jedina: srce bi ti puklo od bola, kad bi me vidjela ovako nemoćna, bespravna, potjerana tamo, kamo se mre kao živinče, potjerana kao živinče. O, da znaš, premila majčice, što sam sretan zbog tebe, zbog svih majka i zbog svih vjernih žena, da vam nije bilo suđeno i da slutite, gdje smo i kako nam je, a kamoli, da nas i vidite! — — —

Iza podne se počesmo pomalo spuštati. Išli smo mnogo teže zbog velike klizavosti, no vjetar je popuštao, a namjeravali smo se i na po gdjekoju zaklonicu, u kojoj se je moglo odahnuti i pojesti zalogaj kruha.

SVETE BOGOMOLJE — — —

Još za vida stigosmo u selo Prens, i kad opazismo, da prva kolona staje i da major izlazi iz jedne kuće pred nju, bi nam, kao da se otvorilo divno, nasmijano nebo. Prvo je bilo, da razgledamo cijelu okolicu i procijenimo, da li će biti dosta mjesta u kućama za nas tolike. To je maleno seoce, pa je bila velika bojazan, no s druge opet strane — naša je volja za životom, neodoljivi nagon za održanjem bio tako jak, tako svemoćan, da nam je bezuvjetno narinuo najtvrđe uvjerenje, da moramo svi doći pod krov.

Odmah je počela razdioba i to s pomoću mjesnoga kneza i srpskih žandara, koji su tu u postaji. Ovo je doduše po londonskom ugovoru zemljište neovisne kneževine Albanije, no već smo od Ljum Kule do Debra vidjeli, da su arhivi olakšani za nekoliko kilograma zapisnika. Sada je tu Srbija i vlada se posve onako, kako bi se vladala Italija, da ju je pretekla u ovom mudrom činu, ili naša monarhija, da joj je pošlo za rukom riješiti se rivalstva u ovom pitanju Kraljevine Italije i četiriju balkanskih kraljevina. Tu su sad srpski žandari najviša vlast i oni su svjetovali majoru, kako će nas razmjestiti. Nas četrdesetak od moje grupe dospje u mjesnu džamiju. Iskreno i s mnogo uvjerenja poštivam sve bogomolje bez obzira koje su vjere, ali — neka mi Bog prosti! — tu noć prokleh ovu džamiju i dobro razumjeh, zašto je ono slatinska džamija napunila našeg dragog fra Juru svakim mogućim duhom, duhom svake boje i mirisa, samo ne duhom pobožnosti. Oni su u slatinskoj džamiji bili mokri, mi smo u ovoj smrznuti, uleđeni, obleđeni i potpuno sleđeni; oni su imali unutra barem nekoliko vatra, a mi nemamo niti jedne. Teškom mukom nam je uspjelo, te smo dobili nešto drva i naložili vatru pred džamijom. Unutra nijesmo mogli, jer je bila popođena daskama. Prostrte su bile samo hasure od ševara, koje su redovno u svakoj seoskoj džamiji, pa poslasmo pojedinci vojnike, da nam donesu slame.

UZORNI ŽANDAR

Davali smo im kao nagradu, što se mrznu zbog nas, po četr'est, pedeset para. Kad to opazi žandar Milan, koji nam je dodijeljen kao zapovjednik nastambe, skoči bliže i reče dosta ljutito:

— Nemojte, gospodo! To nije lijepo. Oni to moraju učiniti, koliko je moguće, bez plaće, a koliko ne mogu, ne mogu.

Rekavši to, sazove vojnike, oduze im sav dobiveni bakšiš i povrati ga usprkos našeg uvjeravanja, da vojnici nijesu tražili plaću, da smo im dali svoje volje i slično.

— Nemojte, gospodo — kaže Milan. — Ako hoćete, dajte im drukčije, ali ne za to, da obave svoje dužnosti.

Kad su ono u Nišu bile zatvorene cijele sobe zbog proslave 18. kolovoza, imale su ključara žandara, koji ih je otvarao i zatvarao. Gospoda su mu obično dala štogod, da bude prijazniji, da ih bolje pazi, da se požuri s otvaranjem i da ne žuri sa zatvaranjem, i za slične malenkosti, koje nije trebalo ni reći tako, da je čovjek bez ikakve obveze. Kad je ta služba bila dodijeljena ovom istom žandaru Milanu, pokušaše mu u sobi br. 26. na lijep, prikriven način dati 10 dinara.

— Ne, ne, gospodo, nikada! — usklikne on. — Ja ću raditi po duši i pošteno, radit ću, kao što se radi sa časnicima, ali ne ću ja, da vi danas sutra možete reći, da ste kupili srpskoga žandara za 10 dinara.

Odbio je, ali im je ujedno bio mnogo ugodniji nego prijašnji ključar.

Žao mi je, što ne znam, kako se zove po kući.

Tu smo ga večer nas nekolicina slali, da ide tražiti u selu, e da bi mogao kupiti ovcu, kozu, kokoši ili što bilo za jelo. Vratio se neopravljena posla.

— Ne daju — kaže — a otimati ne ću i ne smijem. Čim vide srpskoga žandara, viču da nemaju ništa, jer se boje, da ne će platiti.

Ova mi je noć ostala u najcrnjoj uspomeni, ali je opet bila dobra, iza kakva je dana slijedila. Da nije bilo iskustva sa Slatinom, pa iza užasna dana s posve beznadnim izgledima, ovaj bi put od Struge do Prensa bio mnogoga stao glave. Ovako je ipak još uvijek bila čvrsta nada, koja je davala snage i volje. Ona je pomogla, da smo i to sretno prenijeli.

Neke su grupe vrlo dobro konačile, a osobito jedna skupina bolesnika — među njima naši Drug i Ančica — koje je Arbanas primio s najvećim nepovjerenjem, no kad mu je žandar arbanaški rastumačio, tko su i što su ti smrznuti razdrapanci, proglasio ih je svojim gostima i bogato ih počastio.

U ALBANIJI

28. studenoga osvanu lijep, sunčan dan.

Rano nas potjeraše iz nastamba, što je nama iz džamije bilo vrlo drago. Napatili smo se od studeni i mokrine — Bože, prosti — još više nego u jučerašnjoj mećavi, a jedva je došao red na svakoga, da bude kod vatre toliko, da može osušiti čarape i obojke.

Na cesti nađosmo kola s našim torbama. Zduni je i meni bilo prvo, da se uvjerimo, da li je još kruh u životu. Mi smo to kao stalno očekivali, no da smo sve i nesvijesno bili spremni i na protivno, vidi se po tome, što smo se vrlo obradovali, kad smo ga našli u torbi.

Istom sada doznadosmo, da bismo jučer bili morali ići još kojih 8 km. do sela Čukusa, kamo je otišla kuhinja, no da se major bojao, da ne bismo izdržali, pa nas tu ustavio, i da ćemo stoga danas dobiti za objed ono jelo, koje je bilo priređeno sinoć za večeru. Čim smo to čuli, udari nam u nos topli miris jarećega gulaša i počesmo mirisati po zraku, kao da ćemo oćutjeti, je li daleko ta divna umjetnina Isinih kuharskih sposobnosti.

Rekoše nam, da smo jučer prešli 27 km., a danas da ćemo ići samo do Hanova, zapravo do Đura Hana, do kojeg da nema više od 15 km. Od Prensa smo se i dalje lagano spuštali. Put je bio vrlo sklizak i nije bilo vruće, i ako je sunce grijalo. Ubrzo se počesmo namjeravati na nastambe naših momaka, o kojima su nam ono jučer pripovijedali oni smrznuti, s kojima smo se sretali. To su bile kolibice od granja, kakve čobani prave, da ljeti ugone u njih blago. Bilo ih je na stotine na jednoj i na drugoj obali rijeke Raice. I baš su se skupili oko vode kao da će im biti toplije. Vidjesmo i nekoliko špilja, koje su bile nastanjene. Tu i tamo se vidjela po koja vatra. Tko je ikada vidio slike divljačkih naseobina, nije se mogao oteti dojmu, da je došao među njih. Sličnost je bila velika. Čim su opazili

nas, stadoše izlaziti van, cijela okolica oživje i pred nama se otvori užasna senzacija, da brda rigaju, da izbacuju iz sebe nekakova stvorenja, koja imadu ljudski trup, majmunsko lice, ogareno, obraslo, ulijepljeno blatom, i prosjačka odijela, koliko nijesu bez odijela. Svaka je ta pojava bila pogrbljena u leđima i ukrivljena u koljenima, a mrtve su oči svaki čas prijetile, da će se razliti i nestati. O izrazu se lica ne može ni govoriti. Najtužnije su izgledali oni siromasi, koji su se još i u toj vrhovnoj bijedi sjećali, da su ljudi, pa kušali, da se barem malo rede, kao što su to bili naučili. Vidio sam počešljanu kosu kroz umazanu krpetinu, koja je negda, po svoj prilici, služila kao kicoško pokrivalo monarhijina vojnika, i vidjeh bijelu, čistu ruku, s vrlo tankim i dugačkim prstima, kako ispod snijega bere travu i prinosi je uzdrhtanim usnama. O, da znate, kako su taki prizori sto puta grozniji, nego kad vidite komad đubreta u obliku čovjekove ruke, iza koje se ceri glava u obliku trnova grma, kad se životinjski maša drugova vrata, da mu izbije iz usta komadić korijena divlje trave!

Neke su kolibice već bile opustjele, a druge su sada napuštali njihovi stanovnici i upućivali se za nama. Sa svih si strana vidio, kako polaze, idu, žure se kao ptice selice, kad se priključuju jatu.

Od njih doznadosmo, koliko su nam se mogli priključiti, isto ono, što smo još jučer čuli: Već se preko tjedan dana hrane samo korijenjem, travom i lišćem. Iza sebe ostavljaju na stotine i stotine mrtvaca, koji padoše, što od gladi i bolesti, što opet od studeni i umora. Za njih se nitko ne brine.

Istom sada vidjesmo pravu sliku savršene bijede i moradosmo priznati, da putujemo — doista gospodski i počesmo se pitati, da li bismo mi tako dobro prolazili, kad se taj neugodni major Živković ne bi bez sustezanja grozio vješalima ne samo Arbanasima i seljacima nego i gradskim načelnicima, samo da dobije za nas ono, što zahtijeva?

Iza utoka Raice u Škumbu, prijeđosmo preko drvenog mosta na lijevu obalu ove posljednje i odmah se počesmo uspinjati na obronke gorja Polisit (1760 m.) Ozgor se otvara lijep pogled na Škumbinu kotlinu, niz koju su Srbi prosijecali cestu, i ujedno se vide malo niže drvenoga mosta ostanci kamenih lukova, koji su sigurno negda nosili most, sličan onome u Ljum Kuli.

Neprestano smo prestizali manje ili veće odjele naših vojnika i vazda bez ikakove pratnje i bez ikakova zapovjedništva.

Išli smo vrlo teško i vrlo sporo, i ako nas je Čukus privlačio neodoljivom snagom kuhane prčetine. Čim smo tamo stigli, odmah se pristupilo dijelenju jela, no trebalo je više od dobra pola sata, dok smo došli na red i mi najzadnji. Dobismo obilan obrok mesa s rižom, što je bilo sličnije žbuci nego ičemu drugome — još je jučer kuhano! — no bilo je tečno i ukusno kao najslavniji i najbogatiji objed na zagrebačkom kaptolu. Dobismo i po jedan kruh. Zadovoljstvo je bilo veliko.

Tu je dobivala opskrbu od vojne stanice i naša momčad: svaki čovjek šaku brašna za neodređeno vrijeme.

Arbanasi su prodavali izvrstan duhan i to pola kile po dva dinara.

Istom se ovdje sastadoh s našim ljekarnicima, koji su nas stigli u Struzi. Jedan je bio stari naš »kajkavec i grabancijaš«, koji je zarobljen zajedno sa mnom u valjevskoj bolnici, a drugi naš plačidrug iz niške vojarne, poznat kao »der urrrrrälteste Kadet der oest. ung. Monarchie«.[1] Služio je kao četni časnik, kao takav zarobljen i strpljivo robovao s nama ostalima, sprijateljivši se napose s Lepirom, s kojim se poznavao još iz rojne pruge. Tamo se je junački borio i triumfalno ušao u osvojeni Šabac na — satnijskoj kuhinji. Kad smo ga tako dražili, odgovarao je samo time, što bi pokazivao na grudi, koje su bile urešene srebrnom kolajnom. Kao što se dobro borio, tako je dobro i robovao, spavajući po dvadeset sati dnevno i guckajući, ako bi mu bila pod rukom koja kisela kapljica. Nije pijanac, ali podnosi svaku tekućinu, ubrojivši i petroulje, a isključivši jedino žestu. Jednoga dana dobi zapovijed, da mora napustiti svoje ugodno društvo i »Sirotište« i otići u Ćele Kulu u bolnicu. Branio se je na sve moguće načine, naglašujući, da on nije ni kod nas vršio ljekarničku službu i da je samo četni časnik i ništa drugo, a kad nije ništa pomagalo, umoli našeg gosp. pukovnika, da mu pomogne, ako ničim, barem dobrim savjetom.

— Vi ste lijen, dragi moj. Vi ne ćete da radite i ništa drugo. O tom se radi.

To je bio odgovor k. u k. Obersta Edelmanna i naš Perica ode. Zvali smo ga Starim.

---

[1]) Najstariji kadet a. u. monarhije.

Sada izmijenismo samo par riječi, jer nijesmo bili u istoj grupi, a brzo smo pošli.

Neprestano smo se penjali, ne podižući glavu sa prsa. Išli smo kao sapeti, jer čim je koji napravio čestit korak, već je sjedio ili ljubio led. Nijesmo ništa razgovarali, jer nijesmo imali ništa, što bismo trebali saopćiti svome drugu. Svaki se zavio u svoje misli i blatne gaće ili košulju i turao naprijed. Čim je sunce zavagnulo, stisla je ciča zima. Momci su padali i na svakom si koraku mogao vidjeti, ako si bio sposoban gledati, mrtvace i one, koji će skoro biti mrtvaci. Rekoše mi, da naš dobri fra Jure nije ni u ovim užasnim prilikama zaboravio na svoje duhovničke dužnosti, ali je skoro vazda bila prekasna pomoć. Istina, to je Jurina najsvetija dužnost i nigdje kao baš u ovakoj pogibiji, ali, prije svega — prošteno je svima i bez ispovijedi, koji prođoše Albaniju, a zatim — treba posebno shvaćanje i duševna snaga, da se čovjek zaustavlja u ovakom ledu i dijeli oproštenje grijeha!

Lagano smo se penjali, kad opazismo, kako prema nama žurno stupa osamljen, krupan momak, koji je negda morao biti vrlo lijep, jer su se još i sad nazirali mili potezi na mučeničkom licu. Bio je bos i bez kabanice. Stupao je vrlo žurno, tresući se na cijelom tijelu i vičući: »A, a, a — —«. Ništa drugo. Na kojih deset koračaja prije, nego je dospio do mojega reda, nenadano pade nice kao svijeća, a da prije toga nije ni usporio korake niti jače viknuo nego prije. Koji su bili bliže, pritrčaše, da mu pomognu, ali — bilo je svršeno.

Na koljena se spusti kraj njega liječnik Marko, koji je stupao par redova pred nama. Za čas pristupi i fra Jure, krsteći se i posrćući nad ispruženim nesretnikom.

— Nema tu više posla, oče Jure, ni za tebe ni za mene — reče oporim glasom liječnik, ustane, baci dug pogled na mrtvaca i zakorači naprijed.

Fra Jure je klečao.

— Ne luduj! — reče liječnik odlazeći. — Hodi! Poginut ćeš i ti kraj njega.

Svećenik se je teško dizao, opirući se rukama o led, ustao, ponovno se prekrstio i nijemo pošao za društvom.

Nijesam vidio, da se igdje lakše umiralo nego ovdje. Slični su prizori bili bezbrojni, ali ovako izrazit, ovako čist i zaokružen slučaj smrti na prečac vidjeh samo ovdje.

I ako smo taj dan imali prevaliti samo 15 km., stigosmo k Hanovima istom oko 4 sata poslije podne i to umorniji nego inače, kad smo imali iza tabana trideset, četrdeset kilometara puta i samo zdjelicu prežgane juhe ili možda ni to.

Major je išao cijelo vrijeme pred nama i stoga smo morali malo stajati, dok je razgledao kuće, kojih je bilo u svemu najviše četiri, pet zgrada. Bilo je posve očito, da nas tu ne će moći smjestiti. Čim je zamakao sa stražom u prvu kuću, doprije iz nje vika, jauk i zapomaganje. Ovaj put nijesu jadikovale Arbanaškinje, koje nas možda ne bi puštale u kuću, nego naši vojnici. Bili su ispunili svaki i najzadnji kutić, a major ih je sada potjerao napolje. Nijesu se opirali ni kao ljudi, a pogotovo ne kao vojnici nego kao živinče, koje nemilosrdan čovjek udari nogom i natjera u propast. Urlikali su, divlje gledali i možda se čak i grozili zgrčenim pesnicama, ali su ipak — slušali, pokorno, preplašeno slušali i bježali van, u noć, u studen, u smrt.

U te kuće smjestiše samo prve tri kolone, a nas ostale povedoše za dva, tri kilometra dalje u jedan veliki, napušteni han. I tamo su se ponovili isti prizori s našim vojnicima. Mnogi su isteturali ispod krova i rušili se u besvjestici. Iz hana iznesoše dva mrtvaca k onima, koji su ležali oko kuće, već skoro goli, jer su im preživjeli drugovi odnijeli sve, što se moglo upotrijebiti.

Gledajući sve te odvratne prizore, osjetih u duši užasnu mržnju i prezir prema svima onima, koji imaju u rukama oružje i vlast, jer su oni tirani, jer su sebičnjaci, jer su neumoljivi kao zvijeri i nepobjedivi kao polubogovi. Meni se najviše zgadiše u onom času, u kome upotrijebiše svoju silu i u moju korist, praveći mi mjesto pod krovom na račun onih slabijih.

S kojim pravom istjeraše nesretne vojnike, koji su sto puta gore i opremljeni i hranjeni nego mi: s kojim pravom i zbog čega potjeraše njih u smrt, da spase nas?! S kojim drugim pravom, ako ne pravom jačega, koje vrijedi među divljacima, zvijerima i moderno naoružanim barbarima, a zbog čega drugog, ako ne samo zbog toga, što su oni obični vojnici, a mi časnici?!

Zar je vredniji naš život našoj sirotinji nego njihov život njihovoj sirotinji; zar mi toliko mnogo više vrijedimo čovječanstvu, da je ono spremno njih u hrpama turkati u propast, samo da nas spasi, kojima prijeti manja opasnost nego li njima?!

Ja sam u onim časovima osjećao vrlo mutno i nejasno bilo što osim nezasitne žudnje — da se živinski održim, te sam jedva primjećivao, kako ipak dopiru do moje nutrinje oni očajni uzdasi, jauci i zapomaganje ispaćenih mladića, koje je jača sila bacala u naručaj ledene smrti.

Da smo tamo i mi bili prepušteni sami sebi, sigurno bismo se bili potukli zbog tih tužnih nastamba, ali bi se onda bio tukao jednak s jednakim, bijednik s bijednikom, zvijer sa zvijeri, a ne bi bila već unaprijed osigurana pobjeda gospodstvu na oštrici bajunete. — Sigurno se Gospodinovo oko oblilo suzama, što se ne dogodi nikada prije, kad ih je vidjelo, kako se ruše u studeni i u sramu poniženja!

Sutradan su na sve strane ležali mrtvi kao muhe i neka su gospoda tvrdila, da ih se tu noć smrzlo oko naših nastamba preko tri stotine. Ja ne znam, koliko ih je bilo, a sigurno ih nije nitko brojio. Bilo ih je grozno mnogo — — —

U hanu je vuklo na sve strane kao u pećini, ali je ipak bio krov nad glavom i okolo zidine. Unutra smo našli već gotove vatre naše momčadi, pa smo se oko njih razmjestili. Moje je društvo zadržalo uza se jednog vojnika, koji je negda bio u našoj kuhinji u Nišu. Sada se s nama grijao i ložio nam vatru, trgajući velike stupove, koji su redom uz zid bili metnuti i sigurno su služili za jasle kiridžijskome blagu. Bili su to suhi bukovi rožnici, debeli kao noga iznad koljena. Gorjeli su izvrsno i držali nam vatru cijelu noć, no uza sve se to voda u mojoj boci, koja je stajala tri koraka daleko od vatre, preko noći smrzla do zadnje kapi.

Ni u onim prvim hanovima nije bilo mnogo bolje nego kod nas. Jedino su Lepir i Mujo gospodski proživjeli. Bili su nastanjeni u džamiji, kraj koje je bila mala arnautska kućica. U njoj nađoše čovjeka u arbanaskom odijelu, koji je govorio hrvatski, madžarski i njemački. To je bio neki naš vojnik, koji se već pred dugi niz mjeseci tu unajmio i udomaćio. On im je pribavio graha, pa skuhaše punu bukaru, začinivši ga lojenim svijećama, koje su dotada štedjeli za mazanje nogu. Kad su dobro večerali, kad su se susjedna društva smirila i pospala i kad su potrošili sva drva, pokupili su žeravicu u bukaru, a

lug razgrnuli, iskre pogasili, metnuli gore malo slame, a na nju gunj, legli, drugim se gunjem pokrili i spavali, da je bila milina. Ne samo, da im je bilo toplo, nego i prostrano, jer su ostali drugovi polijegali dalje od ognjišta, bojeći se, da bi se mogli zapaliti.

Blizu njih je bio i satnik Binder. Neki su ga zvali, da se popne na mali podijum, koji je bio u jednom uglu, no on se nije mogao niti maknuti. Pao je i ležao kao mrtav. Kad se kraj vatre malo povratio k sebi, nesigurno je i s nepovjerenjem gledao oko sebe, kao da se nekoga boji.

— Hvala vam, gospodo. Hvala vam — počeo se starac zahvaljivati kao dijete, a da nitko zapravo nije znao, zašto se zahvaljuje.

Sutradan smo mi u pustom hanu čekali, dok su došle prve tri grupe, i onda im se pridružismo. Udari nam u oči, da su svi nosili torbe na leđima.

— Nema ceste — odgovoriše na naša pitanja — još ni dva kilometra, a poslije su nogostupi i provalije. Kola ne idu dalje, pa je svaki morao uzeti torbu na sebe.

Meni se smrče pred očima.

— A moji listovi, a moji rukopisi — što će s njima biti?! — pomislim ja i poletim, da nađem kapetana Gradimira i, čim sam ga spazio, povičem još na deset koračaja daljine:

— Molim vas, gospodine kapetane, da me pustite, da idem uzeti torbu. Ja je ne mogu ostaviti!

Počeo me uvjeravati, da će sve, što je ostalo, donijeti momci i da je tamo ostao Bajić, koji lično odgovara za svaki komad. — Sve je, kaže, pobrojeno i ne bojte se. — Ja sam i dalje navaljivao i bio sam spreman, da idem natrag, da zaostanem iza društva i eventualno zaglavim zbog stvari, za koje drugi ne bi bio dao ni lule duhana. Meni su bile drage i nijesam dao mira, dok mi kapetan — nenadano — ne ustvrdi na svoju časnu riječ, da je sve istinito, što mi je rekao. Naravno, tu sad više nije bilo prigovaranja i ja se pomirih s pomišlju, da će torba nastradati, vjerujući, da se kapetan ne žaca nikakovih sredstava, samo da me na lijep način odvrati od pomisli, da sam srljam natrag.

BEZ CESTE I PUTA

Nijesmo stupali ni četvrt sata i cesta se pretvori u nekakovu putinu, koja je bila puna jama i jaruga, a penjala se i spuštala, kao da je onaj, koji ju je probijao, namjerice tražio najnepriklađnije zemljište.

Sunce je prilično ugrijalo i snijeg se poče rastapati. To je imalo tu dobru stranu, da smo se odsele, kad je koji pao, ne samo dobro podbili nego također i skvasili. Na gdjekojim je mjestima trebalo osobitih kozjih sposobnosti, ako smo željeli, da se ne strovalimo u provaliju na stotine i stotine metara, a nije bila nikakova rijetkost, da smo po desetak, dvaest metara morali puzati četveronoške.

Kad god sam za balkanskog rata i još prije mislio o skipetarskom gorštaku, vazda sam ga zamišljao, kako ide kao divokoza po neprohodnim klancima. Da sam prije poznavao ovaj kraj, sigurno bih ga bio zamišljao, kako ide iz Hanova u Miraku.

Ta je Miraka cilj našega današnjeg hoda. Leži na desnoj obali Škumbe kraj Bećirove ćuprije, pa je sigurno po tom mostu zovu također Hadži Bećir. Rekoše nam, da je od Đura do nje samo 16 km, no ima u najboljem slučaju 25, a kad bi se točno izmjerile sve uvale i provalije, izišlo bi i 30 km.

Naišli smo na nekoliko sela i na više stada vrlo sitnih ovaca. Čuvali su ih sve odrasli, zreli ljudi i uz svakoga po nekoliko pasa. Isto su tako česte i srpske vojne stanice i straže kao ono od Prizrena do Debra. Zadnja je predstraža stajala na vrh brda više Bećirove Ćuprije. Dotle je sezala srpska okupacija. Ne vjerujem, da bi bili tu stali sve da naši i nijesu bili natisli, dok su u cijeloj dužini gradili cestu desnom obalom rijeke Škumbi tako, da bi je bili spojili s onom, koja vodi iz Elbasana pa sve do Mirake u prilično dobrom stanju.

Gušće i od stada i od sela i od srpskih straža bjehu vatre naših vojnika. Na svakom su kilometru nogostupa gorjele po

nekolike, i momci su išli postepeno od jedne do druge. Kad bi jedni došli, prijašnji bi otišli, a ovi čekali, dok dođu drugi, pa bi onda odlazili i oni. I tako su se redom izmjenjivali možda cijelu noć i cijeli dan, a koliko ih je pritom platilo glavom, to bi mogli pričati samo dobri duhovi, zaštitnici ovih brda, koji vide i u najdublje bezdanke.

Ovaj je dan bio vrlo naporan i pun gladi, ali nije bio opasan. »Pun gladi« kažem stoga, jer se uz ovoliko trošenje snage odrastao želudac ne može umiriti, a pogotovo ne zadovoljiti s tri prozirne kriščice kruha, koje smo smjeli taj dan potrošiti. Mogli smo biti malo podatniji sami prema sebi, da iza danas ne slijedi nepoznati »sutra«, koji ne obećava potpuno ništa, savršeno ništa osim novih napora i novoga glada.

Oko četiri i pol po podne stigosmo na mjesto, i razmjestiše nas po kućama. Neka su gospoda i tu večer dobro jela, no moje društvo ne dobi od svog stanodavca ni jedan krumpir.

Naš je Gospodin Kapetan vrlo oslabio. Jedva je došao i, kad smo se sastali drugo jutro prije polaska, krvavo nam se potuži na bezobzirnost neke mlade gospode, zamjenika pomoćnih liječnika, kojima je sporedno zanimanje, da su slučajno madžarski Židovi. Gospoda su ušla u dodijeljenu kuću i njih pet, šest zauzeli mjesto, koje je obilno za drugih desetak običnih smrtnika. Poslije je tamo dodijeljen naš Gospodin Kapetan i Dalmatinac, a liječnici — naime ovi neki — počeli galamiti, kako tu nema mjesta, kako njima po ženevskom ugovoru pripada ovo, pa kako im po ženevskom ugovoru pripada ono, pa Ženeva amo, pa Ženeva tamo!

— K vragu vi i Ženeva — sem im rekel — pripovijedao je Gospodin Kapetan. — Tu je Albanija, Ženeva je v Evropi. Em sam star i bolestan človek, a vi ste mladi pišivci. Bog i bogme, če vas ne bum se hitil van.

Mi smo se počeli smijati i vrlo nas veselilo, da se je preko noći toliko oporavio, da je bio posve dobro raspoložen.

Tu doznadosmo, da je satnik Binder jučer zaostao s jednim stražarom i da još nijesu stigli. Mislili smo, da su se svratili na konak u koje selo i da će nas stići u Elbasanu.

IZ LEDA — U PROLJEĆE!

Krenusmo iza 8 sati. Put je spočetka bio dosta loš, no poslije nekoliko kilometara osjetismo pod nogama izvrsnu cestu, kraj koje su lijevo i desno gorjele vatre naših momaka. Kojem smo se god približili, ispravio se je, tugaljivo nas pogledao i onda se opet poklopio i tražio korijenje — to su naime radili svi — kao da nitko i ne prolazi. Išli smo neprestano niz rijeku.

Za jednog odmora upitasmo nekog Arbanasa, da li se može piti voda iz Škumbe. Iza teške muke i mnogo znakova razumio je, što ga pitamo, zaljulja se lijevo i desno i reče vrlo veselo:

— Škumbi uj hahahá!

Znali smo, da se ta rijeka zove Škumba, znali smo već i to, da arbanaška riječ »uj« označuje vodu i — najzad — onaj »hahahá« uz onakav izraz lica i mahanja tijelom naš «ne, ne«, a njihov »jest, jest« — ne može ništa drugo značiti nego da je dobra. Čim smo to tako rastumačili, pođosmo k vodi i zagrabismo je, da pijemo. Onog je priprostog gorštaka očito obradovalo, što smo ga razumjeli, jer, čim opazi, da pijemo, veselo ponovi:

— Škumbi uj hahahá — i zadovoljno se protrlja rukom po trbuhu.

Dan je bio vrlo topao i ugodan, a snijegu nigdje ni traga, kao da smo nekim čudom bačeni iz najljuće crkavice zime u rano proljeće. Bili smo vrlo zadovoljni, neumoljivo pritežući pojas, da nam okorjeli bundžija i anarhist želudac ne pomuti to tiho, lijepo uživanje, koje je našim dušama već bilo potrebno kao djetetu majčine grudi. Naše se veselje još poveća, kad nas počeše sretati cijeli voćnjaci maslina i smokava. Svaki se u čudu ogledavao i pitao sam sebe, da li je zbilja i to Albanija ili je to koji drugi dio svijeta ili je sve skupa samo pri-

kaza, tvorevina mašte pregladnjelih i premrzlih ljudi i priviđanje očiju, koje su svima u Hanovima pocrvenile i natekle od užasnog dima, pa još ni danas dobro ne vide.

Mnogi progovoriše i lica se počeše vedriti.

— Još malo, gospodo! — javi se Biškup.

— Da Bog da, već jednom! — odgovori Rođo kao jeka.

Sin Smrti je išao, klimajući tijelom na sve moguće strane, kao da je uzet.

— Ja mislim, da mi niti ne ćemo stići na stalno mjesto — promrsi on kroz zube, ali tako bolno, tako nesigurno, kao da je na svakom slovu oštra iglica, koja ga ubode u grlu prije nego glas iziđe u božju slobodu iz Sinove patničke nutrinje. — Ne ćemo mi nikad stići. Ja sam take sreće — — —

— Koga vraga uvijek brbljaš?! — viknu Schön vrlo uzrujano, kao da se radi o glavi.

Sin ga pogleda postrance i ne odgovori.

Pred ulazom u Elbasan, na lijevoj strani leži visoko samačko brdo kao vjeran stražar svojega grada, a preko ceste je od njega lijep dvorac u parku i čempresima, s bogatim gospodarskim zgradama i velikim maslinama, no činilo se, da je sada sve pusto.

Masline su dozrijevale i time podavale vrtovima tugaljiv izgled.

Grad leži u ravnici i sav je posut grobljima, maslinama, orasima i čempresima. Nema ništa, što bi osobito udaralo u oči, ali jest nešto, što privlači, kad ovamo stupiš iz onih strašnih provalija i brda. Istina, mi nijesmo pozvani, da sudimo i da izričemo mnijenje, koje mora zadovoljiti normalne ljude. Da smo došli u drugim prilikama, s punim bisagama i džepovima, na vatrenu konju, možda bismo Elbasan označili kao kasabicu s osam hiljada stanovnika i ništa više. Sad je bilo posve drukčije i nama se učini, da ulazimo u obećanu zemlju, u zemaljski raj. Mjesto je inače posve jednako Prizrenu, Prištini, Prnjavoru i Sarajevu od Baš Čaršije prema Žutoj Tabiji.

Kod prvih smo kuća stali; tu smo sjedjeli među grobljima preko jednog sata. Teda negda poče razmještavanje. Prošlo je još pola sata, dok je došla na red peta partija. Većinu nas

iz nje opraviše u gradsko kupalište, kamo poslije dovedoše i bolesnike.

I Elbasan nađosmo u svečanom ruhu baš kao ono i Ohrid, s tom razlikom, da su se ovdje vijali samo bijeli barjačići s crvenom zvijezdom. Doznadosmo, da je pred četiri dana Albanija proglašena republikom pod Esad pašinim predsjedništvom.

Tako sretno uđosmo u Elbasan onoga istog dana — 30. studenoga — kojega je kraljević Aleksandar ušao u Skadar.

U ELBASANU

Ovdje ostadosmo od 30. studenoga u večer do 4. prosinca zorom.

Stožernim je časnicima dala Albanija stan u hotelu s pristojnim sobama i gospodskim krevetima. Neki su pripovijedali, da su se gospoda spočetka ustručavala leći, bojeći se — da će zgužvati plahte. Već ih prvu večer posjeti guverner grada Elbasana, pozdravi ih uime slobodne Albanije i pogosti ih, čini mi se, u ime Njegove Preuzvišenosti svojega gospodara Esad paše. Nas ostale posjeti po nastambama 1. prosinca neki Esadov časnik, koji je govorio francuski i talijanski, pozdravi nas i javi nam, da nas Nj. Ekselencija Esad paša brzojavno pozdravlja na svojem teritoriju, obećavajući nam najveću zaštitu i pomoć. S njim je došlo i nekoliko albanskih oružnika, kojih je odijelo bilo slično srpskom vojničkom odijelu, a parole u pola crne, u pola crvene. Ujedno je odredio, da jedan oružnik bude vazda s nama i, ako što trebamo, da se samo obratimo njemu, jer da su tu gospodari slobodni Skipetari, a ne Srbi.

Albanski su oružnici bili neopisivo ljubazni i posve su neskrivano više voljeli nas nego Srbe, koje su gledali poprijeko i s visoka, kao onaj, koji osjeća, da je gazda u svojoj kući, a Srbi su im to istom mjerom uzvraćali, kao onaj, koji zna, da je jači i da se ne treba bojati. Major je izdavao zapovijedi na svoju ruku, kao da tu Albanaca niti nema; oni su određivali, kao da nema srpskog zapovjedništva, a mi smo pritom prilično prolazili.

K nama su dolazili većinom oni oružnici, koji su znali po koju riječ hrvatski, a dvojica su govorila posve dobro.

Major nas je 1. prosinca rano posjetio, da vidi, kako smo smješteni. Čim se je pomolio na vrata, nasta među nama vika i galama, kao da nikad nijesmo ni čuli, što znače riječi »Vojnički zapt«. Svi smo se tužili, što nas ne isplaćuje, i ako je naša hranovina već davno dospjela, mnogi smo se tužili, da smo bosi, a većina nas se tužila na kuhinju.

— Nemamo ni pare!

— Bosi smo!

— Pomrijesmo od gladi! — vikali su sa svih strana, a po očajnim se licima nesumnjivo vidjelo, da je već došlo do grla. Major je bio u velikoj neprilici.

— Uvidite, gospodo — reče on iza odulje šutnje — uvidite, kako mi je! Što je nemoguće, nemojte ni zahtijevati, a što je moguće — časne mi riječi, to činim. Budite strpljivi, jer je to najsigurniji lijek protiv svake kušnje.

Iza toga ga saletjesmo pojedince. Jedan pokazuje žuljave noge, drugi pokazuje cipele bez potplata, ja mu turam pred oči neparice cipele i pokazujem, da su mi noge natekle, i tako je išlo redom. Poslije teške borbe obeća nekoliko pari opanaka, naglašujući, da ima u svemu još samo dva para cipela, koje mora ostaviti za svoje ljude, a u daljnjem natezanju obeća i te cipele, i to meni i jednom natporučniku Slovencu. Kod te je važne odluke sigurno imalo veliku ulogu to, što smo doista bili ponajbosiji.

I za kuhinju je mnogo obećao kao i za našu isplatu, a zatim, da nas umiri, obeća, da ćemo se kupati i da po dvojica, trojica mogu ići s albanskim oružnikom i srpskim vojnikom, da u gradu kupe nužne stvari. Ujedno dopusti, da se pred kupalištem otvori mali trg s raznim živežnim potrebicama. Čim nas je na čas umirio tim obećanjima, koja sva skupa ne vrijede ništa, jer većinom nijesmo imali novaca, uteče između nas i prepusti, da dalje razmišljamo o svojim potrebama.

Ubrzo je bila pred zgradom puna cesta uštipaka, halve, bureka, mlijeka, kave, oraha i drugih sitnih ponuda. Mi smo siromašniji pojeli u uštipcima sve do zadnje pare, tješeći se, da ćemo dobiti isplatu, a oni su bogatiji jeli, da je već bilo teško gledati ih u onolikoj slasti i lasti.

Posuditi nijesi mogao ni od koga ni pare, ni filira, jer smo većinom bili svi jednaki, a koji su što imali, štedjeli su za sebe. Ne smije im se zamjeravati, jer su naše prilike bile takove, ali treba da se zna, da se tako ne bi mogli danas sutra hvastati, kako su oni pomogli ovom, kako su koristili onom. Bile su proklete prilike, pa bilo i prokleto držanje svakog

pojedinca i tu se rasprava svršava. Kako je Elbasan bio pretrpan našim vojnicima, neprestano su se siromasi motali ispred naših nastamba, tražeći svoje časnike. Jedan opazi svoga bivšeg zapovjednika voda i pritrči k njemu, pitajući ga, kako je.

— Zlo, zlo, brate, i sto puta gore nego vama! — zajauče gospodin poručnik. — Nemamo ni pare, ne dadu nam jesti i još nas drže u zatvoru. Vi se barem slobodno krećete, pa možete naći, možete prositi, ali nama i to uskratiše.

Kad je bijedni čovjek čuo tu strašnu tužaljku, obezumi se nad zlom, koje bi moglo biti još veće od njegova, bolno pogleda gospodina poručnika i ode. Usput budi spomenuto, da su govorili hrvatski i da je gospodin na Asinaru donio još uvijek preko stotine, a možda i par stotina našeg novca. I to spominjem ne da mu predbacim, nego samo, da ga a priori izbavim iz napasti hvastanja!

U Elbasanu je kolao turski, naš, srpski, bugarski, talijanski i crnogorski novac, a odbijali su jedino grčki. Ne znam, da li su to činili samo iz mržnje ili su nalazili još i kakve druge razloge. Srpske su novčanice od deset dinara mijenjane za dva, dva i pol dinara srebra.

Kod nas je u kupalištu bio stalni kavedžija, koji je tržio kavu, čaj i mlijeko, a isto je tako bilo i u drugim nastambama. To je doduše bilo vrlo ugodno, ali i vrlo izazovno, jer se trošilo, dok se moglo, a to se moralo, upravo moralo činiti, jer smo bili svega željni i svega potrebni. Mi iz hrvatsko-madžarske kuhinje navalismo, da se podijeli pištednja, uspjesmo s prijedlogom, potpisujući arak, koji je kolao s tim zahtjevom, i dobismo po 10 K. u našem papiru. To je bila izvrsna pomoć, ali — kratkotrajna, jer je trebalo kupiti čarapa ili krpica, uz druge malenkosti, a trebalo se pripremiti opskrbom i za daljnji put. Osim toga: što je dano nama, nije koristilo onima iz ostalih kuhinja. Opet se spremi navala na majora, koju je on dočekao tako, da nam je rekao, da se možemo brijati i šišati, kupati i trošiti kod kavedžije, a to sve na račun, koji će on podmiriti. U kojim su nastambama mogli do pića i jela, ti su napravili dobar račun, ali mi siromasi uz kavedžiju — kako smo mu se mi mogli osvetiti?!

Kad je tako, manje-više, propao i taj pokušaj, da se riješi novčana kriza, poče posuđivati na račun srpskog zapovjedništva, uime isplate, koja je zakasnila, jedan naš drug, madžarski Židov, s teškim parama, komu 10, komu 20 dinara — već kako je tko zahtijevao u toj granici. Možda nam nije služilo na čast i na slavu »der bekannter Kameradschaft«, da nam naš drug posuđuje pare istom preko leđa i uz jamstvo kraljevske srpske vlade, no — radi se samo o nazorima. Ne?! Da je bio slučajno Hrvat, Srbin ili Slovenac, to bi bila u očima naših njemačko-madžarskih drugova veleizdaja, a budući da je bio Madžar — to nije bilo ništa, potpuno ništa.

Ovdje je kuhinja prilično radila, pa nam već prvu večer dade čorbu s pasuljem, kruh i crnu kavu, no nijesu svi dobili, jer su nastambe bile raštrkane na sve strane, pa u nekima nijesu znali ne samo da je nešto priređeno za večeru nego ni to, gdje je kuhinja smještena. Iduća tri dana dobismo: za zajutrak dva puta čaj, jednom ništa; za objed dva puta gulaš, jednom pasulj s mesom, a za večeru dva puta čaj, jednom gulaš. Osim toga dobismo prva dva dana po jedan kruh. To bi bila posve dobra i dovoljna hrana za odmorne i uhranjene ljude. Mi smo bili još uvijek gladni na veliko zadovoljstvo malih brđana, koji su s nama trgovali, ponavljajući:

— Sakaš?!

Kad smo nešto izabrali, onda su udarili cijenu: »metelik«, »dümetelik« ili »katr metelik«, što smo ubrzo razumjeli, jer su nam pokazivali srpskih pet para kao metelik, deset para kao dü, i dvadeset kao katr metelik.

U gradu je bio živež prilične cijene, no već prvi dan po podne poskupi sve za dvostruko. Između nas je išao u grad Biškup i donese ne samo mnogo raznih stvari nego i mnogo »dobrih vijesti«. Namjerio se je na trgovca, koji vrlo dobro govori talijanski i ima redovni spoj s Brindizijem, gdje mu brat drži trgovinu. Biškup je navio izdaleka, e da bi što doznao, no onaj okrene otvoreno pripovijedati, uvjeravajući ga, da naši napreduju neopisivo brzo, da su Albanci spremni ustati protiv Srba, čim se pojave naše prednje ophode; u Draču su, kaže, još uvijek austrijsko i njemačko zastupstvo i flota, i mi ćemo, koliko je on mogao čuti, biti njima predani. Biškup je napisao kartu za svojega brata, koji je u Crikvenici, i trgovac ju je najpripravnije uzeo, da je sa svojom poštom opravi preko Italije.

Te su nas sve dobre vijesti vrlo obradovale, no nikako nijesmo mogli vjerovati, da će nas predati našima sada, kad

su već toliko bježali s nama i kad smo Talijanima gotovo na dohvatu. Dosad su nam se izjalovile mnoge nade, pa se nijesmo htjeli opet zaljuljati u novu. Ja sam ovdje došao do pomisli, da najzadovoljnije živu oni, ako ih uopće ima, koji nijesu sposobni niti što željeti niti se čemu nadati, i ako su već i same puke želje i nade veliko bogatstvo, velika snaga i velika sreća. Nas je dosad prevarila nada, da će nas naši stići i osloboditi, zatim, da ćemo moći uteći u Grčku ili da će nas Srbi ostaviti i oni otići; nadalje, da ćemo k crnogorskom Gospodaru, gdje ćemo živjeti lijepo i po domaću, pa bilo i priprosto, pa čemu onda, da se još i sada predajemo sanjama, da će nas u Draču preuzeti naš konzul?! Čemu se zanositi i opajati divnim naslućenim zvukovima daleke pjesme o Slobodi, kad oni nemilosrdno ubijaju sve one, kojima nije suđeno, da ih trgne iz sna glas velikoga uskrsnog zvona?! Radije smo se pomirili s pomišlju, da ćemo biti predani Talijanima.

Zdunu je ovdje našao jedan naš vojnik Dalmatinac, kojega je on poznavao iz bolnice. Ovaj nas je najspremnije slušao i donosio nam iz grada sve, što smo željeli. Među ostalim potrebicama uzesmo sira, kuhanih jaja i crvenoga luka. Sir smo nasitno zgnječili, isto tako i jaja, a luk izrezali na sitnije nego li bi to pogodila i najbolja domaćica. Kad su preparatorni čini bili gotovi, pomiješali smo sva tri jela i naizmjence miješali tako dugo, dok nijesmo dobili nekakovu masu, koja nije imala svojstvo i okus ni sira ni jaja ni luka, a izgledala je kao pokvareno jaje. Da malo ljepše izgleda i da bude oštrije, nabavismo dosta paprike, saspemo je unutra i opet počnemo miješati. Miješali smo i miješali i miješali, dok nijesmo imali u zdjeli nekakovu tvar, koja je bila slična žbuci, ali nije bila žbuka; slična zamućenim mekinjama, ali nijesu bile mekinje nego gospodska poputbina za buduće gladne dane.

Uza sve te brige sve nas je vrlo zanimala sudbina staroga gospodina satnika Bindera, a bome i sudbina naših zaostalih torba. Već prvi dan dođe vijest, da je satnik umro još one iste večeri, kad je zaostao na putu u Miraku. Jedni su govorili, da je umro u nekoj kući, drugi, da je pao na putu i izdahnuo, a treći su tvrdili, da je došao živ u Elbasan. Uz ove je treće šutke pristajao i major Živković, no on se je dobro čuvao, da ne bi izjavio, da je došao u Elbasan. Neprestano je davao takove odgovore, po kojima se nije moglo zaključivati, gdje je

naš nesretni drug, da li je živ ili mrtav, a isto tako ni to, da li i sam g. Živković znade istinu. Dne 2. prosinca, oko 10 sati prije podne dođe zapovijed, da nitko ne smije izići na ulicu dok ne dođe posebna dozvola. U čudu smo se gledali i nijesmo razumjeli. Da nije bila kakova kazna, vidjelo se po tome, što su trgovce puštali k nama u hamam (kupalište). Istom iza podne otvoriše se vrata i povrati se prijašnji način života. Poslije nekoliko dana reče nam jedan srpski vojnik, da su nam zabranili izlaz, jer se htjelo, da ne vidimo, kad pronesu ispred kuće mrtva satnika Bindera, što da se je dogodilo oko podne. On je, kaže, pokopan u Elbasanu, kamo je mrtav donesen. — Ujedno reče, da je sprovod vodio naš fra Jure, i da je morao dati poštenu riječ, da o tome ne će nikom ništa govoriti. Ne znam, koliko je na tom istine, no činjenica je, da više nitko nije sumnjao o njegovoj smrti, a to nije tajio ni gospodin major Živković. Jure je vazda šutio, a ni mi ga nijesmo ispitivali.

Taj isti dan — 2. XII. — stigoše i torbe na veliku radost zabrinutog puka, koji je osjetio veliku zahvalnost prema g. Bajiću, što je tako zdušno obavio tu neugodnu zadaću. Zduna i ja unaprijed smo se pomirili s pomišlju, da su kruh i pogača nastradali i odlučismo, ako ih ipak dobijemo, da opsujemo vojnika, koji ih donese, ne naravno zbog toga, što ih je donio, nego zbog toga, što je glupan, što je kao konj, koji crkava od gladi, noseći tovar zobi. Međutim, čovjek je pokazao, da je biće, kojemu je Bog dao razum i slobodnu volju, pa je kruh razumno našao i slobodno se odlučio, da ga privede njegovoj pravoj svrsi i tako ujedno izbjegao našim psovkama. Nijesmo se nimalo neugodno iznenadili, niti nam je bilo žao, veseleći se, što su torbe spasene.

Kako smo već čuli, Elbasan je bio pun naših vojnika. Izgledali su strašno, no ni izdaleka nije bila slika onako očajna, kao što smo ih vidjeli putom. Svi su se napatili do najveće mogućnosti, koliko uopće može zamisliti čovjekova mašta; jeli su sve, što se dade gutati, i ukrali su sve, do čega su mogli doći bez borbe, za koju su bili nesposobni. Taj ih je put u nekoliko mahova nemilosrdno desetkovao, propuštajući samo najjače, samo najishranjenije i samo najodjevenije, te ih dođoše jedva dvije trećine od onoga, što je pošlo. Uza sve te užase i strahote bilo ih je više, koji prijeđoše bosi, posve bosi

albanske snježne klance i doline. Njihovo se pripovijedanje čuje do Boga kao djevojačke suze, i ako se nađe među tim preživjelim, to jest među onim sretnicima, koji će preživjeti još daljnje najstrašnije pogibije, ako se među tima nađe oštro pero, koje će opisati taj križni put, napisat će sveto pismo najviših, vrhovnih muka i poniženja, što ih čovjek može izdržati, a poslije te knjige brisat će se iz jezika svih naroda pojmovi »ne mogu« i »ne slaže se s mojim dostojanstvom«.

Kraj naše momčadi, koju je tobože vodio neki stari kapetan, bilo je mnogo srpskih novaka. To su bili mladići kao oni, što smo ih vidjeli kod stavnje u Prokuplju, a od naših su se momaka razlikovali samo u tome, što su bili mnogo mlađi i slabiji i što su im visjele o ramenu puške. Inače ista bijeda, ista žalost, ista sirotinja. Srbima je bilo još i gore nego našima, jer su se oni bojali ne samo onoga, što dolazi iza njih, nego i onoga, što ih čeka, a naši su se bojali samo onoga, što je pred njima. Srbima može doći iza leđa samo smrt, našima samo spas, a pred jednima je i drugima i posve jednako pred jednima kao i pred drugima strašna nepoznanica albanskih iznenađenja, koja stekoše svjetski glas.

Kad smo se već bili prilično najeli, dobro se odmorili i svaki se po dva puta okupao, jezici nam se razvezaše, počesmo dijeliti Evropu i nicahu senzacije kao gljive iza kiše, a da se nijednoj nije moglo ući u trag postanka i razvitka, pa sada nijesam daleko od pomisli, da su senzacije priljepčiva bolest, koja se razvija iz netjelesnih bakcila, a najradije se hvata onih, koji mnogo trebaju, malo imaju; mnogo žele, malo mogu; mnogo očekuju i malo postižu.

O DOBROVOLJCU OSKARU

Među ostalim čusmo — a Bog zna, kako i od koga — da su poručnika Peru uhvatili Bugari i predali našima, a Oskar da je pao u borbi. To je dalo povoda velikim raspravama o veleizdaji, o kompromitovanju i sličnim stvarima. Raspravljalo se u manjim skupinama, podsjećajući na pojedine čine ljudi, koji su otišli.

Peru su svi dobro poznavali; bio je popularan, no Oskar je bio poznat samo po onom pokušanom bijegu, zbog kojega je dospio s drugovima u Bardovce, a inače je većini gospode bio potpuna nepoznanica, tajna, sfinga s namrštenim čelom, koje je u ovom slučaju lijepo kao djevojačko.

Mlad je čovjek. Tek godinu dana prije rata iziđe, iz kadetske škole i kao poručnik pođe na ratište, gdje bi već u prvim borbama kod Krupnja ranjen i zarobljen, vršeći izvidničku službu.

Ja sam se s njime pobliže upoznao istom poslije njegova povratka iz zatvora, a prije odlaska u Bardovce, jer je dodijeljen u sobu, u kojoj sam i ja bio, i tamo se udružio s Lepirom, Mujom, Starim i sa mnom. Po cijele nam je večeri znao pripovijedati o bijegu i njegovim posljedicama, češće prekidajući pripovijedanje s poklicima:

— Mi smo Hrvati kukavice; mi smo Hrvati lude. Od nas svatko radi, što hoće.

Što je zapravo s tim htio reći, meni doista nije ni danas jasno, a ni on nije nikada govorio jasnije. Svaki put je iza takog pripovijedanja zapadao u beznadan pesimizam, služeći se posve nejasnim izjavama, kao da se sprema za diplomatsku karijeru. U svakoj se njegovoj i riječi i kretnji osjećalo veliko vrenje, koje je tražilo svoje pročišćenje — ne znam, da li u nauci, u ljubavi ili u krvi?! — ćutjela se snaga, koja osjeća samu sebe, ali se još ne pozna; koja se neodoljivo, požudno

želi očitovati u vanjskome svijetu, ali ne može naći izlaza iz te kaotične, upaljene nutrinje, koja je sapinje i guši, obuzdava i krši. Čim bi popio i čašu vina više nego je najnužnije, da mu krv brže postruji, zapadao bi u grčevit plač i trebalo bi dosta vremena, dok se opet razabere. Bio je vječni sanjar, povučeni mislilac s vrlo velikim osnovama i velikom beznadnošću u njihovo izvedenje. Znao je po cijele sate sjedjeti kraj prozora i buljiti u posve neodređenu točku ili isto toliko hodati oko livade, da nikoga ne pogleda, da ni s kim ne progovori, da okom ne trene.

Češće sam se s njime upuštao u podulji razgovor o sadašnjem ratu i budućem ustrojstvu monarhije. Nije mu bilo najotvorenije polje naše unutarnje politike, jer se nije nikad time bavio više nego svaki obrazovani i bistri mladić, koji ljubi svoj narod i ne kani se posvetiti političkome radu, no svi su se njegovi osjećaji, sve su se njegove želje i sve su se njegove molitve i nade slijevale u neobuzdanu, bezuvjetnu i živu želju za trijalizmom. U nj se nadao, u njega je vjerovao i njemu se molio, držeći, da je monarhiji još više potreban nego i samoj raskomadanoj Hrvatskoj. Madžare je od srca iskreno i savršeno mrzio, jer ih je — kako je on govorio — vrlo dobro poznavao, smatrajući ih najbezobzirnijim i najsiromašnijim imperijalistima.

— Vjeruj mi — običavao je reći — kad ih se ne bih bojao, morao bih se od srca smijati toj tužnoj šačici ljudi, kojima se potomci već rađaju s orlovskim nosovima, i koji su počeli vjerovati na temelju dobrog iskustva, da do položaja velesile vode samo bezobrazluk, dobri ugovori i nasilja.

Tako je po prilici govorio, tvrdeći, da temperatura svakoga Madžara sađe do ledišta, čim se spomene nacionalno pitanje u Ugarskoj i da se stoga toliko bore protiv njega svi Židovi, koji su zainteresirani u poduzeću ledana, bojeći se konkurencije.

Nije manje mrzio ni srpske vodeće krugove, žaleći narod, koji je predan u njihove ruke, na njihovu milost i nemilost. Vazda je imao samo oštre riječi za srpsko zapovjedništvo, osobito poslije povratka iz Bardovaca, ne mogući zaboraviti ni oprostiti, što jedan časnik, jedan potpukovnik, pa bio i neprijatelj, daje kao razbojnike vezati časnike samo stoga, što mu ne će da dadu poštenu riječ, da više ne će pokušavati,

da bježe, i ako on vrlo dobro zna, da mu oni na to nikada ne mogu i ne smiju dati svoju riječ. Mrzio je potpukovnika J. Popovića i sve, koji su oko njega, snujući neprestano, kako bi utekao.

I poslije njegova progonstva sastali smo se u istoj sobi. Bio je kod stola s Doktorom, Cigom, Čajnemenom, Bucom, sa mnom i još nekom gospodom. Svi smo se s njime dobro pazili, a on nije mnogo tražio ničije društvo. Malo je govorio i ja se ne sjećam, da sam ga u to vrijeme ikada vidio nasmijana. Bilo je čudno, što se nije družio ni sa svojim najbližim supatnicima iz Bardovaca.

Bio je potpuno nestalan u zanimanju. Najprije se bio dao na tamburanje i trzao je žicama po cijele dane, govoreći, da bi se želio usavršiti u tom glazbalu, dok ga se ubrzo ne zasiti i zabaci, kao da ga niti ne pozna, i baci se na učenje željezničarske službe i brzojava. S nama je tada bio jedan Hrvat, željeznički činovnik, a ovdje poručnik invalid, koji je iza nas ostao u niškoj okružnoj bolnici. On mu je držao duga predavanja svaki dan prije i poslije podne. Oskar ga je pozorno slušao, poslije vrlo marljivo učio i zatim odgovarao na pitanja svojega učitelja. Ne mogu se sjetiti, da nam je kada rekao, da kani poslije rata prijeći k željeznici, no bez te bi odluke taj cijeli rad bio besmislen. Za neko je vrijeme i to potpuno zabacio i cijelo mu je zanimanje bilo, da je slušao predavanja profesora Marka o psihologiji gomila, koja je ovaj držao po poznatoj knjizi istoga naslova. Oskar je pravio bilješke, proučavao ih, svaki čas tražio razjašnjenja, tužeći se na neku gospodu slušače, koji ne mogu, kako je on govorio, kapirati ni najobičnije pojmove. Tome se poslu bio podao s istim oduševljenjem, s kojim je proučavao tamburicu i s kojim je poslije študirao željezničarske znakove. Osobito mu se svidio t. zv. »Notsignal«, koji je često, skoro u polusnu, sigurno ne znajući, što radi, otkucavao rukom na stolu. To mu je možda sudbina davala predujam.

Još prije nego je Marko svršio predavanja, Oskar mu se iznevjeri i lati se francuske gramatike. Radio je neumorno, bez prekida po više dana, a poslije toga bi po cijele tjedne lunjao po livadi, knjigu ne bi ni pogledao, dok se opet ne okani tmurnog umovanja i posve se preda samo knjizi.

Kad je radio, bio je sličan gorskoj bujici, koja sve lomi, sve svladava, sve krši, da se posve izgubi, da presuši i nestane, čim se iscijede prolomljeni oblaci. Kad nije radio, mogao je pružiti ruku Ukletome Holandezu. Ovoga zamišljamo u crnome plaštu, a Oskar je bio vazda uvijen u crne misli, samačke sanje i nekazane osnove.

Nešto ga je tištilo, nešto ga je mučilo, dalo mu je pečat samovanja nešto, što je očito mnogo starije od ovoga rata, a što je to bilo, Bog zna. Možda bi se moralo tražiti u onim njegovim lijepim godinama, kad dijete djetetu postaje zanimljivo i kad je mali sinčić obitelji već dobra i još neopasna igračka za mladu služavku. Bit će da su još tamo pali bakcili melankolije u njegovu dušu i sada gleda preda se neodlučna oka on, koji je vrlo mlad, vrlo lijep, vrlo bistar, malo iskusan i pred kojim je još otvorena cijela budućnost, a ona je, uza sve sadašnje grozote, lijepa, nasmijana i velika svima onima, koji je taku hoće, koji je se ne boje i koji su jaki, mnogo jači od crnih misli i nesigurnih, bojažljivih sanja!

O ženama je govorio vazda samo dobro i lijepo, spominjući svoju jedinu sestricu s neopisivom nježnošću i velikom ljubavlju. S nama je bio zarobljen gospodin, koji se s njom volio. Bila je to — činilo se — vatrena đačka ljubav, koja je na najboljem putu, da dozori do punoljetnosti i zatraži svoje pravo na vječnost. Oskar nije bio za to oduševljen, jer se nije pazio sa svojim budućim zetom, držeći ga nepromišljenim čovjekom, koji za volju slabe dosjetke ili, da se pokaže dostojnim uskočkim potomkom, pravi gluposti, koje bi mogao najzad platiti skuplje nego se plaćaju obične nepromišljenosti. Uza sve to, gledao je u njemu budućeg rođaka, jer ga je voljela njegova sestra. Primao ga je onakva, kakav jest. Ni onaj sa svoje strane nije bio osobito oduševljen za Oskara, držeći ga mjesečarom, koji će prije ili poslije lupiti glavom o pećinu, da će mu se mozak razletjeti na sve strane. Ipak, on nije kanio ženiti Oskara nego uzeti njegovu sestru i stoga je primao i njega onakva, kakav jest. Ukratko: oni su se snosili, jer su obojica vezani s trećima. Prilike su htjele, da sam bio češće posrednikom između njih dvojice. Oskar me vazda molio, da dobro djelujem na njegova budućeg rođaka, jer da on to ne može, budući da ga ne bi poslušao, a isto me tako i onaj gdjekad molio, da djelujem na Oskara. Neprestano su se brinuli jedan za drugoga i negdje se u lipnju, 1915. opoji Oskar mišlju, da bježe njih dvojica i ja kao treći. Trebali smo dobaviti putnice i odijela, pa u Bugarsku. Ja priznajem, da već od početka nijesam vjerovao u sretan uspjeh, jer je Oskar dotad bio nesretan u svima sličnim osnovama. Pošto su bile gotove duševne pripreme, htjedosmo pristupiti i materijalnom spremanju, no na svoju veliku žalost opazismo istom sada, da nemamo ni toliko novaca, a niti ih je bilo moguće dobiti, koliko bi bilo potrebno za najobičnije hajdukovanje do bugarske granice, a kamo li još i za nabavu krivih putnica i odijela, što bi stajalo teških para. Iza toga je Oskar zapao u strahovitu mrzovolju, počeo skoro plakati od bijesa i psovati, vičući, kako smo mi Hrvati kukavice, ne navodeći junačko djelo, koje bismo morali izvesti, a otelo nam se, i naglašujući, kako nas svaki gazi i ponizuje, ne spominjući, u kakvoj je to vezi s našom neimaštinom.

Time je posve zaključen taj neuspjeli pokušaj pokušaja.

Jednog me dana upita poručnik Jusa: što to znači, da se Oskar često viđa s »adutima«.

— Ja — rekoh mu — ne primjećujem. On se, zapravo, ne viđa ni s kim.

I zaista, meni nije udarilo u oči, da bi se vladao i malo drukčije nego li vazda prije.

Poslije nekog vremena Oskar izgubi kapu. Nekoliko ju je dana tražio — koliko se sjećam — bez ikakove buke, bez strasti i psovanja, što je bilo protivno njegovu značaju. S isto tolikim mirom nabavi običnu biciklističku kapu, koju je odsele nosio. To odmah udari u oči onima, koji ne vjeruju, da »svakoga treba držati dobrim tako dugo, dok se ne dokaže protivno« — i koji su svakoga rado sumnjičili, pa nam jedne večeri reče čak i neki Hrvat:

— Zapamtite, gospodo: sada je Oskar izgubio kapu, a doskora ćemo izgubiti mi njega.

Svi smo ga napali, jer ako se i međusobno sumnjičimo bez ikakva osnova, ne samo da je nepošteno i nedostojno, nego je i zločin, s kojim služimo samo našim unutarnjim neprijateljima, koji bi jedva čekali, da se mi svi kompromitiramo. Ne samo to. Ovako podlo sumnjičenje može svakog slabijega uistinu turnuti u propast, a naša je najsvetija dužnost, da spasavamo, a ne da ubijamo.

Naši su nazori bili s tim opravdaniji, što su se neka gospoda drugih nacija od časnika pretvorila u izazivače i špijune, i što se očito vidjelo, da među nama ima ljudi, koji kradu i bacaju ruže s kapa onima, za koje su vjerovali, da ih na taj način mogu privući k sebi, a svojom su konačnom zadaćom držali samo to, da i nadalje sjede među nama i da izazivlju. To je bilo ono gadno, ono odvratno u patriotizmu ljudi, koji su se oduševljavali velikom »oslobodilačkom« idejom, koja se dosada u svim vremenima i kod svih naroda posvjedočavala samo krvlju, kao što je na Golgoti krvlju posvećeno evanđelje novoga čovječanstva, koje će doći!

Uza sve naše protivljenje, drug ostade kod mišljenja, da je Oskar na skliskim stazama.

U to je došlo i evakuiranje Niša, a da se na njemu nijesu opažale nikakove promjene bilo na bolje, bilo na gore. Nas bismo većina bili stavili ruku u vatru na to, da je od »adutluka« isto toliko daleko koliko i od uvjerenog madžaronstva.

Dne 19. listopada, jedan sat prije polaska iz Niša, opazih, kako ga vodi na stranu i nešto mu šapće jedan gospodin, koji je bio vrlo blizu srpskom zapovjedništvu. To me vrlo iznenadi i pobudi u meni neobuzdanu želju, da doznam, što njih dvojica mogu šaputati, kad znam, da se nijesu nikad pazili, a pogotovo nijesu prijateljevali. Želja mi je bila ispunjena, čim Oskar ode poslije tog razgovora u hodnik, gdje su bili naslagani naši sanduci, izvuče svoj kovčeg između ostalih i metnu ga na stranu, gdje je već bilo tridesetak sanduka. Čudno mi je bilo i to, no nijesam htio ništa ispitivati. Po imenima, koja su bila na tim odijeljenim sanducima, znao sam, da su to oni, kojima je pala u dio posebna pažnja.

Iza toga je slijedio neočekivani, kobni 22. listopada i time je bila zasada svršena povijest toga lijepog, nesretnog mladića.

U Elbasanu se osvježi i nastavi novim zadnjim događajem, u koji nijesmo mogli vjerovati, jer je vrelo ne samo posve nepoznato, nego ovdje savršeno nepouzdano, pa da je i službeno. Samo po sebi — taj događaj nije isključen. Tko ide u borbu, ide, da umre i nije čudo, ako zbilja pogine, nego ako ne pogine. To je čudo s tim veće, kad se radi o dobrovoljcu prebjeglici, koji dobro zna, da ne smije biti zarobljen, i da je među Srbima kolala krilatica: »Tko izdade cara Franju Josipa, izdat će i kralja Petra«. Tko zna, da ga gledaju takim očima,

taj svršava, ako ne pogine, ili na vješalima ili na triumfalnim kolima. Drugoga izlaza nema.

Iste su se vijesti pronijele i u ostalim nastambama, koje su i u kupalištu i svagdje izazvale duge rasprave. Jedan je satnik, koji se priznaje Čehom i bezuvjetnim, iskrenim prijateljem Hrvata, počeo rasipati uspomene iz svojih robijaških zapisaka, u kojima je proglasio veleizdajnikom po prilici svakoga onoga, koji se je drznuo, da ne dođe pred njega i očita mu svoj pravovjerni politički Credo. Tako je stavio među posve izgubljene »adute« neku vrlo uglednu i mirnu stariju gospodu, koja nijesu imala ni na duši ni na savjesti niti jednu zlu riječ, niti jednu neumjesnu izjavu, a pogotovo niti jedan nekorektan čin, što je isključeno već s obzirom na njihovu obrazovanost i uglađenost, i kojima se moglo upisati u grijeh samo to, što su dobili zapovijed, da stanuju u t. zv. srpskoj sobi, u kojoj bi i sam taj gospodin satnik bio morao stanovati i voditi sobno starješinstvo, samo da je dobio zapovijed, i u kojoj je bila većina take gospode, s kojom su razgovarali i ti dobrovoljni čuvari svačijega političkog uvjerenja i s kojima bi bili bez ikakova prigovora stanovali, samo da su smješteni u istu sobu.

Slučajno su bili blizu Tiček i Mujo, pa se žestoko usprotive tim izjavama toga »iskrenoga hrvatskog prijatelja«, koji je govorio visokim glasom, da će obraditi te svoje »memoire« i eventualno ih izdati tiskom. Naši ga upozore, da se za tako krupne tvrdnje moraju iznijeti vrlo čvrsto i dobro povezani dokazi ili im se nose sumnjive posljedice, no gospodin je satnik bio nešto više ugrijan alkoholom, pa sigurno nije dobro razumio njihovo upozorenje i može lako biti, da usreći policiju svojim djelom, i ako generalni stožer očekuje strategijsku raspravu.

PRIPREME ZA POLAZAK

Ova je sva tri dana, dok smo bili u Elbasanu, obdržavan liječnički pregled i ja pokušah, e da bih s pomoću svog valjevskog znanca mladog dr. G. bio otpremljen u bolnicu. Što sam zapravo kanio postići, želeći, da tu ostanem sam, ne znam ni danas, no sigurno je bila u nekom kutiću koja iskra skrovite, neiskazane nade. Pokušaj je propao još u klici i dobih samo pismenu uputu u bolesnički odio.

Koliko mi je poznato, ovdje su opravili u bolnicu samo jednoga Madžara, i našu tetu Elzu sa srdoboljom. Povratiše ih još prije našega polaska. Jedan je naš stariji drug, Hrvat, profesor, dobio putem žuticu. Nije otpremljen u bolnicu, nego je morao neprestano ići s nama, držeći vrlo strogu dijetu. Tako je on možda bio jedini, koji se nije ljutio na djelovanje naše kuhinje, ali je inače, siromak, patio dvostruko više nego mi ostali. Duša valja: podnosio je strpljivo i cijeli izljev unutarnje borbe sastojao je u tom, što je neprestano gladio i čupkao svoju crnu, šiljastu bradu, koja je već poprimila oblik spretka od kudjelje. Da su ga slučajno tada vidjeli njegovi Karlovčani, preplašili bi se izgleda odgojitelja njihove mladeži, a ta bi dobra mladež kriknula u plač.

Dne 3. XII., kad je javljeno, da se spremamo za polazak, dođe g. major Živković sa svojim »tjelesnim ljekarom« i pozva sve, koji imadu liječničko »uvjerenje«, da idu u bolesničkoj grupi, da se postave u red. Kad smo se postavili, nije to bio red, nego užasna redurina u tri struka.

»Tjelesni« poče pregledavati i već prvoga pronađe sposobnim za obični hod sa zdravima. Ovaj se siromak ne da, jer osjeća, da je slab, a bolesničko društvo ipak ide udobnije nego ostali, odmara se, kad to većina traži ili kad hoće oni najslabiji, a k tome, redovno, bolje noćivaju i još povrh svega toga: rečeno je, da i nadalje mora nositi svaki svoju torbu

osim bolesnika, koji će dobiti momke. To su sve polakšice, za koje se vrijedno boriti. Ovaj prvi pobijedi, a »tjelesni« zareda dalje, i tko bi sa strane slušao, mislio bi, da pregledava simulante, koje mu je predveo zapovjednik satnije prije polaska na vježbu. Malo ih je bilo, izuzevši najstarije, koji su bez prigovora ostali među bolesnicima. Ako strogost znači kod vojničkog liječnika savjesnost, onda ovako savjesna liječnika ne vidjeh nikada prije, i to mogu tumačiti jedino tako, da je on vjerovao, da je bolesnim ljudima mnogo ugodnije, da su u većem društvu i da im je tu ugodnost htio pribaviti time, što nas je sve proglašivao zdravima. Meni je uspjelo, da odbijem tu njegovu pomoć i održao sam istom zauzeti položaj.

Nije nam nitko rekao, kamo ćemo ići, no mi smo ipak kao sigurno znali, da je cilj Drač. Ne gledajući sad na pitanje, komu će nas tamo predati, bilo je vrlo važno pitanje, kojim ćemo putem tamo ići. Ako krenemo dolinom Škumbe, preko Kavaje, onda je dobro, jer kažu, da nema brda i da je put priličan, ako li okrenemo kroz planine preko Tirane, onda zlo i naopako. Istina, put je nešto kraći, ali strašna brda, provalije i brzice bez mostova. Onaj oružnik Arbanas, koji je govorio hrvatski, samo je neodređeno kimao glavom, čim bismo ga što upitali o tome putu. On je bio mudar i oprezan, pa nam ga nije izrično kudio, ali su nam zato drugi napunili uši cijelim bajkama.

To je pitanje sretno riješeno, kad je po podne toga dana morao iz svake nastambe ići po jedan vojnik, da vidi put, kojim će nas sutra zorom izvesti. Njima rekoše, da ćemo niz rijeku Škumbu.

Time, što će moja torba biti promaknuta na leđa nekoga vojnika, a ja na »maroda«, dođe vrijeme, da se rastanemo i Zduna i ja, zadnje podrtine naše družine. Bratski razdijelismo onu tvorevinu našega sladokusačkog nagona, koju bismo mogli nazvati imenom »sirja-jáluk«, kao i ostale zajedničke živežne sitnarije, koje smo bili nabavili, poravnasmo račune i — »ruke šire, u lica se ljube« kaže narodna pjesma, no mi smo se rastali bez toga, jer nam nije bilo tako dobro, da postajemo sentimentalni. Zduna se poda samačkom životu, a ja se ponovno udružim s Ančicom i kao trećega primismo

Dalmatinca. Svaki je nešto pridonio zajedničkom kućanstvu i zadruga bi gotova.

Kako Sin Smrti redovno zakasni u svemu, tako se i na sklapanje društva sjetio istom ovdje, pošto je sam obio cijelu Staru Srbiju, Makedoniju i Albaniju. Ovdje se udružiše on i Rođo, pri čemu je bilo glavno to, što je Rođo dobar gospodar, pa će znati rasporediti ono sirotinje, a Sin tanak i mršav, pa će se moći lako pokrivati jednim gunjem.

Toga istog dana potjera g. major sve naše ordonance, koji su nas služili u Nišu i dovle išli vazda blizu nas. Bili su uglavnom pošteni ljudi i drzoviti, kao što je svaki neotesani i priprosti čovjek, kad osjeti, da se nepristojnosti ne kažnjavaju, a bili su sve Srbi, izuzevši dva, tri Hrvata i nekoliko Čeha i Nijemaca. Na njihovo je mjesto zatražio g. Živković nove momke i dobio većinom Madžare i Rumunje. Ne znam, od koga je on to tražio i dobio, a isto tako ne razumijem, zašto je tražio samo Madžare i Rumunje.

Stigle su i obećane cipele. Kad sam ih obuo, osjetio sam, kao da sam dobio glavni zgoditak na lutriji.

Već su u večer učinjene sve pripreme za sutrašnji polazak i razvezli se razgovori o prošlosti i budućnosti s vrlo smionim proročanstvima i takovim hvastanjima, da čovjeka uhvate grčevi u želucu. To je bila redovna pojava vazda, čim bismo se malo odmorili i donekle najeli. Svakom sam takom zgodom s užasom pomišljao na vremena, u kojima ćemo biti posve odmorni i posve siti, bez bojazni za prošlost i bez briga za skoru budućnost. Gospoda su inače vrlo mudra, učena i normalna, no moraš strpljivo podnositi, kao da te udaraju maljem, kad posve ozbiljno, sa strategijskim razumijevanjem ustvrde, da će monarhija bezuvjetno anektirati Veneciju i Lombardiju, Srbiju, Crnu Goru, Albaniju i Vlašku i to samo zato, da se tim »psima dade dobra lekcija«.

— »Die Hunde« — to je izvrstan izraz za narode — **ne za vlade!** — neprijateljskih država, i poslije sam našao, da Talijani, na usta svoga uvaženog pjesnika Sem Benellija, imadu još bolji naziv, zovući nas samo i jedino »zvijerima«, koje Austrija hucka nazubljenim i usijanim željezom«.

»Die Hunde« — — »Le belve« — — —

Dobro se poznamo i naša je budućnost!

KONAČIŠTE NA GROBLJU

Dne 4. prosinca krenusmo iz nastambe još prije zore. Naprijed je išao jedan vodić sa svjetiljkom, a mi tapali za njim, sklizući se i podbijajući pete i odbijajući prste na neizbježivoj kaldrmi. Da su Turci donijeli svagdje, gdje su došli, bratstvo, jednakost i slobodu, kao što su donijeli kaldrmu, njihova bi moć bila vječna i narodi bi ih blagoslivljali, kao što ih sada proklinju svi oni, koje bole tabani, a moraju gaziti njihovu kaldrmu.

Kad smo izišli iz mjesta, bolesnici su stali na jednu, a zdravi na drugu stranu po zapovijedi g. kapetana Gradimira. Mi smo bili prvi na skupištu i, čim dođoše gospoda iz ostalih nastamba, zdravi odoše, a nama rekoše, da sjednemo, dok dođe g. major i g. Bajić s ordonancima.

Čekali smo preko jednoga sata. S majorom, koji je bio na vatrenu konju, dotjeraše vojnici tridesetak konja za najteže bolesnike. Nekim čudom uhvati i Ančica konja, pa se naša zadruga opet razdijeli i ostadosmo sami Dalmatinac i ja. To smo učinili stoga, jer nije bilo vjerojatno, da ćemo zajedno ići mi pješice i oni na konjima, pa da se riješimo svake brige, razdijelismo se. Kad je bilo sve natovareno, ostade pola vreće kuhinjskoga graha. Da ne propadne, pozove nas g. Bajić, da uzmemo, ako tko želi. Dalmatinac i ja uzesmo oko pola kile. Pošto je sve spremljeno, major i kapetan Gradimir odjahaše za ostalim kolonama, a nas prepustiše poručniku i Bajiću.

Ne znam, a nijesam nikad ni znao ni imena ni prezimena ovom g. poručniku, koji nam se pridružio u Struzi. Plav je, krupan i lijep čovjek, koji zdušno i pošteno shvaća svoju zadaću i koji je potpuno, savršeno nesposoban da bude bezobrazan ili da komu zapovijeda. On je stvoren za pisarnu, koju bi on držao u vrlo dobrom redu i čistoći čak i onda, kad bi

mu podvornik obolio, i gdje bi on savjesno svršavao sve poslove, koje bi mu dao njegov »šef«, pa i ne spadali u njegovu dužnost.

Baš kad smo se spremali, da pođemo, dojaha među nas jedan albanski časnik u pratnji dvaju oružnika, pozdravi i upita, tko zna od gospode francuski. I tu je ponovno dokazano, koliko vrijedi za život ono samo po sebi, što nam dade srednja škola! Kad se ne javi nitko, i ako je bilo dosta gospode, koja su taj jezik učila što u kadetskim, što u realnim školama i koja se rado nabacuju francuskim frazama s lošim naglaskom, stupi pred Esadova časnika jedan natporučnik, koji je vjerovao, da zna vrlo malo. Onaj ga sad umoli, da nam reče, da nas Nj. Preuzvišenost, njegov gospodar, Esad paša ponovno pozdravlja na odlasku, obećavajući nam i dalju zaštitu i moleći nas, da oprostimo, što nas ne može potpomoći onako, kako bi želio. Njegova je želja bila n. pr. da nam svima dade jahaće konje, no to je bilo apsolutno nemoguće. Pozdravlja nas i kliče nam: »Do skoroga viđenja«.

Gdje je on to mislio, da ćemo se mi skoro vidjeti, to Bog zna, a isto tako Bog zna i to, koliko su nam koristila obećanja Esad pašina, ali je s njegove strane bilo svakako vrlo lijepo, da nam je posvećivao toliku pažnju, i ako je već zapravo bio na strani naših neprijatelja.

Čim se časnik od nas oprostio, pođosmo i mi. Išli smo, s noge na nogu, postavivši na čelo kolone u ulozi prethodnika dva najmanja i najslabija druga. Ako je tko htio ići brže, odmah je optužen, da je zdrav, da mu ništa ne fali i bio je izvrgnut oštrim pogledima sviju, koji su osjećali, da imaju pravo prigovarati. Naravna je posljedica takova postupka, što su ubuduće išli najsporije i neprestano se tužili na prve baš oni, koji su bili zdravima najsličniji. Ovi su održavali skupštine u zadnjim redovima i vazda je bilo na dnevnom redu — traženje onih, koji su još zdraviji. Ne znam, zbog čega se bila toliko razvila ta zavist, i ako nije bio određen broj, koliko smije biti boležljivaca, a nije nam bila tijesna ni putina, kojom smo gegali. »Kameradschaft« je bio na vrlo visokom stupnju i već je ozbiljno prijetila opasnost, da bi mogao postati rukopipateljan.

Major nam je rekao prije nego se rastao s nama, da je do Pekinja, kamo će na konak naši zdraviji drugovi, 40 km., koje ćemo mi »maroderi« prevaliti u dva dana. S time smo računali i nijesmo se žurili, dok je gospodin poručnik svaki čas molio, da idemo, što je brže moguće, i nije mogao pojmiti, kako se može stajati svaki čas.

Spočetka smo išli nekoliko kilometara posve lošim putem, malo podalje od obale rijeke Škumbe; ovoj se poslije posve približismo na cesti, koja je nosila na sebi sve tragove najljućih nepogoda i najsavršenije zanemarenosti, pokazujući ujedno pod svojim podrtinama vrlo dobre temelje. Namjerili smo se na nekih sedam Škumbinih pritoka, ali most nađosmo samo preko jednoga. Sve je druge valjalo pregaziti, što su naše prve kolone i učinile, a mi smo prelazili što na konjima, što na leđima jačih momaka. Sazuvati se nijesmo mogli uz najveću volju i obzir prema momcima, jer smo većinom imali zavoje na nogama. Ovi su vojnici, što su nam dodijeljeni u Elbasanu, bili vrlo dobro uščuvani uza sve strašne muke, što ih prepatiše. Nijedan nije znao odgovoriti na pitanje, kako je izdržao. Slegao je ramenima, nasmiješio se i više uzdahnuo nego rekao:

— Bog zna. Ja ne znam.

Na nekoliko kilometara iza Elbasana nađosmo u jednom jarku mrtva našeg vojnika. Imao je na glavi ranu, i na par koraka od njega ležale su dvije ispucane ljuske. Neka su gospoda pogledala, da li ima išta kod sebe, po čemu bi se moglo ustanoviti, tko je, no bili su mu svi džepovi prazni, a ni na rublju nije imao nikakovih znakova. Koliko se sjećam, ljuske nije nitko pregledao, da im ispita državljanstvo. Malo iza toga mjesta nađosmo velik radnički odio naših vojnika. Popravljali su put i spremali građu za mostove. O onom mrtvacu nijesu znali potpuno ništa.

S bolesničkim je odjelom išao i dr. Hahn, kadet od neke madžarske domobranske pukovnije. Bio je ranjen u glavu i kugla mu je ostala u lubanji, pa sada dobiva napadaje padavice redovno svakih osam dana, a inače svaki put, čim se malo uzruja, čim što čita, ili čim što pije osim vode. Danas je dobio napadaj baš za vrijeme podnevnog odmora. Liječnik je bio neprestano uza nj i dugo se mučio, dok ga je dozvao k svijesti. Kad je opet došao k sebi, nije ništa znao o svemu, što se je s njime dogodilo, samo je osjećao težak umor i ljutu žeđ. Odmarao se nešto dulje nego mi, zaostavši u lieč-

nikovu društvu s jednim stražarom. Stigli su nas već kod idućeg odmora. Dalje je išao s nama, kao da se nije ništa ni dogodilo.

Oko četiri sata poslije podne stigosmo pod oveliko i lijepo selo. Zaključismo, da bi bilo dobro, da tu prenoćimo, i tu odluku rekosmo gospodinu poručniku. On se protivio, govoreći, da moramo ići dalje, jer da će se ljutiti major. Uzalud smo mu dokazivali, da smo već davno prešli polovicu puta između Elbasana i Pekinja, jer nam reče, da ima naredbu, da stigne tu večer u Pekinje, a ne na pola puta do njega. Usprotivismo se svom žestinom, no sve uzalud.

— Vjerujem, gospodo — branio se on — da vam je gospodin major to rekao, ali meni je dao drukčije naređenje i ja ga moram izvršiti. Sami možete shvatiti, što bi značilo, da radim drukčije.

Istina, mi smo uviđali, da je njegov položaj neugodan, ali ipak nijesmo mogli shvatiti, da mi zbog toga moramo klapnuti 40 km. u jednom danu.

— Reći ćemo gospodinu majoru, da nijesmo mogli dalje. Liječnik će posvjedočiti — govorili su neki.

— Nemojte, gospodo — odvrati poručnik umolnim glasom. — Ići ćemo lagano, pa dokle stignemo.

Iza dugih rasprava pristadosmo na to rješenje i pođosmo. Čim je počeo padati suton, počesmo i mi tražiti zgodno mjesto, gdje bismo zanoćili. Brzo iza ponovne pomisli, da prekinemo hod, nabasasmo na vrlo široku i plitku rječicu.

— Ne idemo dalje! — povikasmo gotovo u jedan glas. — Više ne možemo izdržati.

Siromak se poručnik uzvrtio oko nas, počeo nagovarati, a najzad moliti, da idemo. Bajić je neprestano šutio, kao da ga ni Bog nije stvorio. Bio je silno neraspoložen i potišten.

— Hajdemo, gospodo, još samo malo — govorio je poručnik. — Samo da pređemo.

— Ne možemo, gospodine poručniče — odgovaramo mi i liježemo na pijesak, no u to vrijeme jedan gospodin uzjaše na Bajićeva konja i prelazi pod vodstvom jednog momka. Sreća, da je onaj gospodin Madžar, jer bi mu inače bili madžarski Židovi bezuvjetno zabilježili u Crnu knjigu, da drži sa Srbima, da je prijatelj Srba i da im se ulizuje.

Mi smo sa svoje strane mislili samo to, da onaj gospodin drži, da je pametnije, da idemo, nego da tu ostanemo, pa da stoga bez obzira na druge prelazi.

Ubrzo je našao više sljedbenika, dok ne osta manjina na pijesku, koja se onda, posve naravno, morala pokoriti većini, koja je na drugoj obali.

Već je pao dosta gust mrak, a mi smo još uvijek tapkali.

— Skoro ćemo stići u Pekinje — češće je ponavljao gospodin poručnik. — Još moramo prijeći samo preko ovoga brijega.

Na taj nas je način gurao naprijed sve do deset sati u večer. Tada nam je već bilo previše, pa skrenusmo s puta i legosmo. Slučajno smo se nastanili u groblju, no to je nas smetalo vrlo malo, a pokojnike još i manje. Kad je poručnik vidio, da smo ozbiljno zaključili, da dalje ne idemo, pozove k sebi Bajića na veliko vijeće. Sigurno mu je ovaj rekao, da nas tu ostavi, dok je odredio, da nam momci mogu ložiti vatre.

Dalmatinac je donio u naše kućanstvo mliječnu konzervu, koju smo tu večer potrošili. Služio nas je jedan Rumunj, vrlo dobar i pristojan dečko, koji je prilično naučio hrvatski. I njemu smo dali mlijeka i kruha, pa je s tim veselije tražio drva i ložio vatru. Čim smo popili mlijeko, opravili smo ga, da donese ponovno vode. Vrelo smo otkrili nedaleko groblja, pa mu to nije bilo teško. Kad je došao, vodu smo pristavili u dvije vojničke limene šalice, istresli grah iz džepova, brzo ga otrijebili pri rasplamsaloj vatri i metnuli, da se kuha. Dok smo još bili u poslu, dođe g. Bajić i umoli nas, da mu dopustimo, da legne kraj naše vatre, ako nam ne će smetati. Mjesta smo imali dosta, pa je naravno, da smo mu najspremnije ispunili tu želju. Nije se neg spustio na zemlju i već je spavao kao zaklan. Mi smo još dosta dugo sjedjeli, a tad nas je naš Rumunj počeo nagovarati, da slobodno legnemo, da će on paziti na grah s nekoliko drugova, koji ne mogu spavati, jer se nemaju čime pokriti. Mi bismo im bili rado pomogli svima, ali je bilo nemoguće.

Još smo spavali, kad zavikaše »Zbor!« Takav nas je poručnikov postupak razljutio i opet nasta galama. Običaj je i potrebno je, da se odlazak najavi barem pola sata prije polaska, a ne ovako. Brzo smo se prtili i polazili, noseći grah

u rukama. Jednu smo šalicu dali Rumunju i onima, koji su mu pomogli, da pazi na grah, a drugu smo zadržali za sebe. Izvadili smo kašike i nekoliko puta zahvatio ja, pa onda dao šalicu njemu, te zahvati i on, da zatim povrati šalicu meni, i — tako redom. Grah je bio vrlo dobar i jedina mu je mana bila, da nije bio dobro kuhan, jer je sigurno zaspao kraj njega umorni dečko i ponovno naložio istom, kad je odspavao dobar komadić. Moglo mu se još prigovoriti i to, što nije bio slan, no to je malenkost kao i to, što nije bio ni čim začinjen. Kad smo sinoć imali dosta mlijeka, zaboravismo, da ćemo kuhati grah, koji se dade izvrsno začiniti mlijekom. Međutim, nas nijesu mogle smetati niti nam pomutiti veliko uživanje malenkosti, kao što su mala sirovost graha ili posvemašnja nestašica soli i začina. Take trice mogu smetati ljude, koji jedu, da uživaju, ali nipošto one, koji bezumno uživaju, što jedu. Jesti, jesti treba i to je važno, a drugo su sporedne izmišljotine sitih, bezposlenih i bogatih.

Nitko nas nije znao, koliko smo daleko od Pekinja. Nije znao ni gospodin poručnik ni gospodin Bajić, a računali su, da ćemo do podne svakako stići. Nas je i to veselilo, računajući, da je bolje ići do podne nego do noći, i zaboravljajući, koliko smo jučer išli. Na to nijesmo pomišljali, sve dok se ne popesmo na drugo poviše brdo, s kojega ugledasmo mjesto, da tako kažem, na dohvatu ruke. Već smo za jedan sat stigli na vječnu kaldrmu. Dočeka nas kapetan Gradimir i poče razmještavati po već nastanjenim prostorijama, jer nije bilo za nas ostavljeno posebno mjesto.

Dalmatinca i mene dodijele u neku sobu među liječnike i nekoliko drugih časnika Madžara.

Na jednoj su strani sobe bili sami četni časnici, a na drugoj liječnici. Čim sam opazio liječnike, smrče mi se pred očima, jer mi glavom sijevnu uspomena na doživljaj našega Gospodina Kapetana s liječnicima u Miraci. Na moje iznenađenje oni nijesu rekli ni jedne riječi — sigurno stoga, što su bili više stisnuti nego gospoda časnici na drugoj strani sobe, pa su se osjećali sigurnima protiv svakoga dotepenca — ali zato diže buku jedan madžarski Židov. Neka mi oprosti Bog i madžarski Židovi, što ih toliko spominjem, i mogu mi vjerovati, da to ne činim iz kakva principijelnog antisemitizma, a isto tako niti iz neraspoloženja protiv Madžara,

jer bih protiv njih kao albanskih supatnika mogao reći samo to, da se na njih ne mogu potužiti, jer smo uglavnom bili svi jednaki, ali madžarski Židovi — ! I ja ih spominjem jedino stoga, što vjerno bilježim događaje, i ako bih im morao štošta progledati kroz prste iz zahvalnosti, što su svojim političkim ultramadžarskim nastupom najveći propagatori protiv unionističke politike i madžarofilije uopće, svagda i svagdje.

Jedan madžarski Židov — kako već rekoh — diže galamu, kao da ga tjeram sa očinstva ili kao da sam gubav, i ako je bilo još mjesta ne samo za dvojicu nego i za trojicu; i ako ne bih bio u banji više izgubio na težini nego li gospodin, jer smo bili obojica — jednako blatni i neuredni. Žestoko sam se opro tome izljevu sina »posestrima zemalja« i digao protugalamu, koja bi bila dostojna svakog madžarskog Židova, osjećajući, da imam pravo na komadić poda i šaku slame, koje on nužno ne treba.

Kapetan Gradimir je čuo našu viku, pa pozvao nas dvojicu, da će nam dati drugu nastambu. To me je još više razbjesnilo, jer mi je taj njegov prijedlog dokazivao, da drskost i bezobrazluk — vazda i svagdje pobjeđuju, a to ipak nijesam htio dokazati i svojim popuštanjem.

Ostala su gospoda stigla još sinoć u Pekinje i dobila za večeru meso s rižom.

TEŠKO I UMORNO NAPRIJED — — —

Dne 5. prosinca ostadosmo tu, da se odmorimo. Za doručak ne dobismo ništa, za objed gulaš, a za večeru meso s rižom i izvanredno dobar kruh. Spočetka se čulo, da kruha nema, kao što ga niti nije bilo, no poslije doznadosmo, da je major zaustavio brašno, koje je iz Drača gonjeno za srpsku vojsku i od njega dao peći kruh za nas.

Cijelo je popodne kafedžija kuhao crnu kavu pred našom nastambom, a Esadovi su oružnici dolazili tobože na eglen — na razgovor. Jedan je znao nekoliko riječi, pa smo ga mogli razumjeti, da nam želi pripovijedati, kako je neki Ghilardi — koji je zagrepčanima vrlo dobro poznati natporučnik 70. pukovnije! — došao kao austrijski časnik ovamo i stupio u albanske oružnike, gdje je činio prava čudesa, da su mu se morali diviti i sami Skipetari. On je — kaže — često sa 100 Skipetara nagnao u bijeg hiljade Grka.

Nijesmo mogli razumjeti, što misli, gdje je sada taj junak.

Drugi dan zorom dobismo crnu kavu i krenusmo prema Kavaji. Rekoše, da je do nje samo 30 km.

Kad smo izišli iz mjesta, stali smo na jednoj ledini i čekali, dok se svi skupimo, baš kao i ono pred polazak iz Elbasana. Tu su se opet na čas sastala naša hrvatska društvanca iz raznih grupa, da se upitaju za zdravlje i da svaki olakša, što mu je najteže na srcu. Jučer je poslije podne bio major odredio zbor u dvorištu velike stare džamije, poslije čega nas je prozivao, no da ta neugodna operacija što kraće traje, moradosmo stati po prilici onim redom, kojim smo uneseni u maticu zarobljenih, a to je po hodnim kolonama, kako su sada podijeljene, pa se ne mogosmo s našom gospodom iz drugih vodova skoro ni pozdraviti, a kamo li, da bismo se razgovarali.

Istina, svi smo mi umorni, iscrpljeni i posve neraspoloženi, pa ne osjećamo potrebu velikih razgovora, ali smo uza sve vazda željeli, da među sobom podgrijemo jače dojmove, teže doživljaje ili samo da spomenemo ono, što ljubismo, ono, što nam je sveto, što je naša snaga, naša vjera, naša budućnost. Dosta je jedna riječ, jedna izreka, jedna misao, i kad bi natporučnik Pavle rekao, gledajući u zemlju i kimajući glavom:

— Aniću, Aniću, kako smo mi Hrvati vazda i svagdje marljiviji žeteoci! Čiji će se hambari napuniti ovaj put?! — kad bi mi to rekao, preda mnom bi sijevnula otvorena cijela novija povijest mojega naroda sa svim svojim mukama, sa svim svojim slavama, sa svim svojim poniženjima i sa svim uzaludnim žrtvama; preda mnom bi sijevnulo nebo snage, nebo moći, sanja i osnova, a kraj njega odmah pakao razočaranja, koji je progutao i tu snagu i tu moć i te sanje i te osnove.

Od tih bih misli mogao živjeti cijele dane i mjesece, prigušujući očajni krik psovke, grijeha i pobune.

Kad bi Doktor stao kraj mene, usnice nabrao u mali, vrlo tanki smiješak, bez kojega ga nikad ne mogu ni zamisliti, kad bi me tada pogledao i rekao tobože nemarno i kao u dobrom raspoloženju:

— Što rade sad naša djeca?! — osjetio sam u njegovu glasu simfoniju svih ljubavi i slatkih briga, harmoniju svih obiteljskih sreća i himnu svih domaćih ognjišta, a u mojoj se duši mahom zbudio divskom snagom i neumoljivošću sin, muž i otac, koji je možda bio na tren zaboravio samoga sebe i zanemario svoje najsvetije osjećaje pod teretima poniženja i odvratne borbe; u meni se pobunio muž protiv svih sila, protiv svih imperijalizama i militarizma, nosili oni pečat aristokracije ili demokracije — napredovali sa najužasnijim strahotama moderne tehnike, s kosom i sjekirom ili možda samo u rukavicama i fraku; u meni je svijest o samom sebi podigla prevrat protiv svih tih, koji nas pod kakvim bilo naslovom šalju na klaonicu, kao što vojnički dobavljač za nama šalje volove.

Često se je desilo, da je trebalo pasti samo taka jedna izreka ili uzdah, pa da više niti ne progovorimo, i ako se za to sastadosmo. I u takim smo časovima najbolje osjećali, kako

mi jedan drugoga volimo, jer imamo iste strepnje, iste nade, iste molitve i želje — iste iskonske svetinje, iste radosti i iste bolove. Principijelno ne podnosimo glupane, ali ipak volimo svoju ludu, nego tuđega filozofa; ne trpimo ničije bezobrazluke, ali radije skrijemo svojega notornog drznika, nego li samo zašutimo nepristojnost čovjeka tuđina, a to sve za to, što smo jedna krv, jedno meso, jedna duša iz srca jedine majke zemlje. Mi smo svoji, mi smo tako blizi i onda, kad se svađamo, da smo složni, čim stranac navali na jednoga nas. O divni, sveti osjećaji, ustrajte u našim srcima, donesite zrele plodove, koji će momački oploditi istom dušom cijele naraštaje, koji će doći, i koji mogu, ako hoće, dobiti gotovo i obrađeno ono, što smo mi istom morali tražiti i stvarati u potocima najbolje krvi; ustrajte, osjećaji jedne tople krvi i jednih želja, prijeđite u srca naših slatkih, dobrih žena, da vas u majčinu mlijeku predadu i namru našim boljim nasljednicima.

Albanija je, možda, najbogatije spremište neiskazanih misli i dubokih osjećaja, koji umriješe, prije nego je njihov nosilac mogao oćutjeti njihovu gorku veličinu i slatke bolove; ona je puna čudesa čovjekove misli, otkad kroz nju pobjegoše s krvavim tragom dva kraljevstva, goneći pred sobom roblje onih, koji njih gone. Možda se u njoj dovrši u dubokoj krvi i nadčovječnim bolovima prvi čin čovjekova uskrsnuća?!

Kako redovno vazda, tako smo i sada, tu iza Pekinja, rekli nekoliko riječi, a zatim se zagledali u nepoznate daljine i šutjeli.

Na sve se strane žamorilo po prilici onako, kako se to čuje kod velikih svečanih sprovoda.

Gospodin je major došao prije kapetana i nemilosrdno psovao poručnika Živojina i Bajića. Ne znam, što mu nije bilo pravo. Kad dođe kapetan Gradimir i prijavi mu se, major ga nešto upita i onda sasu na njega vatru, pod kakvom sigurno nije bio ni onda, kad je zaslužio i dobio Karađorđevu zvijezdu s mačevima.

— Oca mu, sve budale skupiše oko mene! — vikne major, dajući time najjači izljev svojim osjećajima.

Kao što rekoh, ne sjećam se, zbog čega ih je sve tako žestoko ispovijedao, no znam, da je to psovanje išlo nama u prilog, pa nas je veselilo, i ako nam je ujedno zbilja bilo

žao onih ljudi, koji su ipak bili dobri. Uvjeren sam, da bi se preko polovice nas držalo u njihovu položaju mnogo gore, a često daleko bahatije.

Kad je sve bilo u redu, major dade zapovijed za polazak, pa Smrček zatrubi i duge se povorke staviše u kretanje.

Cesta je bila baš u gradnji i tu se opet vidjelo, da je Skipetar u svojoj sadašnjoj generaciji posve neprijazan ozbiljnome radu. Ne mogu suditi, da li ne će ili ne može ozbiljno se latiti posla, ali koje vidjeh na djelu, oni su bili svi jednaki bez iznimke. Toliko su poslova obavljali sjedećke, da sam pomislio, da bi oni sigurno i hodali sjedećke, kad bi to ikako bilo moguće. Bog zna, kakva politička budućnost čeka ove Skender begove bregove, ali ako su njihova djeca sva ovaka i ako će to ići od naraštaja do naraštaja, onda oni uopće nemaju nikakove budućnosti. Životarit će, dok ne dođe kakva poplava, kojoj ne će moći odoljeti. Njihova je zemlja sada mrtva točka raznih računa, težnja i osnova, pa se drugi brinu za njih daleko više, nego to oni sami čine, ali se mogu prilike i okrenuti.

Nekako oko podne, možda je bilo istom 11 sati, doprije do nas žestoka kanonada, koja je dolazila sa sjeverozapada. Trajala je dosta dugo, pa je izazvala u punoj mjeri sva moguća naklapanja. Već su tome moguće i dva, tri tjedna, što smo spoznali veliku vrijednost riječi, pa ih stoga štedimo do škrtosti, ali pred ovakim događajem pada svako ekonomiziranje. Većina nas se složi u mišljenju, da su se sukobile naša i talijanska mornarica ili možda s jedne strane nekoliko lađa, a s druge samo podmornica. Neka su gospoda upozoravala na gradnju ceste i podsjećala nas na miniranje na Prepolcu. Možda se i tu radi samo o najobičnijim minama.

Oko 3 sata po podne naiđosmo na dosta duboku rijeku Darći, na kojoj je most porušen. Još se vide samo neznatni ostatci lukova. Nas su bolesnike, kao i prije, prenijeli konji i jači momci, no poslije doznadosmo, da su se među prvim grupama odigrale prave tragikomedije. Oni su se morali sazuvati i gaziti. Neka su gospoda htjela izbjeći tu gorku čašu, pa počeše nuditi srpskim vojnicima, da ih prenose za plaću. Neki pristanu i gospoda zajašu, ali kako je voda bila vrlo brza, gospoda teška, a siromašni vojnici umorni isto kao i gospoda, mnoge zanese voda, prijeteći, da će okupati i njih

i njihov poštovani teret. Jedni su sretno nadvladali i prešli, no vojnik, koji je prenosio nekog vrlo debelog satnika, posrnu i pruži se po vodi, koliko je dug i širok, a gospodin satnik po njemu. Bilo je obojici dosta, da se potpuno operu, i debeli gospodin više nije imao što čuvati, pa uhvati za ruku vojnika, koji je već bio ustao, stresavši sa sebe skupocjeni teret, da se još bolje okupa, i tako se složno izvedoše na drugu stranu.

Opazivši tu tragediju, vikne naš lagašni Bela, koji je također već jahao na leđima onoga ciganina, koji je Krunoslavu dao zadnji komadić kruha:

— To vam je, gospodine satniče, prokletstvo debljine! Mojih trideset kila nije u opasnosti!

Još nije bio pravo ni izrekao posljednje riječi, kad osjeti da se ljulja kao da je neobično jak potres.

— Pazite! — poviče on očajno. — Za Boga, držite se! — no u isti se je čas već mogao držati rukama za kamenje na dnu vode.

Tako je lijepo ljosnuo skupa sa svojim ciganinom, da je bila milina, i da društvo nije bilo odviše ubijeno, bilo bi moralo prasnuti u smijeh, zaboravivši, da bi to bilo malko zlobno. Ovako su se neki samo nasmiješili, a neki ni to. Bela je vrlo okretan, pa se brzo uspravio na noge i pretrčao na drugu obalu, tražeći očima debeloga gospodina satnika, da ustanovi, da li voda jače djeluje na debele ili na mršave.

Naša je grupa prelazila vrlo sporo, i koji su prvi dospjeli na drugi brijeg, siti su se nasjedjeli, dok su stigli i oni zadnji.

Dok smo se tako odmarali i čekali, dok sva gospoda prijeđu, približiše nam se dva Arbanasa i, govoreći nešto, sjedoše među nas. To nas je vrlo iznenadilo, jer smo dosad imali dosta zgode, da se uvjerimo o njihovoj skrajnjoj nepovjerljivosti prema svemu, što nije njihovo. Ovi su, naprotiv, vrlo veselo čavrljali, pokazujući, da znadu, tko smo mi i da nas vole. Spominjali su i princa Wieda, a onda nam nagovijestiše, kako naša flota puca na talijansku, da su Talijani baš tih dana izgubili nekoliko lađa i da je i danas bio sukob.

Mi nijesmo imali nijedan opravdan razlog, da vjerujemo tim prijaznim gorštacima, ali su nas ipak veselile njihove vijesti, jer su bile povoljne. Među nama je uostalom već uobičajeno pod pritiskom onih najglupljih, da se svaka povoljna vijest mora primiti bez kontrole, pa na kilometre kričala svojom nevjerojatnom fantastičnošću, i tko se usudi, da u nju posumnja i to reče, dođe za prvi put pod pasku dobrovoljne tajne policije za moral i patriotizam, ako pogriješi i drugi put, dođe šutke u Crnu knjigu, a treći ga put već javno napadnu i on je propao čovjek — razumije se — po shvaćanju te neke gospode.

Kad smo krenuli naprijed, Skipetari su stajali na mjestu i dugo gledali za nama. Bog zna, kakve su se misli rojile u onim priprostim glavama i kako su oni shvaćali, kako su zamišljali ovu evropsku pogibiju, koja je već i njima svom snagom sjedjela za vratom, a da oni nijesu ni slutili njezina zamašaja?!

Već s toga mjesta više rijeke opazismo Kavajine bijele minarete, koji su ležali pred nama na posve ravnom polju, koje je s dvije strane zatvoreno bregovima, a prema moru se otvaralo, kao da širi ruke u obliku golih brda i pada na pozdrav u naručaj plave kraljice Jadranskoga mora. Još nijesmo mogli opaziti more. Samo smo ga naslućivali i već smo brže disali, grudi su se nadimale i splašnjavale kao valovi uzbibana mora, a srca su naglo jako i nemirno udarala.

Prve su grupe stigle u Kavaju za vida, a mi bolesnici kasno, u potpunom mraku. Prije nego smo stigli na kaldrmu, moradosmo svaki čas slaziti s puta na njive, da tako izbjegnemo dubokome i teškom blatu.

Naš je vrijedni Drug jedva jedvice išao i više nije psovao. Zanijemio je kao riba, i ne znam, da li je u njemu bila prevladala nada u skoro oslobođenje, u kojoj je sve opraštao i sve rado snosio, ili ga je bio obuzeo skrajnji umor, pa što je psovao, to je odmah i gutao, da se u pečalnoj nutrinji pretvori u ljuti otrov, kakvim smo bili ispunjeni manje više svi. Gospodin Kapetan i Ančica jahali su pred nama, a možda i pred prvim kolonama, i njima je bilo dobro. Dalmatinac i ja šutjeli smo i koturali se naprijed, a i ostali su Hrvati, koji su bili među zdravima, patili kao i mi, osjećali se bolesnima kao i mi, šutjeli baš kao i mi, znajući, da je to najpametnije, što mogu raditi. Brbljanje strašno umara sve osim onih, koji govore kao čekalo na mlinu, a da pritom nemaju u glavi ni jedne jedine pametne misli. Te može samo zaboljeti jezik

i donja vilica u spoju kraj ušesa, ali se ne mogu umoriti. Budući da ih je bilo malo, vrlo malo napose Bogom izabranih, koji su mogli proći čak i ovu užasnu školu puste Albanije, a da se ipak ne nauče misliti, to smo skoro svi ćutjeli u svim kolonama, u svim društvima.

U Kavaji dadoše za bolesnike posebne nastambe. Drug, Dalmatinac i ja dođosmo, među ostalima u neku vjersku početnu školu preko puta od velike džamije. Dobismo dosta slame za ležanje i začinjen grah za večeru, pa je bilo dobro.

Tu ostadosmo dva dana, 7. i 8. prosinca, i za to vrijeme dobismo od kuhinje za doručak jednom čaj, jednom ništa; za objed jednom začinjenu rižu, drugi put ništa, a za večeru oba puta gulaš. Isto tako dobismo u ta dva dana dva i pol kruha.

Kavaja je nešto veća od Pekinja, a inače kaldrmisan Prnjavor kao svaki drugi. Pobliže što o samome mjestu ne mogu reći kao ni o kojem drugom, jer sam vidio samo one dijelove, kroz koje smo slučajno provedeni. Dućani su bili puni, i stvari nijesu bile skupe. Radili su uglavnom samo turskim novcem, zovući 20 pijastera turske lire »medžedi« — po prilici 4 K. — što se dalje dijeli u četiri čereka. Neka su se naša gospoda, osobito ona, koja su imala naših novaca, odmah uvježbala u tom računanju, ne muteći se ni u daljnjim diobama u groševe i druga čudesa, no ima nas, kojima su to bila i ostala do danas puka čudesa. Pred nastambom se nije razvila trgovina, jer je major izdao stroge odredbe, da se nijedan zarobljenik ne smije pokazati na ulici, osim kad nas vode po jelo. Iz te su njegove naredbe nastala velika naklapanja. Svaki joj je htio naći uzrok u nečem drugom, a dvije su stranke prevladavale: jedna je tvrdila, da tom odredbom želi major izbjeći svim eventualnim neugodnim upadicama između nas i domaćeg pučanstva, a druga je stranka mislila, da ju je izdao stoga, što se boji, da bismo mogli bježati. Bilo je još i drugih mišljenja sa manje sljedbenika.

U MAGLI — — —

Nije nam rečeno, kada ćemo krenuti dalje, i naša je nestrpljivost porasla do vrhunca, kad čusmo 7. po podne, da je g. Živković otišao u Drač. Bilo nam je nerazumljivo, zašto on ide, da izviđa lično, kad nas je već dovle doveo, a s druge je opet strane bilo posve jasno, da ne može onako u slijepo grunuti s nama u Drač. Ukratko: bilo nam je sve potpuno nejasno i pomalo nestajalo veselja, koje nam je prije ispunjavalo dušu na svaku pomisao, da se približavamo Draču kao posljednjoj stanici svojega križnog puta. Obuzela nas je tjeskoba i, ne znam pravo, ali mislim, da je i Biškup prestao pripovijedati o tome, kako će nam biti lako, čim metnemo prst u more, i ako nije nikad prije bio tako blizu kao baš sada tome divnome, žuđenome moru.

Kad smo u dugim redovima stajali pred tobožnjim hotelom, u kom je bila kuhinja, čekajući svoj red, da dobijemo večeru, dojaha major iz Drača i pozva k sebi gospodina poručnika, zapovjednika bolesničkog odjeljenja, koji je ujedno bio i neka vrst opskrbnoga časnika. Stajali su podaleko od nas i jedva smo mogli razumjeti, što je g. Živković diktirao s konja. Bio je bijesan kao lud i drhtavim je glasom govorio, kako se mora za svakog zarobljenika odrediti toliko i toliko grama mesa, toliko grama riže, graha, kruha i ostalih živežnih namirnica. U nekoliko je mahova počeo vikati, kao da se grozi, a mi nijesmo mogli razumjeti, zašto se ljuti, a još manje, zašto bi se grozio. Isto tako nijesmo znali, da li bismo tumačili to njegovo držanje kao dobro ili zlo za nas, ali je bilo sigurno, da će biti zlo, ako budemo morali i dalje lutati. Ni od koga nijesmo doznali, što je i kako je u Draču, što li je doznao i odredio gospodin major, tek se počelo pogovarati, da ne ćemo u Drač, nego negdje južnije, gdje će nas na zgodnu mjestu preuzeti talijanska mornarica.

Te su noći prošle kroz Kavaju duge prosjačke kolone naše momčadi prema Draču, a sutradan su se vraćale, pripovijedajući, da im nijesu dopustili, da uđu u grad. Drugo nijesu ništa znali, a bila je dosta već i ta jednostavna vijest; o njezinoj ispravnosti nije moglo biti sumnje, da nam još više pomuti sva naša mutna, neodređena i nestalna nagađanja.

Osmoga je nosio gospo'n Žarko od nastambe do nastambe novčanu knjigu, da potpišemo onaj predujam, što nam ga je dao naš madžarski drug uime srpske vlade. Svi smo potpisali osim jednoga Slovaka, koji se je izdavao za Madžara. On nije htio ni čuti, da bi što potpisao. Popoldan je došao s knjigom sam gospodin major i naš velikodušni vjerovnik, pa skočiše viribus unitis na oporoga čovjeka.

— Oprostite — branio se on. — Ja sam dobio novce od austro-ugarskog časnika, njemu dugujem i nemam ništa potpisivati srpskom zapovjedništvu.

G. Živković mu tumačio, da novac nije posuđen nama, nego srpskoj vladi, koja nam ga je dala uime zaostale isplate i da on mora imati naše potpise za svoje pokriće, kao što je i naravno, da se za svaki primitak mora potpisati namira. Kad se onaj nije nikako dao uvjeriti, da postoji koji austrijski časnik, kojemu je veća garancija srpska, nego li naša vlada, i ako ga je sam glavom gospodin zajmodavac uvjeravao, da novac nije posuđivao pojedincima nego srpskoj komandi, major zaprijeti, da će ga zatvoriti, ako mu smjesta ne da svoj potpis.

To je pomoglo. Gospodin zaprijeti sa svoje strane, da će kod kuće prijaviti taj škandalozni slučaj »Kameradschafta« i potpiše.

Kako već spomenuh, bilo je zabranjeno, da izlazimo na cestu, pa se stoga niti ne razvi trgovina. Tome smo doskočili tako, da smo slali srpske vojnike, ako smo što trebali. Oni su nas vazda slušali najspremnije, i ako su, siromasi, bili umorni kao i mi, a duševno su patili još više nego mi. Svaku su večer ložili vatru u dvorištu naše nastambe do kasne noći i sjedjeli kraj nje. Ja i Dalmatinac stali smo kraj njih i upustili se u razgovor. Odmah su oni sami spominjali ratne događaje i jadikovali nad sudbinom svoje zemlje, proklinjući i psujući Pašića, kao što se vazda proklinju oni, kojima nijesu pošle za rukom osnove, zbog kojih su im ti isti, koji ih sada bacaju pod noge, spremali zavjetne hramove i neumrlo ime.

To je vazda tako bilo kod svih naroda i u svim vremenima. Događaji se mijenjaju, a njihov se moral samo ponavlja, pa vidimo, da je kraj svakoga »Hosana!« u opasnoj blizini »Propni ga!« i najčešće dospiju pod ovaj drugi oni, koji su već osjećali opojne zvukove anđeoske trube Hosana — — —

Mi smo kušali tješiti te dobre, priproste ljude, koji ljube svoju zemlju i koje upropasti ovaj rat, koji oni nijesu htjeli ni onda, kad su oduševljeno klicali raspaljenu agitatoru, ne shvaćajući ubitačnu zamašitost njegovih riječi, kao što ih ne shvaćaju ovi priprosti i nepokvareni ni kod drugih naroda, i ako se do bezumlja i zvjerstva opajaju njihovim zvukovima. Tješili smo ih, govoreći, kako se ne trebaju bojati za svoje kuće ni za svoje mile i drage, koji su u njima, jer da će naši paziti, poštivajući svačije svetinje, i da će štedjeti i brinuti se za one, koji se protiv nas ne bore.

Tužnim su momcima očito godile naše riječi. Svi su šutjeli, dok iza oduže stanke ne šanu jedan kapral, koji je rodom negdje od Kruševca:

— Hoće, gospodine. Pazit će vaši, ljudi su, samo ako ne dođu Madžari — — —

I te smo im crne bojazni raspršili izmišljenim utjehama, uvjeravajući ih, kako su njima namjerno pripovijedali zvjerstva, koja su tobože počinile naše čete, samo da se oduševljenije bore i da se ne predaju. I to su nam vjerovali, jer siromak čovjek rado vjeruje sve, što mu godi. Iz zahvalnosti su nam bili privrženi i letjeli u čaršiju, kolikogod smo i kadgod smo htjeli. Upozoriše nas, da su Arbanasi donijeli pred našu nastambu pečenih gusaka. To je bilo, čini mi se, 8. po podne. Dalmatinac i ja nijesmo imali pravo ni da se zanimamo za tu masnu, ukusnu vijest, jer više nijesmo imali ni jedne jedine pare, a o posuđivanju nije moglo biti ni govora. Nijesmo bili svi jednaki, pa tri ili četiri pečenice dospješe u našu nastambu i to komad po jednu medžediju — 4 franka.

Bože, divnim li duhom napuniše sobu te obične pečene guske, i ako se kaže, da su bedaste! Ne znam, kakav bi bolji i uzvišeniji duh mogle donijeti, da su pametne, no znam, da napastima već ovoga nijesam mogao odoljeti i utekoh u dvorište, da se zanosim prozirnim plavetilom neba, koje mi se činilo višim, daleko višim nego ikada prije.

— Ta, kako može čuti, što molimo, kad je tako visoko?! — pomislih u nasrtu teških, neveselih misli i odmah se prekrstih, da se pomolim Bogu i sv. Nikoli, zaštitniku putnika — — —

Mene su međutim uši bile pritisle tako užasno, tako strahovito, da jednostavno nijesam više mogao izdržati. Čistio sam svoju posljednju košulju, trijebio je i strugao, no sve uzalud. Gamad je vrvjela po meni kao mravi u mravinjaku, a tijelo me svrbilo, kao da sam svrabljiv. Najzad odlučim, da bacim košulju. U zadnji se čas dosjetih, da bi to bio neoprostiv grijeh rasipništva, te odlučim, da je — prodam. To kod Arnauta nije bilo teško, jer je svako rublje imalo bolji primitak nego bilo koji novac.

Za košulju dobih kruščić od, po prilici, četvrt kilograma težine, a na golo tijelo obukoh svoju toplu maju od devine dlake. Prije toga nijesam nikad ni dospio, da i u njoj birkam uši, jer mi je i sama košulja zadavala i previše posla, no sada sam ubrzo ustanovio, da se uš uopće ne drži u takim majama. Očito im ne prija devina dlaka. Ovo skupocjeno iskustvo predajem onima, kojima će trebati, a zahvalne misli upravljam svojoj dragoj punici, koja me je upravo prisilila, da i prije potrebe ponesem na ratište tu divnu maju. Isto tako mi je natovarila i veliku kutiju čaja, upozorujući me, da ga dobro čuvam.

— Nigdar, sinek, ne znaš, gdje će ti što dobro doći — govorila je ta dobra draga duša.

Tako sam odsad bio — bez košulje kao pastir u onoj priči o sretnom čovjeku i bolesnom kraljeviću.

Tog nam istog dana dojaviše, da ćemo sutra, 9. prosinca, zorom poći.

Kamo ćemo poći, to nije nitko ni slutio, ali je već poznato kao posve sigurno, da u Drač ne idemo. To smo jedino znali i bojali se, da ćemo natrag ili u Valonu. Ova je posljednja kombinacija bila najužasnija, jer je otvarala pred nama put od nekoliko dana u vrlo nepovoljnim prilikama. Svi smo izmoreni, a novaca malo i ništa, pa se nijesmo mogli pripremiti za put, a već s kuhinjom imamo i previše lošeg iskustva. Otkazala je poslušnost baš onda i vazda onda, kad smo je najnužnije trebali.

Nas smo dvojica imali u zajedničkom gospodarstvu jedan kruh i nekoliko glavica luka. To smo nabavili i ostavili, dok

smo još imali nekoliko groša, nabavili smo za najzadnje filire, ostavili i sada se s time spremali — Bog zna na koliko dana putovanja.

Već oko 9 sati u večer dođe potporučnik Živojin s dva žandara i pobrojiše nas u sobi, što inače nije bio običaj. To nas je iznenadilo, pa stoga potražih žandara, zapovjednika naše nastambe, i upitah ga, što to znači, zašto nas broje.

— Ne znam, gospodine — odgovori on — a nešto će biti, dok niti ne progovoriše, nego vas samo pobrojiše i odoše.

Nešto prije pola noći dođe g. kapetan Gradimir s dva žandara, a oko 3 sata poslije pola noći narednik Dimitrije s jednim vojnikom i pobrojiše nas i oni. Stvar je odviše zaudarala i bilo je vrlo teško tumačiti, jer nije nitko ništa znao. Većinom smo mislili, da je to pretjerani strah, da tko ne uteče, od čega Srbi, uostalom nijesu nikada patili, jer imaju dobro iskustvo iz balkanskih ratova, da zarobljenik ne može tako lako uteći, pa i ne bilo oko njega mnogo straže.

I OPET — NATRAG!

Dne 9. prosinca pođosmo zorom i to, na sveopći užas, onim istim putem, kojim smo prije tri dana došli.

Bilo bi krivo reći, da smo se posve iznenadili, jer smo bili spremni na sve mogućnosti, ali je ipak bila strahovita i pomisao, da smo već po drugi put tako blizu posljednjoj stanici i da se po drugi put vraćamo, bježeći od nje. Naš je užas povećalo sjećanje na povratak ispred Bitolja, pa na put poslije toga od Struge do Bećirove Ćuprije.

Išli smo kao utučeni, predajući se fatalizmu, kao da smo najkonzervativniji istočnjaci.

Zapovjednikom našeg odjela bio je g. Bajić, a ne znam, što je bilo s gospodinom poručnikom. Ne znam, u kakvoj smo mu ostali uspomeni, ali on nama u vrlo ugodnoj kao pristojan gospodin, koji je želio i trudio se, da svakom udovolji.

Gospodin major nas dočeka na kraju mjesta s užasnom vikom, kao da je spavao na trnju ili u osinjaku.

— Kako ide to društvo, gospodine Bajiću? — vikao je on. — Razbježat će vam se, spojite straže!

Bajić nije reagirao i pustio nas, da idemo kao i prije, a nas je vrlo neugodno iznenadio način, na koji nas je dočekao.

— Što mu je opet? — pitali smo se svi u čudu, ne vjerujući, da bi iskaljivao na nama ljutnju, što ne mogosmo u Drač.

Naša je neizvjesnost trajala samo tako dugo, dok se ne sastadosmo s ostalim bolesnicima, koji su bili nastanjeni negdje na drugom mjestu. Oni su nam kazali, da su sinoć utekli naši drugovi Hackenberg i Pick.

— Još prekjučer — pripovijedao je jedan — izmijenili su par riječi s nekim albanskim časnikom, koji govori francuski, a jučer su s njime razgovarali krišom preko taraba preko dva sata. Rekao im je, da je austrofil, da je naš konzul još uvijek u Draču, i zatim je obećao, da će im pomoći, da

uteku, i odvesti ih u naš konzulat. Kao nagradu obećaše mu svaki neku svotu novaca.

Poslije smo čuli, da je najstariji satnik, koji je bio kao sobni starješina, prerano prijavio, da su nestali i mnogi su mu to vrlo ozbiljno zamjeravali. Ja nijesam u tu stvar dobro upućen, pa tek spominjem, jer se o tome mnogo govorilo.

Kao protuotrov za taj događaj, baciše Srbi među nas vijest, da su pohvatana ona gospoda, koja su utekla iz Bicana, i da su ih naprečac sve povješali.

Lijevo od ceste, pri jednome brijegu, vrvjele su hiljade i hiljade naše momčadi i, gdje su prije dva dana bili gusti maslinici, sada su bila samo garišta. Drva su popalili, a maslinovo lišće kuhali i onu vodu pili kao hranu. Cijelo je brdo izgledalo kao mravinjak, koji su napučili promrzli, izgladnjeli, nemoćni, poderani i blatni ljudi, nekadašnji cvijet prvih dana austro-ugarske mobilizacije.

Mnogi su nam se pokušali približiti, jer su siromasi mislili, da im mi možemo pomoći, no straže su ih odbijale na stranu, kako je bio zapovjedio gospodin major. On je toj posve razumljivoj zapovijedi dodao i časovit izljev svoje neumjerene srdžbe, odredivši, da ih tuku, da bezobzirce udaraju svakoga, koji nam priđe. Srpski je seljak češće pokazao, da je dosta zreo, da ne ispuni bedaste i neumjesne zapovijedi, pa ne izvrši ni ovu nečovječnost. Ja ne vidjeh, da je i jedan srpski vojnik udario kojega našeg nesretnika.

— Bježi! Bježi, morat ću te tući! — vikali su na njih, kad su vidjeli, da je major odmašio naprijed, pa da ih ne može čuti.

Vraćali smo se poznatim putem koja 4 km., a zatim skrenuli na desno. Tim je bila posve likvidirana kombinacija, da ćemo u Pekinje i dovle se ovaj povratak posve slaže s onim ispred Bitolja, kad smo okrenuli iz Struge u brda. Pitanje je, da li će i nadalje biti slični? Tamo nas je ubila zima, led i umor, a ovdje —? Što bi nas ovdje moglo onom žestinom uhvatiti za gušu?! Studen ne prijeti, kuhinja je otišla pred nama — što bi onda moglo biti? Nadajmo se, da ta dva povlačenja ne će biti i nadalje slična!

NOVI PRAVAC!

Time, što zakrenusmo desno, ostadoše dvije mogućnosti: ili će nas predati Talijanima negdje na obali, ili ćemo u Valonu. Ova je posljednja mogućnost vrlo neugodna i s toga se poče pripovijedati s vrlo velikom vjerojatnošću, kako će nas voditi samo do zgodnog mjesta na morskoj obali, gdje ćemo se ukrcati. Neki su sigurno znali, da je majorov kuhar, naš vojnik, pripovijedao, da je jučer, 8. prosinca, rekao gosp. Živković gospodinu kapetanu Gradimiru ove tajanstvene riječi:

— Kapetane, još samo sutra, pa nek ih nosi đavo! Samo nemoj o tome ništa govoriti.

Po tom se, naravno, zaključivalo kao posve sigurno, da ćemo još te večeri odnosno te noći biti ukrcani, a onda na brodu — e, onda je lako! Na brodu ne trebaš nikuda ići, ne možeš pokisnuti, ne možeš ozepsti, a jesti ima, koliko ti duša želi. Na svakom brodu ima dosta opskrbe — — Kažu, da je gdjekoji opskrbljen za više godina — —

To je pitanje opskrbe na brodovima pretreseno do najsitnijih tančina i s njom se sigurno ne može podrobnije baviti časnik, kojemu je zadaća, da brod mobilizira, nego li smo mi to učinili.

Na jedan kilometar daleko od glavnog puta, kojim smo došli, nabasasmo na vodu, preko koje, naravno, nije bilo mosta. Tada nijesmo znali, da je to ona ista voda — samo zapadnije — koju smo prešli prije tri dana. Opet su prve kolone gazile, a mi smo jahali, koliko nas nijesu prenijeli momci.

Otalen krenusmo preko njiva, koje su bile vrlo povodne, ravno na zapad k selu Malasenji. Već se sada vidjelo more kao mirni produžak plavoga svoda, a isto tako brdo — Durčit — uz koje se pripio Drač, no njega još nijesmo mogli zapaziti, jer je zrak bio dosta nečist i natrušen tankom omaglicom.

Dugo smo gazili preko polja, dok sretno ne isplivasmo pod spomenuto selo i odmah se počesmo uspinjati na gorsku kosu Bićerit. Već smo dovle stigli i prestigli kuhinju, koja je teško napredovala na albanskoj dvokolici s ogromnim kotačima. Više se točno ne sjećam, gdje sretosmo prvi put ova kola, no to je svakako vrijedno spomenuti, jer bješe pravi događaj. Kotači naime imadu u promjeru skoro dva metra, a cijela kola nijesu kao dobre tačke. Bivoli služe kao tegleće blago, no viđaju se i obični volovi.

Dok smo se popeli na prvu povisicu, sunce je bilo dobrano odskočilo i zrak se pročistio, pa smo mogli lijepo promatrati Drač i njegovu luku. Prostim su se okom vidjele samo skupine kuća kao veliko gnijezdo; lijepo se vidjela cesta, kojom nam ne bi suđeno doći, da zakucamo na kapiju željenoga grada, i ništa više. Neko smo vrijeme gledali, a onda teško uzdahnuli, odrezali po komadić kruha i pol glavice luka, pa doručkovali. Sada sam ja bio domaćica u našem malom društvu i odlučih, da nam taj kruščić mora bezuvjetno trajati dva dana. Stignemo li još danas na brod, tim bolje, ne stignemo li — ipak je bolje pojesti na dan barem komadić suhoga kruha nego ništa, a kako je kuhinja dobro napredovala, mogli smo biti sigurni, da ćemo uz nju gladovati.

Kad je ono u Elbasanu g. major izmijenio sve naše ordonance, gospodin je Bajić izabrao sebi valjda jedinog Hrvata, Dalmatinčeva zemljaka, i okrstio ga Đurom, jer mu se tako zvao prvi momak, pa se je ovaj istom morao priviknuti na to ime. Bio je vrlo dobar momak, a i Bajić se prema njemu vladao lijepo i prijazno, opskrbljujući ga s jelom kao samoga sebe.

Kad je Dalmatinac slučajno čuo, da mu je Đuro zemljak, uhvati prvu dobru zgodu i upusti se s njim u razgovor, u kojemu doznade, da su ne samo zemljaci, nego skoro i susjedi, koji se doduše lično ne poznaju, ali se poznaju po imenu i po kući. Zvao se je Stipe Galić iz Turjaka kraj Sinja. Odsele je izrabio svaku zgodu, da s nama progovori i da nam štogod pripovjedi iz svoje nedavne mučeničke prošlosti.

S vrha povisice okrenusmo njezinim hrptom skoro ravno prema jugu i po tom smo morali zaključivati, da se gospodinu majoru Živkoviću osobito ne žuri, da što prije stigne na morsku obalu, jer bismo inače išli i dalje prema zapadu. Uostalom

— tko zna, gdje on kani izići na more! To je bila ona svemoćna formula, koja je spasila naše iluzije, da će nas prvom prilikom preuzeti Talijani negdje na otvorenoj obali. Da nje nije bilo, da neki dobričina ne izusti tu formulu, koja je tako naravna, bili bismo neprestano strepili, jadikujući, kako odosmo prema jugu, niz obalu, daleko od obale, kao da se ne može na određenom mjestu skrenuti na zapad i za jedan sat — zamočiti prst u more! Tada će naš Biškup biti sretan i zadovoljan, ali ne vjerujem, da će se od toga i najesti.

Istom tu putem doznadoh, da je sinoć stigla za nama i zadnja grupa zarobljenih časnika. To su bila sva ona gospoda, koja su bila izvan naše vojarne kao zapovjednici zarobljeničkih četa i nekoliko novih zarobljenika. Među ovima je bio njemački topnički poručnik Hundt i jedan kadet Madžar, koji je isti dan dospio u bolesnički odio i to s najvećim pravom. Nije ga bilo što vidjeti i, da je u noći metnuti iza njega svjetiljku, mogao bi mu pobrojiti kosti i pregledati utrobu sve bez radijevih zraka. Dobar bi ga vjetar odnio i najtužnija se čavka ne bi na njemu najela. Bio je veličine Sina Smrti, bio mu je skoro malo sličan i u licu, ali je još slabiji, krhkiji i suvlji od njega. Svi smo ga gledali kao čudo od vojnika, ne razumijući, što je taj siromah bio skrivio Bogu i vojničkim liječnicima, kad su ga takog strpali na frontu, za koju on nije, dok se još uvijek šepire u pozadini ljudi s dobrom i utjecajnom — pozadinom.

Uza svu me je moju muku, umornost i glad unaprijed dražila čarobnost prizora, kad se Sin Smrti sastane sa ovim svojim mlađim bratom, koji je možda Unuk Smrti. Sigurno će se iznenaditi i jedan i drugi, ne shvaćajući, kako je moguće, da u njima priroda sama sebe kopira, što ona inače čini vrlo rijetko i vrlo nerado.

Išli smo kojih desetak kilometara vrlo lošim, ali neopasnim putem sve po kosi, kad se počesmo spuštati. Ravno se pred nama vidjela vrlo široka rijeka.

— Ne će biti dobro, gospodo! — reče g. Bajić i odredi, da stanemo.

Mi se iznenadismo.

— Što ne će biti dobro? — upitaše neki.

— Zalutali smo — odgovori on vrlo nemarno, kao da se radi o kakvoj malenkosti. Nije bio manje izmoren i duševno i tjelesno nego mi, nego sigurno — duševno je patio još i kud i kamo više nego mi. Treba znati postaviti se u njegov položaj i suditi. Gospođu je s malim djetetom, još joj je na prsima, ostavio u Prizrenu. Tamo će je sigurno zateći naši ili Bugari daleko od svakoga svog u nepoznatom mjestu i sad pobjednici mogu biti kao legendarni vitezovi u postupanju prema nemoćnim ženama, njoj ipak mora biti strašno u njezinim prilikama, koje još sto puta pogoršava pomisao na dragoga muža, koji srće kroz albanske neprohodnosti, gledajući smrti među oči.

Ne treba biti ništa drugo nego samo malo čovjek, pa da odmah razumiješ tužno raspoloženje gospodina Bajića.

— Zalutali smo — ponovio je on hladno i suho. — Morali smo okrenuti nadesno, čim smo se počeli spuštati.

Među ordonancima, koji su išli iza nas, bio je jedan, koji je znao arbanaški. G. Bajić ga pozove i opravi, da pita pastira, koji je bio s blagom nedaleko od nas, kojim se putem ide u Baštopu. Momak ispuni zapovijed i poslije toga nas izvede na pravi put prema uputama onoga gorštaka.

Kad smo prošli dosta lijepo seoce, koje se zove, čini mi se, Vila, zagazismo u duboko blato. Nije se dalo izbjeći, a naprijed se moralo sve do prijelaza na rijeci Škumbi, koja je malko jugozapadno od spomenutog sela Baštope, koje nam je g. Bajić navijestio kao cilj današnjega hoda i rekao, da je od Kavaje do nje 26 km.

Dušmanski smo gazili i posve blatni i mokri stigli k vodi, gdje su se već dugo odmarali naši drugovi iz prednjih kolona. Na drugoj se strani rijeke vidjelo nekoliko kuća, kojih je tamo dalje bilo i više. To se selo zove Culjar, Kuljar ili nekako slično, dok se ne sjećam, da sam uopće i vidio selo Baštopu, koje je na desnoj strani Škumbe i dosta daleko od obale.

Kolone su bile zauzele frontalan postav prema rijeci. To učinismo i mi, bacajući sa sebe krušne torbe i gunjeve, koje smo uvijek nosili u vijencu preko sebe, držeći, da smo tako mnogo sigurniji za noć, nego kad bismo i njega povjerili momku, koji može lako okasniti, zaostati, oboljeti i slično.

Bilo je očito, da ćemo tu noćiti na otvorenom bez večere i šatora. Večere nema, jer nije stigla kuhinja, a nema ni ša-

tora, jer uopće više ne će ni stići, jer su ostali u Đura Hanu. Nasta žamor i nezadovoljno mrmljanje, koje prekide barem u nekom dijelu vika gospodina majora.

— Kakvi Srbi?! — vikao je on iz punih pluća. — Ovdje nema Srba. Srbi su na frontu.

To je bio odgovor na prijedlog g. kapetana Gradimira, da se još večeras prevezu i nastane u selu »barem gospoda Srbi«. Kad se dosta izvikao i rekao svoje mišljenje, onda je odredio, da se preveze cijela prva grupa. Mi smo drugi tu ostali i nitko se nije smio ni maknuti s mjesta. Poslije malo popusti ta strogost i neka se gospoda počeše penjati na vrbe, kojih je bilo kraj vode, da natrgaju suvaraka za vatru. Kad ih opazi g. major, opsuje potporučnika Živojina, kao da je on siromak kriv, i odredi, da nitko od nas ne smije izlaziti iz određenog prostora, a momci da imadu nasjeći drva, koja će potporučnik razdijeliti.

Kuhinja je stigla dosta brzo iza nas, ali nam nije mogla ništa prirediti za večeru. Zbog drva je dolazilo skoro do tučnjave, no uza sve to mnogi ostadoše bez njih. Noć je bila vrlo hladna. Kad smo se sutradan probudili, bili smo prevučeni jakom naslagom mraza.

Od kuhinje ne dobismo ništa ni za doručak.

Prevoženje je počelo dosta kasno, jer su albanski prevozači bili nekud otišli, pa smo morali strpljivo čekati, da se vrate. Posao je sporo napredovao i što je u nama još i bilo strpljivosti i nadvladavanja samoga sebe, uništi ga ovo užasno čekanje. Svi smo gladni, umorni i promrzli u hladnoj noći, koja je ubila više nego jučerašnji dan, pa nije čudo, da su iz jednih istih usta, u jedan isti čas letjele nečuvene, gadne i proste psovke i najtoplije preporuke Svemogućem. Ja sam inače bio dosta strpljiv i prilično sam snosio sve kušnje, no ovdje mi je bilo dosta kao ono pred Slatinom i kao ono pred Prensom.

— Svaki narod ima pravo na najsamostalniji i najpotpuniji razvoj, ali države kao takove nemaju prava na opstanak! — rekoh ja prema g. komesaru Radovanoviću u najboljoj želji, da me čuje, kao da je on što kriv ili kao da mi može što pomoći. On je stajao nedaleko od mene i gledao za onima, koji su se prevozili.

— Od svih naroda treba načiniti federativnu, jaku državu — nastavljao sam ja — pa se ne će događati ovakvi evropski škandali. Treba ih uništiti, da se iz njih učini država!

— Jeste li vi anarhist, gospodine Aniću? — iznenadi me iza leđa glas g. Bajića.

Nijesam ni slutio, da je on blizu. Stupio je preda me i mirno me i umorno promatrao.

— Nijesam, gospodinu Bajiću! — odgovorih mu. — To još nijesam, ali sam na vrlo dobrom putu i uvjeren sam, da već i vi tapkate po njemu.

On se je trpko nasmiješio, zagledao se preda se i nije odgovorio.

Istom oko 10 sati prije podne prijeđe i naša grupa.

Put je bio najobičniji selski put, no glavno je bilo, da nije močvaran.

Istom ovdje doznadoh, da je gospodin major rekao prednjim grupama još na polasku iz Kavaje, da štede hranu, ako što imadu, jer da se nekoliko dana ne smijemo ničemu nadati od kuhinje. Nije mogao u Kavaji dobiti nikakove pričuve, a putem ćemo dobiti još manje, jer ćemo prolaziti kroz pustoš i močvare.

To je bila vrlo ugodna pjesma onoj tužnoj polovici kruha i luka, što smo ga imali u torbi za nas dvojicu. Tu nije bilo drugog izlaza, nego postiti sve do noći, a onda komadić pojesti, samo da se želudac nečim zalaže i odmah leći i sve prespavati. Sutradan treba istom metodom nastaviti, pa ćemo možda dotjerati kao i ciganinovo magare, koje je crklo od gladi baš onda, kad se najljepše naučilo gladovati.

Isto tako doznadoh istom ovdje, da je ostao u Kavaji u bolnici onaj gospodin, koji je vodio Crnu knjigu, držeći, da je promašio karijeru, postavši časnikom. Već ga je prije netko putem prijavio g. majoru Živkoviću, »da se gospodin bavi poslovima, koji na njega ne spadaju«, pa je bio pretražen i dobio nalog, da u buduće stupa s kažnjenicima na čelu svih kolona. Crnu knjigu ne nađoše, jer je naravno, da je onaj, koji se bavi policijskim poslovima, morao misliti na sve mogućnosti.

Stupali smo vrlo lagano. Zapravo: koturali smo se, jedva smo se koturali od gladi i umora.

ČUDESAN SUSRET

S bolesnicima je vazda išao jedan liječnik i to redovno svaki dan drugi, jer je to bio neugodan posao za one, koji se moraju brinuti ne samo za sebe nego još i za druge, koji mnogo trebaju, koji su bezobzirni i dosadni. Ovoga nam je dana dodijeljen jedan pomoćni liječnik, osrednje veličine i lijepih plavih brkova i brade. Slučajno su nam se kod jednog odmora susrele oči i dulje se pogledasmo, kao da tražimo odgovor na neko tajanstveno, nepostavljeno pitanje. Prije toga nijesmo govorili, a nijesmo se jedan drugome ni prikazali, jer nas već godinu dana živi u neposrednoj zajednici toliko, da ne znaš, s kim si formalno upoznat, s kim li ne, pa se to posve izobičajilo. Sada me nešto gonilo, da priđem tome čovjeku, da mu reknem svoje ime i da čujem njegovo, iza kojega slutim otkriće i čudesa. Meni se činilo, da taj lijepi čovjek dolazi s drugoga svijeta, no nijesam znao, što ću čuti, što li ću doznati.

Rekoh mu svoje ime.

— Aniću! — usklikne on.

— Za Boga, doktore — kriknem ja skoro u sav glas: — Ta, ti si mrtav! Otkuda dolaziš?

— Ne, ne, dragi! — osmjehne se on. — Kako vidiš, još sam uvijek živ i ako sam bio najozbiljniji kandidat smrti.

To je bio moj bivši bataljunski liječnik, mislim, da se zove dr. Popović. Kad smo se 20./8. 1914. povukli ispred Bijele Crkve, zalutala je moja satnija i s njom dr. Popović i još jedan liječnik. Iza hajdukovanja od kojih pet, šest dana po srpskim gorama, sretno se protukosmo na drugu obalu Drine, izgubivši desetak, petnaest ljudi i među njima dra. Popovića. Nestali su nam poslije jednog okršaja. Neki su momci ostali živi, prešli Drinu prije nas i pripovijedali nam, da su vidjeli dra. Popovića, kako bježi za nama kao lud, noseći haljinac pod pazuhom. Svi smo vjerovali, da je poludio, jer je i prije

bio vrlo neraspoložen i tužan, jer nije nikako mogao dobiti vijest od gospođe, koja je stajala pred teškim obiteljskim događajem, koji bi imao povećati obitelj i nju — kako je doktor neprestano jadikovao — sigurno stati života. Vjerovali smo, da će lutati, dok ne umre od gladi ili dok ga ne ubiju.

Međutim, kako mi je sad pripovijedao, on je doista lutao, no niti umrije od gladi niti ga ubiše, nego ga uhvatiše i htjedoše objesiti. On je počeo dokazivati, da je Srbin, da je prebjegao i slično. To je pomoglo samo toliko, da je ophođa zaključila, da ga ne će objesiti na svoju ruku, nego će ga predvesti pukovniku, neka ga on osudi. Pred njim je ponovio iste jadikovke, jer ovdje mrijeti bez ikakove koristi ne bi bilo junaštvo nego kažnjiva glupost, ako se ikako može izbjeći.

— Da! Srbin! — krikne pukovnik kao ranjena zvijer. — Poznamo mi te Srbe, koji se predaju, kad već tri dana nema nijednoga Švabe na srpskome zemljištu i koje treba vijati po gudurama!

Pukovnik se toliko umekšao, da je odredio, da se tome »poštenome Srbinu«, prije nego bude obješen, pokažu naši krvavi tragovi u Loznici — — Na tom je križnom putu nesretni osuđenik našao jednog liječnika, svoga starog znanca, koji se za njega zauzeo, a i gospodin se pukovnik malo primirio, pa mu oprosti.

— Činilo mi se — kaže — kao da me mati po drugi put rodi.

To me je otkriće iskreno obradovalo, kao da sam našao rođenoga brata, jer je taj doktor bio neobično dobar i mio čovjek. Svi smo ga kod bataljuna voljeli, a on to svima uzvraćao u punoj mjeri, voleći ipak — kad je god bilo moguće — da bude s našom satnijom.

Nijesam vjerovao, da sam onoliko sposoban za razgovor, koliko sam s njime pripovijedao i jedva sam se otresao osjećaja, da govorim s onim, koji se povratio s drugoga svijeta. U nama je svima, koji smo ga poznavali, bilo tako tvrdo i nepokolebivo uvjerenje, da je on onda morao nastradati i da je nastradao, da se sad bilo vrlo teško priučiti na protivno uvjerenje, i ako ga vidiš tu pred sobom živa i zdrava.

Moje je najveće veselje u robiji bilo, kad sam iza dugih, teških mjeseci čekanja dobio prvu vijest od svojih milih i dragih, a ovo je bila druga, malo manja radost. Upravo sam

fizički osjećao na cijelom tijelu, kako se veselim, što je živ taj dobri, divni čovjek.

Opskrbe nije imao mnogo više nego nas koji. Nosio je u džepu komadić kruha i ponudio me. Kad sam odbio, govoreći, da i ja imam toliko, obeća, da ćemo poslije podijeliti.

S njim sam upoznao i Dalmatinca, pa smo se u troje raspripovijedali kao na pazaru. On je još imao nešto novaca u turskom srebru, pa pokuša u nekom selu, da što kupi, no nije mu pošlo za rukom.

Desno smo od sebe vidjeli veliku vodu, no nijesmo znali, da li je koji zaton, bara ili more. Bio je zaton Kravasta, koji Skipetari zovu »Ticeni« jezerom.

Oko 3 sata po podne prođoše iznad nas dva zrakoplova. Neka su gospoda vjerovala, da su talijanski, kao što su vjerojatno i bili, dok su drugi tvrdili, da su naši, da su došli da vide, kuda nas Srbi tjeraju i ujedno da izvide more i Valonu. Oni su se, koji su ih držali talijanskima, dijelili u dvije stranke: jedna je mislila, da su u običnoj izvidničkoj službi, dok su se drugi kleli, da su pošli pred nas, da vide, gdje smo, da uzmognu obavijestiti lađe, kad se trebaju približiti k obali, da nas ukrcaju. Treći su se najozbiljnije smijali tome fantastičnom tumačenju i s oduševljenjem vadili rupčiće, da opet jednom pozdrave »našu dragu, smjelu borbenu pticu«. Upozorismo ih, da bi time mogli izazvati gospodina Bajića, a ujedno bi promašili i kod onih gore, jer rupčići više nijesu bijeli nego skoro crni, pa bi smioni zrakoplovci pomislili, da im se kobi kakovo zlo ili da im se rugaju.

U sumrak padosmo na konak na izlazu iz jedne šumice, gdje smo našli četvrtu i petu kolonu. Prve su tri otišle još dalje naprijed, što im nije bilo ni teško, jer su ranije prevezene. Taj smo dan prešli oko 20 km.

Prva nam je briga bila, da pribavimo drva. Kako je već bio mrak, nijesmo bez straže mogli nikuda, pa otidoh gospodinu kapetanu Gradimiru i umolih ga, da mi dodijeli jednog stražara, koji će ići sa mnom po drva. Dade mi žandara Radića. S nama je pošao i Drug.

— Gdje se može naći drva? — upitam ja.

— Ne boj se, gospodine — odgovori Radić uvjerljivo. — Samo ti hajde sa mnom. Vidi Radić, da ti nijesi ni Madžar ni Švabo — — Eto, Austrijanac jesi — — Taki zakon — — Na'ću ja tebi drva.

Izveo nas je na put i odmah kraj njega počeo čupati kolce iz ograde.

— Grehota je ovo — govorio je on — al se ne da pomoći. Ne bi' mu je razvalio, da je drugačije — — Al, eto — — Kad mi možemo ginuti, mogu i oni pregoreti ogradu.

Načupao je toliko, koliko smo mogli ponijeti i neprestano pripovijedao. Ja sam mu gdjekad pogdješto odgovorio, a Drug je šutio, vrlo marljivo skupljao i sigurno se morao svladavati, da pred njim ne psuje, ne vjerujući riječima, što ih je čuo iz tih priprostih usta.

K našoj se vatri priključiše, pridonesavši, naravno, svoj udio drva, dvojica Slovenaca. Ja sam se s njima prije toga jedva poznavao, jer se jedan od njih gotovo priznao Nijemcem i s njima se vazda družio, dok se drugi, istina, priznavao Slovencem, no družio se isključivo s Nijemcima i nazivao se tajnikom jednoga bogatog tvorničkog sina. Kod vatre smo se vrlo dobro složili, jer oni nijesu mogli do svoga redovitog društva, a mi smo bili i s njima posve zadovoljni, kao što bismo bili zadovoljni i sa svakim njemačkim ili madžarskim drugom, koji je čestit i pristojan, kao što su bila ova dva gospodina.

Nijesmo znali, kamo je otišao dr. Popović, pa pođem, da ga tražim. Iza duga lutanja nađoh ga među liječnicima, koji su bili u četvrtoj i petoj grupi. S njima je već prije bio, pa tako i sada. Pri tome putešestviju opazih pod velikim drvetom oko prave krečane od vatre cijelu srpsku komandu, koliko je bila tu, gospodina Žarka, naše menažne časnike i kuhare. Nešto su pržili. Želudac mi se okrenu jedan put oko svoje osi, no brzo se umiri, uviđajući, da je nemoguće za šest stotina priredíti ono, što je moguće za desetak. Moramo biti uviđavni, ne zaboravljajući, da će srpska komanda za sebe naći koji zalogaj i onda, kad joj je upravo nemoguće, da opskrbi sve nas.

Umujući tako dođoh natrag k vatri i opazih pri njoj sumnjiv lončić, iza kojega je sjedio onaj gospodin madžarski Židov, koji me je u Pekinju izbacio iz sobe. Odluka je odmah bila gotova, a i naoštren sam bio dosta, da je bez popuštanja izvedem, pa upitah vrlo ljutitim glasom:

— Čiji je to lončić?

— Moj — odgovori on, kao da je to posve, posve naravno, da je taj lončić baš tu i nigdje drugdje.

— Molim vas, da ga odmah maknete.

— Još samo malo. Sad ću biti gotov — poče se on braniti, ali sve kao da je u pravu.

— Molim vas, nosite se! — viknem ja. — Tko vam je uopće dopustio, da dođete k ovoj vatri?!

— Oprostite — poče se on ispričavati. — Ima mjesta dosta za sve.

— Za vas nema. Tu ću metnuti svoj štap, da se grije — viknem ja opet i maknem mu lončić u kraj.

Pokraj tog je gospodina sjedio kod naše vatre jedan drugi Madžar, kojemu, naravno, nijesam rekao ni jedne riječi, jer je ugodan i obrazovan gospodin, no koji je — kako mi je poslije priznao — očekivao, da ću i njega potjerati. Kad sam mu stvar rastumačio, počeo se jadati na njihove Židove i odobravati moj postupak. Bilo mi je drago, što mi je povlađivao, ali kad moj sin bude čitao ovaj događaj, rastumačit ću mu, kako nijesam radio ni kao pravi kršćanin ni kao mudar i sređen čovjek uopće. To je istina, ali — tada sam mogao raditi samo tako i nikako drukčije.

Poslije toga smo Dalmatinac i ja održavali veliko vijeće o tome, što ćemo večerati, kao da imamo još što osim sitnog, vrlo sitnog komadića kruha i glavice luka. Vijećajući tako, ja se sjetih, da doista imamo još nešto. Imao sam naime u torbi čaja, koji sam ponio još od kuće, kad sam pošao na bojište. Nijesam ga bio dotada ni taknuo, jer nijesam oduševljen za to kinesko blago, no večeras odlučismo, da skuhamo, kako kažu Ukrajinci »herbata bez ničego«.

Momak nam je donio vode iz vrelca, koje je izviralo nedaleko našega noćišta. Kapetan je postavio kraj njega stražu i dopustio, da momci idu po vodu, kadgod trebamo.

Kad je kipjela, zasuo sam šakom i kad sam poslije okusio, mogao sam ustanoviti samo to, da je ta mutna voda bez šećera i alkohola jaka kao pravi, čisti rum. Odrezali smo po komadić kruha i smočili kao najveću poslasticu.

Pošto smo večerali, prostrijesmo — kao i prošle noći — najprije moju nepromočivu kabanicu, zatim Dalmatinčevu pelerinu, pa jedan gunj. Pod glavu smo metnuli svaki svoju torbu. Kad smo legli, najprije smo se pokrili velikim srpskim erarnim gunjem, a zatim kabanicama tako, da od nikuda nije mogao zrak provaliti u našu kućicu, osim koliko je mogao ulaziti kroz samo sukno. Držali smo, da će nam ga i toliko biti dosta. Nijesmo se prevarili.

U KALJUŽI — — —

Drugo jutro pođosmo, čim je svanulo. Posve naravno — ne dobismo od kuhinje ništa, a ništa više nijesmo imali, pa smo kaskali, suševi zube, u nadi, da nam se ne će osušiti i želudac. To je već treći dan ovako, i počesmo osjećati, da je ovo nazadovanje od Drača i nadalje vrlo slično onome od Bitolja. Tamo je ubijala studen, ovdje ubija glad, ljuta, nepomirljiva i nemilosrdna glad. Nikad prije nijesmo bili tako nepripravni s hranom kao sada i nikad prije nije bila kuhinja tako savršeno otkazala svaku poslušnost.

Prolazeći kraj gospode, opazih, kako jednom našem menažnom časniku viri cijelo pečeno pile iz džepa.

— Budi čovjek! — doviknuh mu ja. — Barem sakri to pile, kad nam ga već ne možeš dati!

— Dat ću ti — odgovori on otresito i obeća, da će mi darovati jednu svoju stvarcu, zbog koje bi bila na mene vrlo ljubomorna njegova gospođa, ako je slučajno oženjen, i ujedno obeća, da će mi je dostaviti u mjesto, u kojem ne običavam spremati darove.

U prvi čas pomislih, da će biti najpametnije, da uzmem dobar kamen i razbijem mu glavu, no srećom se predomislih i mirno mu rekoh:

— Ne žvači blato! Ako mene tjera želudac na gluparije, tvoj tebe ne će proklinjati, pa možeš biti miran.

Drago mi je, što je brzo prekinuta ta učena debata o djelovanju želuca na značaj i ćudoređe, jer bi inače bila, vjerojatno, razvodnjena, bez djelovanja i bez značaja, a nećudoredna je tako i tako.

Nijesmo dugo išli, kad zagazismo u blato iznad cipele. Jedva smo izvlačili noge i nadali se svaki čas, da ćemo izaći na suho, no na veliku se svoju tugu ubrzo uvjerismo, da smo zašli u močvaru. Puta nije bilo te smo sada srljali i gazili u

određenom pravcu bez ikakova obzira, da li gazimo samo do koščice ili i do koljena. Gazili smo po prilici 8 km.

Poslije toga opet nađosmo put, no mogao nam je poslužiti samo toliko, da preko njega prijeđemo na jednu njivu, jer je i on bio neuporabljiv zbog blata i vode. Na stotinu koraka iza bare, više puta nađosmo još svježa ognjišta u dugom redu na livadi. Na nekima još nađosmo žeravice. Bilo je očito, da su tu noćile naše prve kolone, a još očitije, da su morali imati užasnu noć iza onakove kaljuže. Kad nju čovjek prođe, može doduše bez ispovijedi ići odmah na pričest, ali pasti na konak bez krova u ovako hladnim noćima — to je moralo biti strašno. Nijesam ništa više imao oko sebe, čemu bih se veselio, osim nepoznate daleke budućnosti, ali se tu iskreno obradovah, što ću se do noći moći osušiti i što sam prošlu noć proveo s onu stranu močvare.

Na koju hiljadu koraka od toga mjesta, tik uz rijeku Semeni, leži vrlo lijepo i pitomo seoce. Ne znam stalno, kako se zove, a mislim, da će biti Libovča (Reš Libovča). U njemu smo se dulje odmarali, našavši u nekom dvorištu cijeli vašar, koji su izazvale, kako poslije doznadosmo, naše prednje kolone. Major je rekao ovim ljudima, neka malo pričekaju, da će nas još toliko skoro stići. Moglo se je dobiti kruha, sira, oraha, luka, usoljenih maslina i još štošta.

SVE JE NA PRODAJI

Dalmatinac i ja gledali smo, obilazili, razgledavali i pogledavali jedan u drugoga.

— Što ćemo? — reče on tihim glasom, kao da se stidi toga upita.

— Čekati — odgovorih mu ja i u to baš dođosmo pred trgovca, koji je govorio talijanski i javljao, da prekupljuje robu i vrijednosti; ako tko što ima.

Jedan mu gospodin pristupi, drhtavom rukom skide vjenčani prsten i ponudi. Ogledao se je oko sebe. Vidjelo se, da ga boli, da ga je sram, ali više nije mogao problijediti, jer je bio blijed kao stijena.

Ja pogledam na svoju ruku i protrnem.

— Ne, nikada ne, pa umro od gladi — prošapćem sam sebi i ujedno mi oko zape za sat, koji sam nosio na ruci od početka rata. I to je nekakova uspomena, ali — ta uspomena nije sveta, i ako je krvava.

S velikim sam zanimanjem počeo slušati pogađanje za prsten. Nudilac je iskao deset, a kupac mu nudio tri franka. Složiše se na četiri franka.

Ne znam, da li je bilo moguće da problijedim ili pocrvenim, no znam, da mi je bilo vrlo neugodno, kad sam ponudio sat. Iskao sam dvije medžedije (8 franaka), a on mi nudio — komad sira, koji je mogao biti težak četvrt kile. U to pristupi jedan naš drug Nijemac, koji je u Nišu bio sa mnom zajedno u jednoj sobi, pa me otuda poznavao, i reče, da će mi on dati, koliko tražim turskoga srebra ili 10 K. u našem papiru. Odmah pristanem, no on nije imao novce uza se, a nije mogao odmah naći ni svojega druga, u kojega su bili. Ja sam čekao, a međutim izvuče Dalmatinac ispod pelerine svoju veliku pivsku čašu, pogleda u mene i u velikoj neprilici nabra usne na prisiljen smiješak.

— Ponudit ću mu — kaže.

— Čekaj. Ja ću prodati sat, pa ćemo se najesti — odgovorim mu ja, a on već pružio čašu.

Trgovac je primi, ogleda i uzme sira među prste — kako se ono kaže: u kokicu — i pruži mu. Dalmatinac uzme bez i jedne riječi. Meni dade polovicu, a drugu polovicu metne u usta. Nije svakoga dopalo ni pola zalogaja.

Počesmo tražiti moga Nijemca, da se riješimo sata i namjerismo se na dra. Popovića.

— Baš vas tražim — reče on. — Hodite. Kupio sam malo sira i kruha.

Mi počesmo zahvaljivati, pripovijedajući mu o poslu sa satom, no on se nije dao odvratiti od svoje ponude.

— Znam — kaže — da vam nije do čekanja! — i odmah sjedne na tratinu i sve razdijeli u tri jednaka dijela.

— Da imam turskog ili našeg novca, kupio bih još — reče on, kad smo pojeli — ali nemam nego srpskih papira i pola čereka.

Za to je pola čereka kupio oraha, pa i to s nama dijelio, kao da smo u troje kupili.

— Kako ćemo ti se, doktore, odužiti? — upitah ja doista u maloj neprilici...

— Tako, da lako izdržite do prvoga punoga kotla! Druge zahvalnosti ne trebam — odgovori on i nasmiješi se.

Njegov nas je postupak obojicu vrlo iznenadio, i ako sam ga otprije poznavao kao vrlo dobra čovjeka i uza sve to, što sam znao, da je do Kavaje putovao uz natovarena konja, na kojemu se je vazda našla po koja malenkost, do kojih mi drugi nijesmo mogli nikako ili vrlo teško.

Ja živo osjećam, kako je on divno dobar, plemenit i nesebičan čovjek, i ta svojstva iskreno poštivam, ali isto tako iskreno ne želim, da mi se pruži zgoda, da ja sebe okušam, da li bih mu mogao biti sličan, jer bi značilo, da želim, da netko bude u onakvim prilikama, u kakvim smo mi bili tada, a to ne dao Bog ni mojemu najvećemu dušmaninu.

Dok smo se mi rastapali od zahvaljivanja, dođe mušterija mojemu satu i reče, da mi ne može sada platiti, jer nema sitnih, nego da će mi dati dva čereka, a ostalo, čim razmijeni.

— Dopuštaš li, da odustanemo od pogodbe? — upitam ga ja i odmah nastavim s pripovijetkom, kako nas je doktor

nahranio, pa bi mi sad bilo žao, da sat prodajemo, nego ako opet ovako dotuži, samo je njegov i ničiji drugi.

Čovjek odmah pristade i utvrdi, da je svakako on kupac, ako opet bude na prodaji.

— Da sam se ja sjetio — rekoh Dalmatincu i doktoru — bio bih ja njega kušao u Kavaji trampiti za pečenu gusku!

— Ljudi, eto, prodaju vjenčano prstenje — reče Dalmatinac, kao da time želi prikazati posve naravnim moje kajanje.

— Ništa to nije — požuri doktor — i ako je samo po sebi bolno, ali je strašno, kad tu sada onaj stari Madžar aspirant pol sata umuje, da li je pametnije, da umre od gladi ili od studeni, pa najzad izabra ovaj posljednji način smrti i dade sa sebe kabanicu za komadić sira i kruha.

Ovo je čisto grčko selo i ima nekoliko ovećih dućana, u kojima je bilo svakoga Božjeg dara, ali, naravno, samo za one, koji imadu novaca. Ja sam još želio samo da kupim duhana, ali ostade samo puka želja.

— Kad ti ustreba duhana — reče mi jedan gospodin iz »posestrimske zemlje« — samo se obrati meni. Rado ću ti posuditi.

— Ja bih te molio odmah, ako možeš — prihvatim ja — pa ću ti vratiti, čim kupim.

On pristade i napuni mi kutiju.

— Evo — kaže — ali da mi vratiš dvostruko...

To me iznenadilo, kao da mi je odvalio šamar, i već mi je bilo na vrh jezika, da mu zahvalim i odbijem, no u zadnji mi čas metnu u glavu neki dobri duh misao, da je najpametnije uzeti, pa mu uopće ne povratiti ništa, kad hoće da načini tako dobar posao.

— Dobro — rekoh, svladavajući srdžbu. — Ako mi ikako bude moguće, vratit ću ti.

Sigurno nije opazio moju formulu, »ako mi ikako bude moguće«, dok se nije protivio... Prije smo se zavazda rastali nego li sam mogao kupiti duhana, a da se to nije ni dogodilo, uvjeren sam, da mu sigurno ne bih povratio dvostruko, a vjerojatno ni jednostruko. Ja ću uputiti svojega sina, kako je i ovo naopako ćudoređe, ali ga bilježim, jer se uistinu dogodilo.

Moram naglasiti, da mi je sam stavio ponudu, bez koje mi ne bi bilo ni na kraj pameti, da se njemu obratim, jer

nijesmo bili osobito dobri znanci; nadalje ističem i to, da je zahtijevao dvostruko istom onda, kad mi je već napunio i predao kutiju, pa iz svega toga zaključujem, da mu je bilo stalo samo do »kšefta« i do ničega drugog. Da je slučajno Židov, reklo bi se: »Naravno! Židov ostane Židov!« — Ovaj je gospodin slučajno čistokrvni Madžar. Što je Madžar, pritom je posve sporedno, jer je i među drugima bilo ovakvih špekulanata, koji su u posljednje vrijeme uzeli baš duhan na oko, jer su znali i vidjeli, da ga je sve teže i teže nabavljati već ovdje, a otiđemo li u Italiju ili Francusku, onda pogotovo.

Odmah iza toga sela čamac je za prevoženje. Na tom mjestu nađosmo još skoro cijelu treću grupu, koja je čekala, da bude prevezena. Gospoda su sjedjela na toplom pijesku i bavila se vrlo negospodskim poslom — pregledavali su košulje i tamanili strašnu, odvratnu gamad, koje je bilo u cijelim naseobinama. To odmah učinismo i mi. Neka su se gospoda kupala, pripovijedajući, da je voda vrlo ugodna. Uza sve to nijesu imali mnogo sljedbenika, jer ih je malo zaboravljalo, da je 11. prosinca i da po noći smrzava voda i pada mraz za prst debljine.

PREKO RIJEKE SEMENI

Istom smo se bili udobno povaljali po pijesku i razgrnuli košulje — tko ju je imao na sebi! — da blago izmili u ugodnu sunčevu toplinu, kad nam gospodin kapetan Gradimir javi, da se odmah spremimo: mi ćemo »maroderi« biti odmah prevezeni, jer najsporije idemo. To nam je bilo vrlo drago, jer rekoše, da taj dan moramo stići u Fijeri, a to je mjesto otalen još daleko oko 18 km.

Ravno na istok od tog mjesta, na kojem smo prevezeni, vidi se pri brijegu samostan Ardenica, a tri kilometra iza prijevoza naiđosmo na grčki samostan Kolkondasi. Ardenica je mnogo ljepša, a čempresi je divno uokviruju kao tamni plamenovi, kao vidljive vruće molitve pobožnih monaha. Kolkondasi je u ravnici, tik uz Semeni, vrlo star i trošan. Kod njega vidjesmo samo jednog dječarca i čusmo sitno zvonce kao znak, da i tu, u tim starim zidinama ima još života.

Mi, koji smo najprvi prešli, išli smo još malo dalje od samostana, misleći, da će nas ostali stići, ako i ne stojimo, no kad ih nije bilo, odredi gospodin Bajić, da sjednemo... Otalen opazismo, da neke grupe — to je bila četvrta i peta — ne čekaju, dok dođu na red, da se prevezu, nego odoše uz desnu obalu Semeni redom brdom, da prijeđu nedaleko Fijerija, kod sela Metati.

Dok smo tako sjedjeli, dojaha pred nas pravoslavni svećenik, pozdravi i ustavi konja, pa nas nagovori rumunjski. Među nama je bilo i Rumunja, pa se upustiše s njime u razgovor. Nijesu mnogo doznali osim to, da je on Grk, da Grci simpatiziraju s centralnim silama i da su Talijani u Fijeriju. Inače o ratnom položaju nije znao ništa više nego mi.

Kad su stigla i ostala gospoda, lagano krenusmo. Išli smo neprestano uz Semeni, ravno na jug sve do nekoliko kilometara pred Fijerijem. Tu smo se rastali s rijekom, okrenuvši

na jugo-zapad. Već je bila pala duboka noć, no srećom je bilo vidno. Da toga nije bilo, bilo bi sigurno polomljenih vratova, jer je put vrlo loš i sav izrovan osobito neposredno pred Fijerijem, prije ulaza u samo mjesto.

Jedva smo se vukli i s teškom uzbuđenošću očekivali najbliže događaje. Zanimalo nas, kako će to izgledati u tom Fijeriju, kad onaj pop reče, da su već u njemu Talijani. Istina, to nas pitanje nije zanimalo toliko s pravnoga koliko s kuhinjskog gledišta, jer je bilo najvažnije, da se što prije uvjerimo, da li je ta talijanska vojska dobro opskrbljena živežnim namirnicama.

Svi smo jednodušno govorili, da ne volimo Talijane već netko zbog ovoga, netko zbog onoga, ali iza tri dana potpunoga gladovanja niti ne padaju na pamet take zle izrasline, nakaze čovjekova duha, kao što je mržnja, preziranje ili podcjenjivanje.

»Kruh naš svagdašnji daj nam, Gospodine« moli se u svagdašnjoj molitvi, a ne:

»U srcima našima svagdašnju mržnju osvježi, Gospodine!«

O ne! Tako se ne moli i čudo je Božje, što se učini od divne Gospodinove nauke u čovjekovim rukama. Tek kad dođu elementarni napadaji, kad sama priroda privije oholu čovjekovu šiju u kal zemaljski, da vidi svoje neznatno ništavilo, istom tada se vraćamo svojemu Bogu. Čovjek je prvobitno dobar, no na zlo je vrlo brz, jer su zli putovi mnogo lakši i prohodniji nego dobri, pa nije teško razumjeti, kad padnu slabi pojedinci, ali je užas i pogledati, kamo zađoše cijela udruženja, cijele države, pa i organizacije preko državnih međa — užas je i pomisliti, dokle dotjeraše u svom sofističkom tumačenju najobičnijih i ujedno najbitnijih temelja ćudoređa kao na pr. onoga:

»Ljubi svoga bližnjega kao samoga sebe.«

Kad bih ja sada izjavio, da iskreno ljubim poštenoga srpskog gejaka i dobroćudnoga ruskog mužika, proglasili bi me veleizdajnikom — jer sam Hrvat — i zatvorili; a kad bi to isto izjavio i za talijanskog malog čovjeka, i za francuskog i za rumunjskog i za engleskog malog čovjeka, i kad bi za sve ove i za Rusa i za Srbina to isto izjavio koji Nijemac i Madžar, sumnjali bi o njegovu duševnome stanju i strpali bi ga na motrenje.

Pa ipak — ja izjavljujem, da ih tijekom ovoga rata sve zavoljeh, kao što sam već i prije ljubio i kao što, sada još življe, osjetljivije ljubim svakoga hrvatskog patnika!

I ta ljubav nije došla u moje srce samo u teškim časovima skrajnjih muka i nepodnošljivoga glada. Ti su časovi dali samo to, da sam iskreno, neskrivano pogledao u svoju dušu i svakom osjećaju dao pravo ime i priznao mu mjesto, koje mu pripada u mojemu srcu, koje nije drukčije nego li ona srca, koja kucaju u ostalim milijunima ljudi. Treba samo da nađemo sami sebe i da zapriječimo putove umjetnoga kalamljenja raznih mržnja, potvora i zloba.

SUSRET S TALIJANIMA

— Chi va lá?! Alt a — lá![1])

Trže me iz teških misli poklik, koji dotada nijesam nikada čuo niti sam ga sada razumio.

— Talijanske straže — šanu nam Dalmatinac, koji je išao na čelu kolone kao tumač uz komesara Bajića. Ja sam bio odmah iza njih.

Stadosmo, i Dalmatinac odgovori čvrstim glasom:

— Esercito serbo. Prigionieri di guera.[2])

— Alt a là, esercito serbo![3]) — javi se opet stražar, vičući u sav glas.

— Zahtijeva, da tu stojimo — rastumači Dalmatinac.

Stražarov je glas rezao zrak kao nabrušena kosa i još sam dugo čuo, kako ječi kroz mirnu, savršeno mirnu noć. Srca su nam svima jače kucala, osjećajući važnost časa, kad se država predaje državi.

Za par časaka dođoše pred nas tri čovjeka, držeći u ruci električne svjetiljke. Prikazaše nam se jedan kao satnik, koji je bio debeo, baš kao što su to obično bili i naši satnici, drugi kao tenente, a treći kao sottotenente. Gospodin se Bajić javi preko tumača kao zapovjednik jednog zarobljeničkog odreda.

Satnik je bio u stvar dobro upućen, jer je već prošlo — kako nam reče — oko trista naših drugova zajedno sa srpskim majorom.

Primio nas je neopisivo ljubazno, naglašujući, kako mu je poznato, što prepatismo u ova dva mjeseca pješačenja i gladovanja i uvjeravajući nas, da se tu svršava naš teški križni put.

---

[1]) Tko ide?! Stoj!
[2]) Srpska vojska. Ratni zarobljenici.
[3]) Stoj, srpska vojsko!

Kad nam je to prevedeno, srca više nijesu uzbuđeno kucala, nego udarala, lupala, bjesnila, kao da će probiti grudi.

Sva tri su nas redom nudili cigaretama, do kojega su god dospjeli.

Rekoše nam, da nije daleko otalen naše taborište. Za čas dođe nekoliko talijanskih momaka, koji su išli sa tenente-om sve do našega noćišta, kamo nas je ovaj vodio.

Ulazeći u Fijeri, imaš osjećaj, da stupaš u modernije evropsko mjestance, jer te sreta široka ulica i visoke, bijele i lijepe kuće. Tako se barem činilo u mjesečini očima, koje su naučene gledati pustoš i koje su sada uopće jedva gledale od umora.

Provedoše nas na drugu stranu mjesta na malu povisicu, gdje nađosmo veći broj svojih drugova.

Već su svi spavali, a vatre su se neke gasile, a neke još veselo pucketale, i mi se kao noćni duhovi prilijepismo blizu njih, bacismo sa sebe svoj teret, koji je bio, istina, vrlo malen, ali već potpuno doteščao, i poslije toga pođosmo tražiti svoje znance. Zašto je bilo baš potrebno, da ih tražimo, to ne bih znao kazati riječima, ali je bilo prijeko nužno. Ubrzo smo se našli kod velike vatre, možda je bila najveća u cijelom taborištu, i kraj nje se sastadosmo s drugom Krunoslavom. On je jarkao vatru i grijao se. Noć je vrlo hladna, a on bez gunja, pa nije smio leći. Oko vatre je ležalo društvo: doktor M., malo dalje satnik Joža, Direktor M., Vodek, Francek i drugi naši prijatelji. Skupili su se kao sirotinjska obitelj, kada ih se po sedmero navali na jedan krevet.

— Ima li tko štogod pojesti? — upitasmo Krunoslava.

— Pospali su od gladi — prošapće on i pokaže glavom oko sebe — a ja ne mogu samo stoga, jer se bojim, da ću se smrznuti.

— Dakle: nema nitko ništa?! Ni zalogaja?

— Ni truna.

— Jeste li što dobili od Talijana?

— Obećanje.

— Je li stigla naša kuhinja?

— Ni ona nema ništa.

— Gdje je?

— Tu dolje — odgovori on i pokaza mi rukom.

— Sjedi ti tu. Ja ću se odmah vratiti — rekoh Dalmatincu i otidem, pazeći, da ne bih stao na kojeg nesretnika supatnika.

Kad sam našao kuhinju, počnem zvati jednog menažnog časnika.

— Što izvolite, gospodine poručniče?! — javi se kuhar Iso i podigne glavu ispod gunja.

— Spava li gospodin? — upitam ja tiše.

— Spava.

— Može li se dobiti što jesti?

— Ništa, gospodine poručniče.

— Zar vam Talijani ne dadoše još ništa?

— Eto, čas prije donesoše pola vreće riže. To je sve.

Kad sam to čuo, dođe mi u glavu dobra misao.

— Amo pregršt riže, Iso — rekoh mu.

— Sirova je, gospodine.

— Amo s njom.

— A — — i ne smijem ja dirati.

— Amo s njom! — zaintačim ja. — Dohvati brže, da ne moram tražiti i razvezivati vreću. Ako ti tko što reče, tu sam ja.

Kad je vidio, da nema druge, on ustade i dohvati. Ja sam znao, da on to čini vrlo rado, koliko je to meni, ali se posve naravno boji prigovora, pa mu teško.

Kad sam se povratio k vatri, dadem pola riže Dalmatincu, pola zadržim za sebe. Razdijelismo zbog toga, da u dvije posude lakše skuhamo i da ništa ne otide u kvar, ako bi se riža odviše nakuhala. Vode smo imali svaki u boci, nešto je imao Krunoslav, nešto smo nakupili kod pospanih drugova, pa je vode za nadolijevanje bilo do mile volje.

Pošto je riža već bila kod vatre, počesmo raspravljati o čudnom običaju, koji vlada tamo gore u Evropi, da se jelo soli i začinja. U tom se razgovoru sjeti Dalmatinac, da mu je u onom nekom lijepom selu netko ponudio punu šaku usoljenih maslina i to stoga, što ih nije mogao jesti. Uz najbolju volju i najveću glad nijesmo ni nas dvojica mogli ni okusiti, pa po tome zaključismo, da to još nije vrhunac gladovanja i odredismo, da te masline treba metnuti u torbu, i ako sada mislimo, da su neprobavljive. Može doći vrijeme, kad će biti slatke kao med.

— Kako bi bilo, da ih metnemo u rižu? — upita me Dalmatinac.

— Ne može biti loše — rekoh ja. — Maslina je dobra stvar. Iz nje se ulje cijedi, pa je onda naravno, da se može i riža začiniti.

— I slane su.

— Nego, nego. Metnut ćemo ih.

Moj plačidrug otiđe i donese to usoljeno voće, podijeli ga i metne u svaku zdjelicu po polovicu. Nikada prije toga nije nas nijedan kuhao rižu, no znali smo, da se mora miješati, da ne zagori. Od koga smo naučili tu mudrost, neka dobri Bog zna, no glavno je, da smo je upotrebili i neprestano miješali tako, da smo najzad imali pred sobom punu razom zdjelicu palente, koja je posve poprimila boju luga, a masline su virile iz te neukusne tvari kao jareći papci.

Kad smo mislili, da je gotovo, prekrstili smo se, zazvali Božji blagoslov i počeli jesti. Zaista, Božji je blagoslov bio vrlo potreban, jer bi samo on bio mogao učiniti, da to postane probavljivim. Nikada prije toga nijesam jeo ništa, što bi bilo neukusnije i odvratnije u ustima i što sam uza sve to jeo. Nezačinjen i neslan grah je med prema ovoj riži, koja je i osoljena i začinjena usoljenim, gorkim maslinama. Možda ne bi bilo ni loše, za onoga, tko voli take masline, ali ja sam jeo s velikom odvratnošću, kao da uzimljem ljekariju, koja je posve neugodna, ali potrebna za zdravlje. Stisnuo sam oči, metao u usta, jednom okrenuo svaki zalogaj, da postane sklizak i žurno ga gutao, samo da ga ne bih udario zubom ili da ne bih na nepcima i jeziku osjetio grki okus, koji bi u drugim prilikama bio izvrsno sredstvo za nadražaj želudca, da se očisti preko sjevernoga pola svojega poštovanog nosioca.

Unaprijed smo odredili, a bilo je i naravno, da ostavimo i momku, no najzad je dobio daleko više nego je bilo u proračunu.

Poslije toga smo se spremili na počinak i vruće se molili Bogu, da dade, da se s ovom teškom trodnevnicom svrši čislo prisilnoga posta, koji se pretvorio u savršeno »sušenje«.

Cijeli je brijeg prekrit tajanstvenom tišinom i umornim, isprekidanim disanjem. Svaki čas se zaori zrakom doziv talijanske straže, koji proleti zrakom kao fijuk strjelice i onda opet grobni mir.

Vatre tinjaju i neke se već gase, dok uz druge sjede oni, koji nemaju dobra pokrivača, pa se radije okreću pred vatrom, jarkajući ugarke, nego da legnu i promrznu.

Mir muti i teško kašljanje, koje se javlja sa svih strana taborišta. Većina drugova kašlje, kao da im se pluća kidaju.

Umorno leže austrijski zarobljeni časnici u krugu ispaćenih srpskih straža, a pod njima, dolje u mjestu, strepe Skipetari, pritisnuti talijanskom vojskom — — —

POD STRAŽAMA DVIJU DRŽAVA

Dne 12. prosinca rano dobismo rižu i po dva mala, vrlo sitna kolačića od kukuruzna brašna. Za onu gospodu, koja još nijesu bila stigla, ostaviše u kotlu.

U isto vrijeme bi određeno, da se spremimo za polazak. Uz srpsku nam stražu dodijeliše i talijanske bersaljere. Bilo nam je vrlo neobično vidjeti vojnika u šeširu i još povrh toga pod golemom perjanicom.

Gledali smo u njih nekako nemarno i ujedno sa zanimanjem. U našem je oku ležao umor svih rezignacija i ujedno ga nadraživala novost i neobičnost te opreme.

Svi su ti vojnici još mladi, omaleni, čvrsti i crne puti. Spočetka su nas gledali kao neku maškaradu i nijesu se mogli pomiriti s pomišlju, da smo časnici. Poslije su nas počeli ispitivati o putovanju i onda nas nuditi kruhom, a gdjekoji su ponudili i novaca. Ti dobri, pošteni ljudi bili su neobično iznenađeni, kad nijesmo primili ni jedno ni drugo. Nijesu mogli pojmiti, kako čovjek može biti tako poderan, blatan, gladan i umoran, kao što smo mi, i još uza sve to odbijati, kad mu se nudi kruha i novaca.

— Oprostite — tumačio je Dalmatinac. — To sve trebate vi sami, a mi imamo dosta, imamo toliko, koliko je potrebno, da se održi život.

Iza duga odbijanja i ispričavanja prestadoše nuditi, ali nikako nijesu mogli razumjeti, zašto ne ćemo da primimo.

Međutim je nama dvojici ponudio kruha Stipe Galić.

— Ja sam — veli — kupio, a vi sada uzmite, pa ćete mi platiti, kad razmijenite.

Taj je dobri čovjek bio i prevejan. Imao je najbolju volju, da nam posluži svojim utjecajnim položajem, kao što je to vazda bio i bit će položaj zapovjednikova sluge, i stoga je unaprijed cijelu stvar udesio tako, da nam ne bude teško primiti njegovu ponudu.

— Gospoda će — kaže — platiti, kad razmijene novce. Naravno, naravno. Gospoda su puna novaca, treba samo da ih usitne — — —

Prihvatismo Stipinu ponudu, jer su on i gospodin Bajić bili uistinu dobro opskrbljeni. I u Fijeriju se moglo kupiti, što si god najnužnije trebao, samo si prije svega trebao imati novaca.

Kod jednoga nam odmora Galić pristupi i poče tihim glasom:

— Htio sam vas, gospodo, nešto pitati — reče on i spusti se na zemlju kraj nas.

— Što to? — upita Dalmatinac.

— Ma kakva su to — kaže — naša gospoda časnici, pa vas vazda izdaju gospodinu Bajiću?!

— Kako to?! — iznenadismo se mi i upitasmo skoro u jedan glas.

— E, tako — odgovori Stipe. — Štogod vas koji preko dana govori o Srbiji ili o Nikoli Pašiću ili o komu bilo, sve Bajić u večer dozna.

— Kako dozna, tko mu kaže?!

— Eno, ona dva gospodina u »borgeškom« odijelu — reče on i pokaza na dvojicu gospode u građanskim odijelima. — Onaj — nastavi on — sa zlatnim očalima i onaj mladi.

Jedan je bio madžarski Srbin, odvjetnik, a drugi Slovenac.

Počeli smo Galića motati i dokazivati mu, kako to nije moguće, no on nam je dokazao protivno, citirajući nam, što je koji govorio i to sve prema onome, kako je on slučajno čuo iz usta one gospode. Time je rasprava bila dovršena i ujedno nam je dokazano jasnije nego ikada, da i neka gospoda s druge strane osjećaju, da su sposobnija za doušničku nego za vojničku službu. S jedne je strane vođena Crna knjiga za austrijsku policiju, a s druge možda kakova Bijela Lista za srpsku policiju.

Da li će jedni ili drugi išta koristiti stvari, za koju se zagrijavaju, to je vrlo, vrlo nesigurno, a sigurno je, da se i jedni i drugi bave tim poslom jedino i isključivo stoga, što osjećaju, da svoju budućnost ne mogu zasnovati na svojim sposobnostima, pa to kušaju postići preko tuđe nesreće, a isto je tako sigurno i to, da te pojave može ujarmiti svaki režim, jer su oni vazda uz onoga, koji ima vlast. Naravno, u našem

se slučaju radi o računanju na buduću vlast, pa su se stoga i razdijelili, jer na vratima budućnosti visi upitnik kao najčvršći ključ.

Išli smo lagano kao i obično, pa bersaljeri nijesu mogli da dosta oplaču našu strašnu slabost. Oni su naime naučeni — taki je propis — da vazda idu i vježbaju u brzome, vrlo brzom hodu, koji se približuje kasu. Tako čine i mimohode.

Cesta je vrlo dobra.

Nijesmo pravo znali, kamo idemo. Jedni su mislili, da ćemo ravno na morsku obalu i tamo se ukrcati, dok su drugi tvrdili, da ćemo na Vojušu i otuda čamcima u otvoreno more, gdje će nas dočekati brod. Ova je posljednja verzija bila mnogo vjerojatnija, jer smo išli prema jugo-zapadu tako, da smo morali naići na Vojušu, a ne prema zapadu, kamo bismo morali ići, kad bi bila cilj neposredno morska obala.

Za Talijane se uostalom nijesmo oduševili na prvom konačištu iza njihovih predstraža, jer smo po svojim potrebama prosuđivali ono, što smo od njih očekivali, a ne po njihovu položaju. Tamo je bio, čini mi se, samo jedan bataljun, kojemu je dnevno dolazila opskrba u sirovinama na mulama, pa prema tome nije imao nikakove zalihe. Mi smo bili željni teške hrane, da se zasitimo, a to nam oni nijesu mogli dati uz najbolju volju. Budući da nijesmo na to mislili, stoga smo im i zamjeravali, zaboravljajući, da je i riža dobra stvar. Kažu, da Kinezi živu poglavito o riži — — — Bersaljeri su nam se sami sobom vrlo sviđali, jer su bili prema nama tako milostivni, da si mogao u mnogom oku opaziti suzu, kad bi slušali povijest našega putovanja i gledali našu časničku opremu — ali sva naša naklonost prema momčadi ne spasi bataljunsko zapovjedništvo od žestokih prigovora.

Činilo se, da smo mislili, da nas moraju primiti s punim kotlovima, kao što etapna postaja prima najavljeni bataljun svoje vojske!

Kroz ravnicu smo išli 5 km., a zatim daljnjih 6 preko niz brda, koja su ogranak gore Malakastra, a zovu se, čini mi se, Peštan. Iza toga skrenusmo sa ceste u polja i istom na putu reče g. Bajić, da moramo taj dan stići pred mjesto Feras (Fierus), gdje će nas Talijani prevesti na drugu obalu rijeke Vojuše. Možda nam ni tu ne bi bio rekao, da nije morao pitati nekog Skipetara za najbliži put. Čovjek nam je pokazao, kuda

on obično ide i to je bila i ovaj put naša propast kao i vazda, kad su nas ovi gorštaci upućivali na svoje poprečace. Oni idu kao koze i ne smetaju ih ni provalije ni blato, a mi smo već imali dosta krvavog iskustva, da su naše noge vrlo nespretne u slijeđenju arbanaških stopa.

Ni bersaljeri nijesu prije znali, kamo idemo, pa čim su to čuli i vidjeli, kamo zakrenusmo, rekoše, da oni nijesu tuda došli i da im se čini, da i njihove opskrbne kolone dolaze drugim putem. Bajić je međutim mislio, da će to biti dobar put, a on je vlast, vlast dolazi od Boga i što je od Njegove strane, mora biti dobro, pa ga i krivo tumačili.

Naskoro smo se našli usred blata i najspasonosnije, najpametnije i najbolje, što smo mogli učiniti, bilo je to, da — produžimo, da nastavimo i da se požurimo. To nije bila kaljuža, nego oranice, koje su sada bile pod vodom i koje su isprepletene jarcima i malim nasipima. Te su nam suhe oaze, ti mali nasipi služili kao odmarališta.

Kod jednog se takog odmora rasprede razgovor o Židovima i to najviše s te strane, kako su se znali vješto izvlačiti, da ne idu na frontu, nego da ostanu u pozadinskim službama. Netko ustvrdi, da su tamo osnovali cijela »pripomoćna društva za osiguranje protiv odlaska na ratište«, što osobito upali jednoga gospodina iz Rijeke.

— Ja sam — kaže — Židov po vjeri, ali sam po narodnosti Madžar i kao takav sam zdušno vršio svoju domovinsku dužnost. Kako sam to činio ja, tako su činili i ostali.

Uopće je najodlučnije ustao protiv toga, da se govori o Židovima kao o narodu: kad se dijelimo po vjeri, onda se može govoriti o Židovima, ali kad se dijelimo po narodnostima, onda njih nema kao posebnoga naroda.

— Sa svoje strane protestiram protiv te tvrdnje — javi se jedan hrvatski Židov, koji je već dulje vremena živio u Njemačkoj. — Ja sam Židov i po vjeri i po narodnosti. U Hrvatskoj sam rođen i odgojen, pa stoga je ljubim više nego i jednu drugu zemlju i ja sam svagdje i vazda hrvatski patriot, ali je smiješno, da ja — semita — kažem da sam Hrvat.

Tome se opet usprotivi Riječanin, a umiješaše se i ostala gospoda.

— Ja sam Madžar — reče onaj — jer tako osjećam.

— A da dođeš u Njemačku, osjećao bi, da si Nijemac.

— To ne stoji!

— To stoji! Ja sam već vidio dosta takih i oni me naučiše, da uistinu postoji židovski narod kao posebna etnička jedinica, i ništa ne smeta, što ne znamo jezika svojih praotaca. To je samo naša nesreća, ali nam ona ne oduzimlje narodni značaj.

Tako se ta rasprava posve udaljila od svojega povoda. Zaboravilo se pitanje, da li su Židovi — uzeli ih kao narod ili samo kao vjeru — dali svoj razmjerni postotak u evropsku klaonicu. To se zaboravilo i osta neriješeno, uzmaknu pred raspravom o židovskom pitanju uopće.

Tu je s nama bilo Židova gotovo iz svih krajeva monarhije. Madžarski su jednodušno i s gnjušanjem odbijali teoriju hrvatskog zastupnika, dok su drugi bili blaži. Nijesu se odviše zagrijavali ni za jednu ni za drugu stranku.

— Pogledajte — opet će ovaj naš: — Nas tako primaju i svi narodi, kojima se prikrpismo. Kad učiniš kakovu dobru stvar, svi kažu: »Taj i taj Madžar, Nijemac itd.«, a kad učiniš nešto, što nije dobro ili ako ne pođe za rukom dobro, koje si želio učiniti, onda kažu svi bez razlike: »A! — taj i taj smrdljivi Čifut« — — — Nemojte misliti, da je drukčije među Madžarima. Razlika je samo ta, što Židovi drže u rukama sve institucije i sve novine, pa ih se boje i oprezniji su, ali se iz toga ne smije zaključivati, da madžarski Židovi nijesu nešto posve drugo nego li Madžari. Što više: ja se usuđujem ustvrditi, da su oni vrlo različni ne samo od Madžara nego i od ostalih Židova.

Nasmiješiše se svi, kojima je pala u dio sreća, da se pobliže upoznadu s njima, a koji su mislili drukčije — to su bili jedini madžarski Židovi — ti su ga pitali, kako to misli.

Ne znam, kako bi se bio izmotao i rastumačio tu svoju tvrdnju, jer je raspravu prekinuo poziv g. Bajića, da idemo.

Dugo smo se motali po tim kaljužama i jedva izišli na put, kojim su vojnici gonili opskrbu za Fijeri. Tim smo putem ubrzo došli pred veliku livadu, na kojoj su bili razapeti šatori talijanske vojske. Straža nas ustavi i dojavi dalje naš dolazak. Čekali smo, da vidimo, što će dalje biti od nas i za to vrijeme strugali noge od blata, koje smo tapkali preko 4 km.

Ubrzo dođe jedan bersaljerski časnik i odvede nas naprijed tik do Vojuše, gdje nađosmo one naše drugove, koji su otišli pred nama.

Prvo, što smo doznali, bilo je to, da nijesu dobili ništa osim kruha i da im nije ništa drugo ni obećano.

— Bilo i suhoga kruha, samo da ga je! — povikaše mnogi.

Nastala je cijela gungula. Nestrpljivo smo čekali, kad će već početi ta dioba kruha, no činilo se, kao da će uopće posve izostati. Nekoliko smo puta tražili gospodina majora Živkovića i molili ga, da požuri. On je sve obećavao i očito i govorio kod talijanskog zapovjedništva, a dalje nije mogao ništa učiniti. Za tumača je uzeo k sebi našega satnika Acu, a i sam je dosta i razumio i govorio talijanski. Iza duga čekanja i nestrpljiva izgledavanja dobismo svaki po jedan kruh istom u mrak. Ujedno nam je rastumačeno, da i ovdje dobivaju hranu s onu stranu Vojuše, pa da nemaju nikakove zalihe, a otuda još ništa ne opraviše za nas, jer nas nijesu očekivali. I tu vlada kao i kod nas i kao u svakoj vojsci birokratski sistem, koji zahtijeva, da se ide pet puta na prijavak i da se pošalje deset službovnica, prije nego dobiješ stežice u cipele, a što onda treba učiniti, dok ti bude određena opskrba za šest, sedam stotina ljudi, koji nijesu u proračunu i koji nijesu ni od iste pukovnije, lako je zamisliti, a jedva se može i pojmiti, koliki je pismeni posao nuždan, kad ti ljudi nijesu ni od iste vojske, pa čak ni iste države. Čovjeku stane pamet, a kad se radi o njegovu gladnom želucu, onda se sav ukoči. Da smo stigli u koju mirovnu postaju, još bi nekako išlo, ali ovdje, gdje je svaki obrok točno proračunan — ovdje je to strašan posao.

Kad smo imali kruh u rukama, počesmo se pripremati za večeru. Naši su Hrvati i tu imali dobru vatru, pa Dalmatinac i ja odosmo u goste k njima, da skuhamo čaj. Mislim, da rižu više ne bismo bili kuhali, sve da smo i mogli do nje, jer nam je one od prošle noći bilo dosta za dugo vremena, a sve da smo je i željeli, nije je bilo. U Fijerima je naime naša kuhinja ostala, da grupama, koje su zaostale, podijeli čorbu s rižom. Poslije im je kuhala za večeru juhu i meso. To je bilo njezino posljednje dobro djelo. Gospodin major je predao kotlove talijanskom zapovjedništvu, a drugo što nijesmo ni imali.

Čaj smo napravili opet tako jak, da je sve nadraživao u grlu i ruski bi koji stručnjak vjerovao, da ćemo se otrovati njime. Mi smo bili vrlo zadovoljni. Nad kruhom smo održali veliko vijeće i zaključili, da ćemo ga trošiti tako, da nam

uzmogne trajati tri dana, ne računajući tu večer. Kako ćemo to udesiti, to je veliko i teško pitanje, ali je svakako lakše nego ne imati ni jedan zalogaj, da osoliš usta. Ako što budemo međutim dobivali od Talijana, tim bolje, lakše ćemo štedjeti, ne dadu li nam pak ništa, u što nijesmo vjerovali, i ako smo ga se bojali — smijemo dnevno potrošiti samo dvije trećine od jednoga kruščića i tako ćemo izgurati tri dana, a za tri dana moramo stići na brod, pa bilo negdje na otvorenoj obali, bilo u Valoni.

Drugo nam jutro rekoše, da ćemo ostati cijeli dan tu i da ćemo dobiti objed.

— Pomozi, Bože! — ote se svakome težak uzdah iz dna srca. — Možda su ipak ovdje svršene naše muke?!

Odmah kraj našeg taborišta bila je mala kućica, u kojoj je neki Skipetar držao kantinu za talijansku vojsku. Prodavao je kruha, sira, vina, rakije i drugih sitnih potrebica. Radio je vrlo dobro, jer je svaki istresao zadnju paru i nosio je u njegov dućančić. Dalmatinac je posudio od nekog svog dobrog znanca Nijemca nekoliko dinara, promijenio ih u talijanski novac i kupio veliki komad kukuruzovna kruha, malo sira i jednu lojenu svijeću za mazanje nogu. Kruh je bio vrlo dobar, a sir isto, samo je imao malo neobičan izgled i još neobičniji okus. Bio je plav i prevučen nekakovom sluzavom tvari, koja bi sigurno mogla dobro poslužiti kao ljepak za hvatanje vrabaca, a u ustima se hvatala za jezik i nepce, ostavljajući za sobom upaljen, silovit i gorak okus.

— Da nijesam gladan — rekoh ja — mogli bismo ovaj sir ostaviti, da njime trujemo miševe, kad dođemo »na određeno mjesto«.

— Ovako što još nijesam nikad jeo — dobaci Dalmatinac, gledajući u stranu.

— Vjerujem ti. Ni ja i ne daj mi, Bože.

— Ne griješi se. Bog ti dao radije i ovako nego ništa. Lijepo ga umotaj u kruh, pa brzo progutaj. Od mlijeka ne može biti nego dobra tvorevina. Ne škodi, što mu okus nije zamaman.

— Imaš pravo — odgovorih ja preko zalogaja. — Ni lijekarije nijesu ugodne, pa ipak liječe.

Pošto smo jeli, otidosmo na Vojušu, da se dobro operemo iza duga vremena. Imali smo još malo sapuna, a koliko nije

dotjecao, izvrsno ga je nadomjestilo fino riječno blato, koje nam je dokazalo, da se u blagotvornom djelovanju na kožno blato može takmiti s najskupljim namirisanim sapunima.

Poslije toga smo otišli na strnište, koje je pokrivalo vrlo velik prostor oko nas, i nagrabismo strni, da je prostremo poda se umjesto slame.

Svi smo uglavnom obavljali te iste poslove i razlika je možda samo u redu, kojim smo se laćali kojega rada.

U kantinu su dolazili talijanski časnici i razgovarali s našima, koji su se tamo desili i znali slučajno talijanski. Tako se i Mali Buco upustio u pripovijedanje s jednim časničkim aspirantom. Pripovijedao mu je naše putovanje svojom najboljom talijanštinom, a gdje ga je ona izdala, pomagao se je rukama, očima i ostalim dijelovima tijela tako, da je bio neprestano sav u gibanju, kao da se vozi na kotaču. To Talijanu nije udarilo u oči, jer oni svi gestikuliraju do neizdrživosti. Kad mu je tako sve ispripovijedao, gospodin aspirant izvadi papir od pet lira i ponudi mu ga. Buco zahvali i odbije.

— Molim vas, uzmite — zaintači onaj. — Vidim, da vam treba, a ja imam dosta.

— Oprostite — branio se Buco. — Ne mogu uzeti. Imamo svoj novac kod zapovjedništva i svaki čas čekamo isplatu.

Kad ga se nikako nije mogao riješiti, obeća, da će uzeti, ako će on primiti za uzdarje naših pet kruna u srebru.

— Što će mi?! — kaže Talijan. — Ja ih ne mogu upotrijebiti, a vama još mogu dobro poslužiti. Ja ovdje ne trebam novaca.

— Možete ih zadržati za uspomenu.

Čim je pristao, Buco otrči i uzme petkrunaš od Maloga Napoleona, koji ga je još uvijek čuvao, i dade ga Talijanu. Ovaj ogleda novac, zagleda se u vladarevu sliku i reče:

— To je dakle Franjo Josip?!

— Da. To je — potvrdi Buco, krijući svoje iznenađenje nad otkrićem, da gospodin još nije vidio sliku najstarijega evropskog vladara, protiv kojega sada ratuju i kojega tako iskreno i nepomirljivo mrze.

U daljnjem razgovoru doznade Buco, da nas taj gospodin drži običnim vojnicima, koji su zbog patnja i napora tako propali i zapušteni. Kad mu je rekao, da smo časnici, on vikne kao izvan sebe:

— Gospodine, to nije moguće!

— Da, gospodine. To je istina — potvrdi Buco.

— Madona, Madona! — — — poče onaj jadikovati. — Molim vas lijepo, oprostite mi, što sam vas nudio novcem. Oprostite mi, molim vas. Držao sam vas običnim vojnicima.

— Kako oni izgledaju, to ćete vidjeti, kad ovih dana, možda još danas, navale ovamo. Onda ćete istom vidjeti, što znači: triumf bijede — odgovori Buco, a talijanski se časnik s njime oprosti, govoreći, da mora ići na vježbu.

— Na vježbu? — priupita Buco, misleći, da ga je krivo razumio.

— Da, da. Mi ovdje vježbamo svaki dan.

Buco se najprije htjede čuditi, no u isti se čas sjeti, da je i on morao poslije prvog povlačenja iz Srbije izvlačiti topove iz vatrostava i njima vježbati bez obzira, da li bi moglo doći do potrebe, da naglo otvori vatru i bez obzira i na to, da bi mu neprijatelj mogao prekinuti vježbu s par vrućih. Malo podalje je od njega pješaštvo frkalo kolone.

Kad se toga sjetio, kao dobar se vojnik sjeti i toga, da su rekli, kako je takav postupak prijeko potreban za održanje vojničkoga zapta. Inače se vojnik uzobijesti, pa — ne zna dobro umrijeti.

Poslije se Buco sprijateljio i s kantinerom, koji mu je rekao, da tu dobro zaslužuje, ali bi volio, da nije tu.

— Samo — kaže — da što prije dođe Austrija. Mi znamo, da ona ide i jedva je čekamo.

Buco se je čudio, kako je u svim ovim krajevima, u srcima tih priprostih ljudi uvijena naša monarhija u legendarnu čarobnost, dok su oni, kojima se »ispunila želja«, da budu u njoj, ispunjeni manjim ili većim nezadovoljstvima.

Iza toga je metnuo preda nj bočicu rakije i dao mu jedan kruh.

— Samo sakrite — kaže — kruh, jer sam Talijanima rekao, da ga više nemam.

Poslije je došlo nekoliko talijanskih časnika. Jedan od njih donio je pečeno pile, govoreći, da je došao tu objedovati, da ponudi kojega od nas i umoli Bucu, da se posluži. On je u čudu gledao oko sebe, ne vjerujući u tolikom dobru, da je on doista onaj isti Mali Buco iz albanskih klanaca, koji uzdiše za jednim časom čovječna odmora i zalogajem kruha. Još su

mu dali i cigareta kao i ostaloj gospodi, koja su se tu desila, dok je još bilo što, da se dijeli.

Kako su nam rekli, oni su svi već bili na Soči, pa nije moguće, da im je nepoznata naredba našeg vojnog zapovjedništva, po kojoj je zabranjeno, da se talijanskim časnicima pruži ruka, jer su »izdali naše savezništvo«. Nije moguće ni da su to zaboravili, jer ako bi jedan i zaboravio, ne bi drugih deset, pa nam preostaje samo to, da zaključimo, da su ovi talijanski časnici, koje moramo »prezirno gledati zbog vjerolomstva njihove vlade«, mnogo plemenitiji i veći ljudi nego ona naša gospoda, koja su smislila i izdala spomenutu naredbu.

Poslije podne smo promatrali, kako vježba jedan bataljun bersaljera. Nijesu bili kolonama i sličnim stvarima Bog zna kako vješti, ali smo se morali diviti njihovoj brzini. Dok smo ih tako motrili, neprestano smo bacali oko tamo prema skeli za prevoženje, otkuda bi imao doći obećani objed. Mjesto njega dođoše naša zaostala gospoda i s njima nam donesoše momci svakome po komadić mesa, koje nam je ostavljeno od sinoćne večere. Oni su naime noćili nedaleko od Fijerija prema Ferasu, kuhinja je dobila mesa i kuhala ga. Koji su bili tamo, dobiše juhu i meso, a nama, naravno, mogoše dopremiti samo meso. To je bilo vrlo ugodno iznenađenje.

Malo poslije njih počeše stizati duge kolone naše momčadi, no njih su odbijali istočnije od nas na koji kilometar tako, da se nijesmo mogli sastati. To su bili najtužniji odjeli vojske, što ih je ovaj rat vidio.

Istom u mrak dođoše žuđeni makaroni. Morali smo stati u red po kolonama, pred svaku su metnuti kotlovi i sada se lagano napredovalo — jedan lijevo, drugi desno. Mesa ne dobismo.

U večer poče prevoženje, koje je trajalo do zore. Na drugoj smo obali spavali, dok se razdanilo, a zatim pošli. Nijesmo znali, da li idemo u Valonu, ili negdje na otvorenu obalu. Uz Živkovića je jahao na krasnoj mazgi mlad bersaljerski sottotenente. Jedva je prevalio dvadesetu, a bio je lijep kao najljepša djevojka; bio je toliko lijep, da smo svi jednoglasno zaključili, da taj nije rođen, da gine i podnosi blatne ratne napore, nego da živi i ljubi. Šešir su i perjanica mnogo pridonosili, da nas je podsjećao na zdravu i čvrstu djevojku.

PREDAJA LJUDSKOG INVENTARA

Tri do četiri kilometra od onoga mjesta, na kojemu smo prevezeni, leži selo, koje se zove Novoselo. Kraj njega stadosmo na velikoj livadi. Major je dao dopremiti sanduk sa svojim spisima, koje je razastro preda se i pokazivao ih talijanskom potporučniku, kao što trgovac s marvom pokazuje kupcu općinske svjedodžbe, da mu je blago zdravo i da mu je bilo dopušteno, da ga dotjera na taj sajam. Poslije toga smo bili svi prozvani. Koliko smo mogli opaziti, naš se novi mladi zapovjednik, ili recimo samo pratilac, nije mnogo zanimao, koliko nas je. Neprestano nas je promatrao s mnogo neskrivane sućuti i nije ni gledao u spisak.

Kad je i to bilo gotovo, nama rekoše, da sjednemo, a gospodin major izvadi nekakovo meso i bocu vina, pa ponudi talijanskog saveznika. Mi smo mirno sjedjeli i teško gledali, kako se oni goste. U takovim se časovima najbolje osjeti, što znači biti ratni zarobljenik. Ja sam sjedio vrlo blizu gospode, koja su jela, jer su bili odmah iza bolesničke kolone, pa sam mogao čuti i razumjeti uza sve svoje škrto tadašnje poznavanje »della lingua del dolce si«, kako major pripovijeda gostu, da ima još i za večeru nešto mesa i »nekoliko boca vina«.

— Nije — kaže — Bog zna što, ali se dade preživjeti.

Oko nas su ostali samo bersaljeri, a srpska se je straža iskupila na strani, na kojih dvjesta koraka od nas. Jedan je svirao u gajde, a drugi su poveli kolo uz pjesmu i podcikivanje. Kad si iza svih prepaćenih muka i napora, poslije tolikoga puta sa svim svojim pogiblima, sa svim svojim užasima i poteškoćama, čuo i vidio u njihovim rukama gajde, morao si se i nehotice sjetiti one priče, po kojoj su kod zarobljenog Slavena našli kao jedino oružje — gusle! Među njima su bila oba područna časnika: gg. Gradimir i Živojin, dok smo poručnika već prije negdje izgubili — zatim g. Bajić i narednik Đorđe, koji je bio neka vrsta opskrbnog podčasnika za momčad. Kad

sam ih vidio, kako se tu vesele i sjetio se onoga, što im se radi iz domovine, ne mogoh se oteti užasnoj napasti, da ih usporedim s onim plemenima, koja obavljaju podušje iza svojih milih i dragih u veseloj pjesmi i neobuzdanim plesovima i zabavama.

— Kako su dobri i priprosti — mislio sam tada — tako isto priprosto shvaćaju i najužasnije tragedije, koje se odigravaju na njihovim ispaćenim plećima.

Bilo mi je žao, što se nijesam mogao ni oprostiti s Radovanom i Stankom. To su bile duše od ljudi i ne bi bili mogli biti pristojniji ni uslužniji, pa da su mi upravo prvi susjedi iz moga rodnog sela i da smo skupa odrasli. Otišli su uz pjesmu i gajdaševu svirku.

Jedva smo čekali, da major svrši svoju gozbu, da idemo dalje, no on je prije svega otezao više nego bi to činio u najmirnije doba u kakvome svratištu, a zatim je, kad su već jeli, sjedio i pripovijedao, kao da tu kani zimovati. Mi smo najprije potiho prigovarali, a zatim mrmljali i najzad se digla prava galama kao na vašaru. Major je sigurno slutio, o čemu se radi, pa dođe među nas i reče nam, da ćemo tu morati čekati daljnje odredbe talijanskog zapovjedništva, a to će, po svoj prilici trajati do sutra u jutro. Samo nam je još to trebalo! Nastala je takova vika, da je bersaljerski časnik samo gledao, kao izvan sebe. Sa svih su strana padali povici:

— Mi ne možemo ovdje gladovati! Idemo naprijed, pa išli i cijelu noć! Dajte nam, da se najedemo!

Izgledalo je, da će sada doći do onoga, u što više nije nitko vjerovao zbog naše potpune duševne i tjelesne klonulosti — do pobune. Vikali smo svi bez razlike i nitko se nije žacao ni najljućih predbacivanja, pa ni prijetnja.

Talijanski se časnik počeo zanimati za našu stvar, pa kad je g. major izjavio, da su sada Talijani oni, koji s nama zapovijedaju, neki mu je — čini mi se Aco — rastumačio, o čemu se radi. Iza toga se je nešto dogovarao s majorom, i bi zaključeno, da major s Acom otiđe natrag u Feras k talijanskom vojnom zapovjedništvu, ja više ne znam zbog čega, a mi da idemo naprijed sa sottotenente-om, koji je svoju mazgu dao Aci, da jaše.

Bili smo vrlo zadovoljni, i ako nam taj put nije ništa više obećavao, nego da ćemo barem za dvadeset sati doći do jela. U kuhinje talijanskih bataljuna više nije nitko vjerovao, jer

se pokazalo, da ta vjera zaudara praznim kotlovima i još praznijim želucima.

Još prije nego smo pošli, vratila se srpska straža bez pjesme i sviranja, ali mnogo veselije, nego li se od nas oprostila. Opet je došao svaki na svoje staro mjesto.

— Zar vam je bilo toliko drago, što se s nama rastajete, da ste morali igrati i pjevati? — upitao sam jednoga vojnika.

— Nije, gospodine — odgovori vojnik posve otvoreno. — Ti znaš, da bi' mi najvolјeli, da idemo s vama. Bilo nam je žao, kad rekoše: »Straža nazad«, al došao narednik Đorđe, pa veli: »Zaigrajmo kolo, da ne misle Švabe, da nam je žao ići ginuti«.

Bersaljerima je bilo najstrože zabranjeno, da s nama govore, i kako su oni prekjučer, na putu od Fijerija do Ferasa, riječima izražavali svoje čuđenje i sućut za naš položaj, tako su ovi danas to činili samo samilosnim pogledima, vrebajući zgodan čas, da progovore koju riječ utjehe ili da stave pitanje, kad ih ne vidi ni jedan drug. Udarilo mi je u oči, da se ne boje samo časnika i podčasnika nego i jedan drugoga. Inače je bilo još sve kao i za srpske vlade: stajali smo, kad smo htjeli, išli smo, kako smo mogli.

Na putu nas srete neki viši talijanski časnik sa svojom pratnjom. Pod sobom je imao divna konja. Kad je opazio talijanskog časnika, koji je stupao na začelju pete kolone, zovne ga k sebi i nešto ga upita, a poslije toga mu je na sav glas ovo kazivao u pero:

»Si domanda, se le truppe serbe sono da respingere oltre Fieri, o« — — —

»Pita se, da li treba srpske čete odbiti s onu stranu Fierija, ili« — — — dalje nijesmo čuli, jer smo već bili kraj njega prošli i dosta daleko odmašili.

Iz toga su upita nastala najnemogućnija naklapanja i zaključivalo se na sve moguće, što se barem i klіještima moglo iz njega izvući.

Jedan je tvrdio, da se pod izrazom »le truppe serbe« razumijemo i mi, pa da nas sigurno ne kane primiti ili, najmanje, da još nije odlučeno o tome; drugi su mislili, da »le truppe serbe« može označivati samo srpsku vojsku, koja je vjerojatno već doprla u svom bijegu do talijanskih predstraža, a treći su mislili, da je sporedno, kako se to ima tumačiti, jer je važno samo to, da nas netko hrani, pa bio, tko bio. Osim toga nas je

većinu vrlo zanimao onaj dio upita, koji nijesmo čuli i kome smo pripisivali vrlo veliku važnost, kao što se najčešće u životu krivo više cijeni ono, što nemamo, što ne znamo i što bi moglo biti, a nije, nego li ono, što je u našoj vlasti.

Malo iza toga nas stigoše g. major Živković i Aco, vraćajući se od talijanskog zapovjedništva, koje je tamo negdje kod Ferasa. Ne znam, zbog čega su tamo išli, što li su postigli, tek vidjeh, da je Aco bio vrlo zadovoljan jedno stoga, što je iza godine dana opet malo jahao, a drugo pogotovo stoga, što je pod pazuhom nosio polovicu velikoga kukuruznog kruha. To je bio majorov dar za usluge, koje mu je učinio.

— Bome ovaj živi kao biškup! — usklikne naš Biškup, gledajući u Acu.

Sin Smrti baci pogled najprije na Biškupa, zatim na Acu, teško uzdahne i opet obori pogled u zemlju. To je bilo sve, zašto su još doticale njegove momačke sile.

Aco je nama svima pokazivao kruh i veselo se smiješio, no dao je samo Tičeku, svome izbraniku i pobočniku. Drukčije nije ni mogao raditi, jer za sve ne bi dotjecalo ni po zalogaj, a dati samo nekima, a drugima ne, kad smo mu svi jednaki, ne bi bilo ugodno, a najzad, još i mi imamo svaki »tešku« pričuvu, pa ne bi bilo ni pravedno da s nama dijeli.

— Izvadide nam po zalogaj kruha — reče Dalmatinac.

— Ne, ne. Može biti još i teže — usprotivih se ja.

— Majko moja! — uzdahne on. — Nijesi nikada slutila, da će ti sin gladovati, noseći kruh u torbi!

Oko 2 sata po podne počesmo se penjati na obronke gore Lungare, koja zahvaća Valonu prema zaleđu, spuštajući se do rijeke Sušice, koja je najveći Vojušin pritok. Mi smo zadnji upravo stigli na podnožje u selo Miljoli, kad dobismo zapovijed, da stanemo. Stali su i oni gore. Dugo smo čekali i neprestano psovali, što nas ne puste, da idemo, kad proleti talijanski konjanik prema čelu kolona. Za kratko se vrijeme poče zavijati natrag duga zmija naših redova i nas skoro uhvati groznica od straha, da ćemo ipak još morati tu negdje noćiti ili da će nas — što bi bilo najužasnije — Talijani zbilja odbiti »oltre Fieri«. To bi bila naša smrtna osuda. Sjedjeli smo i čekali. Lijevo je od nas, na malom brežuljku bio stari, trošni samostan, kraj kojega je sjedio jedan kaluđer i nekoliko seljaka, a desno je od nas, odmah kraj puta, sjedio u dvorištu

tužne seoske potleušice grčkoistočni svećenik, držeći dijete u krilu svoje izlizane mantije. Tužnijega svećenika u tužnijoj opremi i pred tužnijom kućicom nijesam vidio nikada prije. Pred nama je bila još jedna kolibica, u kojoj je bio dućančić. Imao je u svemu desetak glavica luka, nekoliko litara rakije, par komada šibica i komad kruha. Koja su gospoda bila bliže, ta su to pokupovala, a mi smo se ostali divili njihovoj sreći, strepeći pred časom, koji će skoro doći, i uprijevši ukočeni pogled u prethodnike prve kolone, da nam ne izmakne ni jedna njihova kretnja, da točno motrimo, kamo će okrenuti. To je bilo vrlo važno, jer je njima konjanik rekao, kuda moraju ići. Kad su sašli k nama i okrenuli lijevo ispod brijega, na kojemu je samostan, a ne natrag, otkuda smo i došli, bi nam, kao da nam je život poklonjen, i ako nam nije bilo jasno, da li taj put nalijevo vodi u propast ili k toplim vatrama, na kojima se opojno puše puni kotlovi.

JELA DO GRLIĆA!

Išli smo možda četvrt sata, kad opazismo desno od puta podignute šatore talijanske vojske i među njima vojnike, koji su imali na glavi crveni fes s velikom plavom kitom, koja je visjela sve do ramena. Mislili smo, da su to kolonijalne čete, i ako se nijesmo mogli složiti s pravnom naravi toga pitanja. Poslije smo doznali, da su to također bersaljeri samo — u kućnoj kapi. Par stotina koraka dalje od njih skrenusmo lijevo od puta na jedan brežuljak i neposredno poslije toga opazismo, kako talijanski vojnici nose k nama nekakove sanduke.

— Pomozi, Bože! Nešto će biti — pomislimo svi, i ako nije nitko mogao ni slutiti, što bi moglo biti, dok gospodin kapetan Gradimir ne poče dijeliti — dvopek.

Svaki je dobio tri koluta, što će biti po prilici jednako trima obrocima austrougarskog momčadskog dvopeka. Još je nešto preostalo, što je gospodin kapetan naknadno dijelio tako, da je svaki bolesnik dobio još po jedan kolut, a ono je ostalo dijelio s manje nepristranosti i s više muke, jer je svaki htio još dobiti, što je bilo nemoguće, a nije nas najbolje poznavao, da bi mogao lako izabrati one, kojima bi dao od onih drugih.

Dalmatinac i ja smo nekoliko koluta ostavili za pričuvu, a iz ostalih napravili poparu, začinivši je onom lojenom svijećom, što smo je kupili u kantini na Vojuši, i urezavši malo luka, da preuzme opori miris loja. Ta večera nije bila loša, i ja mislim, da ću rijetko kada u sređenim prilikama jesti onako slatko kao one večeri.

Javiše nam, da ćemo dobiti malo poslije i makarona. Nijesu nas prevarili. U 11 sati noći donesoše kotlove i počeše dijeliti vrlo obilno i vrlo brzo. Tim smo obrokom prilično zatrpali prvu veliku navalu gladi. U 1½ sat poslije pola noći donesoše ponovno isto kao i ono prvi put. Neki smo tako tvrdo spavali, da nijesmo čuli buku i zveku lonaca, pa ostadosmo kratkih rukava, a oni su drugi sretnici pripovijedali, da im je taj po-

novni obrok utažio želju za vrućom hranom i da su osjetili, da više nijesu gladni. U 3 sata izjutra donesoše bersaljeri i po treći put isto toliko makarona, koliko i svaki put prije. Bili smo skoro svi na dijelu i oni, koji su jeli već i po treći put, mogoše reći, da su siti. To im se čudo dogodilo prvi put iza duga, duga vremena. No time još nije bila iscrpljena darežljivost naših neprijatelja, jer oko 6 sati izjutra, prije polaska, dobismo čorbu i govedinu.

Prije rata nijesam Talijane više ni volio ni mrzio nego svaki drugi narod, s kojim nemamo osobitih veza; otkada su stupili u rat s nama, u želji, da oduzmu naše najčišće krajeve, ja sam ih iskreno zamrzio, a ovu noć — vjerujte mi — bio bih mogao svakoga priviti na grudi i izljubiti ga kao brata. Koji vam od mojih supatnika reče, da nije isto tako osjećao, nemojte mu vjerovati. Ili je zaboravio, ili je namjerno neiskren, da se prikaže u lažnome »ružičastom« svijetlu. Ni ja ne običavam prodavati svoje prvenstvo za zdjelicu leće, ili svoj izborni glas za obrok gulaša i jednu Šuster Kubu, ali — moram biti iskren, da bolje razumijemo položaj, u kojemu smo bili, i duševno raspoloženje, koje nas je obuzimalo.

Tog nas jutra ostaviše posve svi Srbi osim gospodina majora Živkovića. Talijani su nas sasvim preuzeli i oni su nas taj dan prvi put pobrojili. Nijesmo ni slutili, koliko će to puta još poslije učiniti!

G. Živković je i to jutro ponovno dokazao, da se češće ne zna snaći u svom položaju. Među nama je naime bio jedan poručnik Nijemac, koji je nosio na leđima pune 63 godine, a dospio je u bojnu pukovniju, jer se nije zahvalio na časti, kad je premješten u pučki ustanak, pa je pozvan među prvima i slučajno dospio u robiju. Jedva se micao i neprestano smo se bojali, da će nastradati. Svi smo ga zvali »Papa Renner«. Spomenutoga je jutra otišao g. majoru i molio ga, da kaže talijanskom časniku, kako je on slab, kako mu je on — g. Živković — uvijek dao konja za jahanje, pa da to učine i oni, jer da ne vjeruje, da će moći izdržati.

— Kakav konja?! Što hoćete? Dajte mi mira. To je švindl! — počeo se major derati, kao da je pobjesnio.

Svi smo se zgražali, ne pojimajući, kako može biti tako nepristojan i neotesan prema tome starcu onaj čovjek, koji mu je do jučer sam išao na ruku u svakom pogledu.

Ja to tumačim jedino tako, da je gosp. major Živković neprestano smišljao način, kako bi pokazao pred Talijanima svoju moć i energiju, pa je upotrijebio prvu zgodu, koja mu se nesrećom pružila. Ne bi se drukčije vladao prosti subaša prema tužnoj raji, kad zna, da ga s konja motri njegov aga, koji će ga pohvaliti. Par časaka se iza toga prizora taj »švindler« srušio bez svijesti na zemlju.

POSLJEDNJA POSTAJA

Kad smo pošli, nijesmo se vraćali jučerašnjim putem do samostana, da onda zakrenemo na brdo, nego smo prošli između bersaljerskih šatora i odmah se latili brijega. Vojnici su izletjeli k nama i sa svih nas strana promatrali kao čudovišta. Mi smo svi šutjeli i gledali preda se osim onoga našega druga, koji je prodao kabanicu. On je najprije govorio nešto u pola glasa, a onda najednom poče skoro vikati:

»Avanti, bersaglieri,
cavalieri,
mascalzoni
e ladroni!«

— Jesi li poludio?! — vikne Dalmatinac, uhvativši ga za ruku. — Šta govoriš?! Hoćeš li, da te koji proburazi bodom?

— Što je, što je?! — upita onaj iznenađeno. — Pa to je moto iz jedne pjesme i ne znači ništa.

— Ne luduj! — opet će Dalmatinac. — Kad ne znaš talijanski onda ne brbljaj!

Sva se naša okolica počela zanimati, što se dogodilo, i kad se vidjelo, da bersaljeri nijesu čuli te uvrede, počeše se neki smijati.

Dva, tri tjedna je poslije toga taj gospodin drugovima krao posve neznatne stvarčice i kušao, da ih drugima proda za skupe novce i to u nazočnosti onih, kojima ih je pokrao, a poslije je činio i druge gluposti, dok se nije ustanovilo, da je siromak šenuo. Opraviše ga u neku ludnicu. Čuli smo, da je tamo i umro, no to ne znam sigurno.

Kad smo krenuli uz to brdo, bilo je najzad posve određeno, da možemo tuda samo u Valonu i nikuda drugud. To je bilo veliko veselje i taj je dan — 15. prosinca — bio ponajsvjetliji dan u čislu naših albanskih muka i stradanja.

Imali smo novoga časnika — onaj se lijepi sigurno povratio svojemu bataljonu — i novu stražu. Ni ovi nijesu smjeli s nama govoriti i svaki je išao na određenome mjestu točno kao navijen stroj.

Svaki sat je trubač zasvirao odmor i na taj su znak počasnici, zapovjednici bersaljerskih rojeva, povikali: »A terra«, i svaki nas je morao stati ili sjesti na onome mjestu, na kome ga je zatekao taj doziv. Kad je trebalo poći, trubač je opet dao znak, počasnici su viknuli:

»Avanti!« — i mi smo svi polazili u isto vrijeme.

Ako je koji išao na stranu, jedan ga je bersaljer slijedio u stopu.

Ukratko: tu je prestala ona srpska: »Spremaj se, gospodo. Ajmo!« a na njezino je mjesto došla vojnička zapovijed i strogost.

Išli smo neprestano preko brda i na cijelom se putu namjerismo samo na dva sela: najprije na Trenlazere, a poslije na Škrapane. Inače sve pustoš, pustoš i opet pustoš, koju su tu i tamo prekidale talijanske stražarnice i ništa drugo. Više se ne sjećam, u koje smo doba dana opazili more. Bilo je mirno kao ulje i na njemu ne vidjesmo nigdje ništa, sve dok nijesmo imali pred sobom ulaz u Valonski zaton, kojemu je u sredini potisnut u more kao vjeran stražar krševiti otok Sasen. Taj je cijeli otvor od kojih 15 km u polukrugu bio zatvoren gustim redom lađa, koje su bile na straži i činile se iz daleka kao crne ptice, koje se lagano, vrlo lagano ljuljuškaju. Možda se uistinu niti nijesu ljuljuškale, no mi smo htjeli da vidimo to sanjivo zibanje između života i smrti, pa smo ga i vidjeli.

U podne smo imali dulji odmor.

— Hvala Bogu! — uzdahne Dalmatinac. — Sad ćemo se barem najesti kruha.

— Kako to? — upitam ga ja.

— Pa valja da ćemo sada sve pojesti — ne? Večeras dolazimo na lađu, a tamo će biti dosta jela.

— Kad dođemo na lađu, onda ćemo o tome govoriti, a zasada još vazda valja štedjeti.

— Šališ li se ti? — upita on ozbiljno.

— Bez šale. Dok se god ne popnemo na brod, moramo računati, kao da se to ne će ni dogoditi.

— Ali, čovječe, ne budi smiješan! — zaintači on. — Čemu da se patimo, kad je Bog dao kruha u torbi?!

— Ne boj se patnje iza onake večere i doručka! — odgovorih mu ja, odmjeravajući, koliko ću odrezati svakome za objed.

— Majko moja, majko moja! — poče on jadikovati. — Da me sada vidiš, kako se mučim nad ovim komadićem kruha!

— Ne će ti ništa biti.

Najzad je popustio, jer su ga na to prisilila neugodna iskustva.

Lanac se valonskih utvrda proteže od 2 do 6 km daleko od luke. Na jugu je najveći vrh od 1380, na istoku od 120, a na sjeveru od 241 m. Mi smo, naravno, mogli vidjeti vanjski oblik tih osiguranja i činilo nam se, da su vrlo slabe naravi, iako su sa svih strana zijevale topovske cijevi. Vidjelo se, da su podignute cijele duge galerije, no dojam je bio neoborivo samo jedan, a taj je, da bi ti položaji dugo odolijevali pješačkim napadajima, zbog prirodne formacije, ali da bi pod oštrom topovskom vatrom bili vrlo kratka vijeka. Možda je to bila puka varka naših umornih očiju, a možda su i osnovane tako, da zavaraju.

Kad smo sašli s bregova, skrenuše s nama s puta na livadu, u kojoj smo ubrzo upoznali potpunu baru. Gazili smo kao za okladu, samo da što prije dođemo u luku, ne shvaćajući, zašto nas ne će da provedu kroz Valonu. Kad smo pred sobom opazili veliku kuću i vidjeli, da su oni prvi tamo stali, pomislismo, da ćemo tamo noćiti.

— Jesi li vidio tvoga broda! — rekoh ja Dalmatincu pobjedonosno. On nije ništa odgovorio, jer ga je taj čas zanimalo samo to, kako će izvući nogu iz blata, da je zabode na drugom mjestu. Iza teške se muke dočepasmo jednog nasipa i okrenusmo po njemu. Bilo je malo dalje, ali suho. Bersaljeri se nijesu protivili. Oni su prvi opet pošli dalje.

Jedan je bersaljer išao kraj nasipa i kad upade do koljena u blato, diže kapu, okrene njezin otvor prema gore, nagne se nad nju i poče nabrajati svece. Kad je mislio, da ih je puna kapa, pljune nekoliko puta u kapu, zaprijeti njome u zraku i poče pljuvati prema nebu, izgovarajući najužasnije, najodvratnije psovke. Drugi su se kradom smiješili, a mi smo u čudu gledali obezumljenog mladića.

Kad smo se riješili te močvare, koja je — kako nam rekoše — pravo leglo malarije, iziđosmo na lijep put, koji je bio posut sitnim morskim pijeskom po prilici kao ona cesta od Struge do Ohrida. Osjetivši tu mekoću, pomisliše žuljave noge, da je i za njih došao žuđeni Božić.

Nebo je bilo uvito u crne, tmaste oblake i već se spuštao prvi sumrak.

U tili su čas opkolili cijeli put talijanski vojnici, neprestano upozoravali sad na ovu, sad na onu našu tužnu znamenitost, i dobacivali razne upite. Na jedno im takvo pitanje odgovori Dalmatinac, da smo časnici.

— Impossibile! Nemoguće! — uskliknu jedan vojnik. — Po čemu se vidi, da ste časnici? Kakvi su vam onda vojnici, kad ste vi takovi?

— To ćete vidjeti još večeras ili najzad sutra — odgovori mu Dalmatinac, a vojnik pritrči i pridruži nam se. Bersaljeri su ga počeli tjerati, no on se nije dao. Okosio se na njih, isprsio se i ponosno viknuo:

— Io sono un combatente! — Ja sam borac — i time je rasprava riješena, jer je ovaj, koji je spreman, da prolije krv za domovinu, osjećao, da nije dužan, da mu se koječim ograničuje zlatna sloboda, koju će možda već sutra zapečatiti svojom vrućom krvlju.

Dalmatinac mu je ukratko pripovjedio naše dogodovštine, a on gotovo pa nije vjerovao i neprestano nas sumnjivo mjerio. I bersaljeri su, naši stražari, prisluškivali napetim ušima, ali su se ipak suzdržavali, da i oni ne stavljaju pitanja.

Kraj puta su bile položene uske tračnice, na kojima je bilo mnogo željeznih sanduka na kotačima. Vojnik reče, da prave ceste redom uz obalu, zatim u unutrašnjost zemlje i da isušuju te bare.

Kad smo stigli pred neku veliku zgradu na obali, bila je noć, pa nijesmo mogli razabrati, što je u njoj, dok su kraj nje bili vrlo veliki torovi sa stotinama rogate marve i lijepih mazga. Već smo putem sretali cijele karavane tovarnoga blaga i ne vidjesmo u svemu tri konja pod nekim višim časnicima. Inače i jašu i gone opskrbu na mazgama, koje su nas sve zapanjile svojom veličinom i ljepotom. Zaista, divno blago.

Pred tom smo zgradom stali, licem prema moru, onim redom, kako smo stizali. U luci su se vidjeli nekoliki veliki brodovi s upaljenim svjetlima. Mislili smo, da će nas otalen prevoziti do njih u barkama, pa smo se počeli ljutiti, bojeći se, da bi mogla pasti kiša, pa da pokisnemo još u zadnji čas.

— Slušaj: da mi pojedemo ono kruha — reče Dalmatinac, gurnuvši me pod rebra.

— Ne, ne, brate, još — usprotivim se ja. — Ti si, doduše, stariji, ali ti ne će škoditi, ako me poslušaš. Da sam i ja poslušao svoju dobru ženu, bio bih ovamo dospio s punijim džepovima, ali — sada je kasno jadikovati.

— Pa daj — požuri on — da i ja sada kruh pojedem, da te ne poslušam, pa ću poslije jadikovati.

— Uštedjet ću ti tu neugodnost.

U razgovoru nas prekide vika gospodina majora Živkovića. Psovao nas je u sav glas, što galamimo i što lijepo ne stojimo u redovima, da nas mogu pobrojiti. On je zahtijevao, da s nama čini paradu, a mi se jači jedva držali na nogama, dok slabijima nije uspjelo ni to. Svojom je vikom sigurno htio dati Talijanima glas, u kojemu će s nama postupati. Neka ga đavo zna, da li ga je na te neuglađenosti nagonila glupost, neobrazovanost ili zloba, a ni jednog ni drugog ni trećeg svojstva nije prije pokazivao u takovoj mjeri, da bismo bili mogli očekivati sada ovo.

Momci su nama bolesnicima predali torbe i stali u red malo dalje od nas.

— Dietro front! — Nazad front! — zapovjedi iz mraka neki nepoznati glas, a među nama nasta motanje, dok nijesu svi upućeni, što se od nas traži.

Okrenusmo se. Iza toga dođe opet neka nova zapovijed, koju nijesmo pravo ni čuli, ali smo je morali dobro izvršiti, jer netko povede naše desno krilo i mi se svi okrenusmo u redove nadesno i pođosmo, a druge kolone za nama obrnutim redom od onoga, kako smo došli. Prva najzadnja! U nama se pobudi tračak zlobnoga veselja zbog Gradimirovih »Srba, Čeha i sve gospode iz srpske kuhinje«.

— Kolo se vrti — pomislismo — i »tko bi gori, sad je doli, a tko doli, gor' ustaje«.

To smo, naravno, sve mislili u čvrstoj nadi, da nas vode na mjesto, s kojega će nas prevesti na brod. Biti prvi nije mala stvar uz onako strašno naoblačeno nebo.

Stupali smo vrlo brzo, sudeći po našem umoru, i išli neprestano uz more tako, da je mnogoga češće pokvasio koji mali val u času, kad se povraća k obali.

Nenadano se pojavi među nama visok i krupan talijanski časnik i poče pitati, da li nas je koji bio u valjevskoj bolnici.

Kada mu je Dalmatinac odgovarao talijanski, prikaza mu se kao satnik X. Y., i reče, da se je u jednom malom selu pred Sočom, koje su oni zauzeli, namjerio na neku staru ženu, kojoj je jedinac služio kao narednik kod X. pukovnije, bio ranjen, zarobljen i odnesen u Valjevsku bolnicu. Jednom joj se javio o novoj godini 1915. i nikada više.

— Starica mi jadikovala — kaže — pa sam joj obećao, da ću se sam izravno obratiti na srpski crveni križ u Niš, što sam i učinio, ali ne dobih ni odgovora. Možda slučajno zna koji od gospode, koji je u ono vrijeme bio u Valjevu.

Satnik je rekao ime obitelji i sela kao i broj pukovnije, kod koje je narednik služio, no sve sam već zaboravio.

Bilo nas je više, koji smo baš u to vrijeme bili po valjevskim bolnicama, ali nije ni jedan mogao dati kakovu vijest. Tada se sjetismo, da je među nama jedan natporučnik, koji je bio dodijeljen nekoj našoj bolnici, kao takav zarobljen i sve do nedavna bio u Valjevu. Potražismo ga i rekosmo, o čemu se radi. Čim je čuo pitanje, smjesta odgovori:

— Umro je od pjegavog tifusa 24. siječnja 1915. u Konjičkoj kasarni u Valjevu.

Da li je to čiji kućni broj ili zbilja dan smrti toga nesretnika, ja ne znam, no nemam ni razloga, a ni prava da sumnjam. Dalmatinac se još i danas sjeća, kako ga je gospodin natporučnik odlučno rekao.

Satnik je to zabilježio pri svijetlu male električne žarulje, nekoliko puta zahvalio, ističući bolove tužne majke, pozdravio i otišao.

Njegova je briga, s kojom nas je pitao, učinila na sve nas neopisivo ugodan dojam i još bi samo bilo zanimljivo znati, da li je obitelj toga pokojnika talijanska ili slovenačka. Ako je talijanska, na stvari ne mijenja ništa, ako li je slovenačka, daje joj mnogo, vrlo mnogo nove čarobnosti.

Išli smo vrlo dugo, ali ne mogu suditi, kako daleko, jer je bio gust mrak, ništa nijesmo mogli vidjeti oko sebe, pa nemam nijedne uporne točke, po kojoj bih mogao i približno procijeniti udaljenost.

Na jednom nas mjestu dočeka svjetiljka nasred puta, i mi zakrenusmo desno. More je bilo s lijeva i desna, a mi u sredini, na uskome mostu — — — Gospode Bože, kako je to bio velik, divan čas! Ja mislim, da ga ne ću nikada zaboraviti — — —

Čamci su već čekali i odmah se počesmo spuštati u njih. Skakali smo, padali smo, jedan smo drugoga čepali i gurali — ali se to nije zamjeravalo, nije se ni opažalo u velikom veselju, koje je obuzelo naše duše.

Dalmatinac i ja stupili smo na brod među najprvima i baš je tada počelo proškrapati. Jedva smo se penjali sa svojim torbama i gunjevima, a talijanski su nas pomorski časnici gledali, kao da smo mi ili oni pali iz oblaka. Već se na prvi pogled vidjelo, da je brod vrlo velik, a to znači, da ima dosta opskrbe, i to je ono, što nas je toga časa najviše zanimalo.

Odvedoše nas duboko, vrlo duboko u treći razred.

Tu vidjesmo ili doznadosmo ili nešto slično, da je to prevozni parobrod »Dante Alighieri« od petnaest hiljada registarskih tona.

Čim smo se prvi smjestili, dođe vrlo debeo čovjek kao reklama za dobru opskrbu i poče izvlačiti iz podruma nekakove vreće. Pobožno smo pratili svaku njegovu kretnju, sluteći, da taj masni čovjek ne može biti daleko od kuhinje i smočnice. Ubrzo dođoše za njim dva tanja s košarama, odvezaše prvu vreću i napuniše košare dvopekom. Uzeše košare u ruke i pođoše — — — pođoše prema izlazu, zapravo prema uzlazu, i kad se u nama već smrzla krv od bojazni, da će otići, zaredaše s kraja i stadoše dijeliti. To je bilo vrlo veliko zadovoljstvo, no ono postade neograničeno, kad vidjesmo, da se tu ne dijeli na kolutove, nego na kape i na kakvu god hoćeš mjeru. Dijelili su, koliko je tko htio.

— Sada bih mogao pojesti onaj komadić kruha?! — upita Dalmatinac i nasmiješi se.

— O, da. Sada da — odgovorim ja, pa se i sam vrlo zadovoljno nasmiješim.

Onaj je debeli neprestano izvlačio vreće iz podruma, a ova su dvojica dijelili. Poslije toga donesoše pune košare narezana sira. Dijelili su po dva, tri ovelika komada, a mi se sve ogledavali i čudili se, kakav to blagoslov Božji siđe nad naše ispaćene glave. Kad ovi dobri ljudi zatim donesoše i vino, pa staše dijeliti svakome po četvrt litre, mi se stadosmo krstiti od pustoga čuda i zadovoljstva. Moj je prvi prekomjerno raskošni objed bio kod našeg ponajbogatijeg biskupa dra Krapca, drugi kod moćne gradske općine u Pečuhu, a treći ovo ovdje i moram priznati, da me je ovaj najviše oduševio i razveselio.

Dvopek, sir i vino — to je najviše, što se može ponuditi izgladnjelu želucu. Što je preko toga, nije škodljivo, ne ćemo biti ni fanatičari jednostavnosti, pa ustvrditi, da je suvišno, ali je svakako nepotrebno.

Još je i peta grupa dobila dvopeka i sira po volji i mjericu vina, a koji su poslije došli, dobiše svaki punu kapu dvopeka i komadić sira. Vina nijesu dobivali. Svi su stizali mokri kao miševi, jer je vani lijevalo, kao da se nebo otvorilo. Oni od prve grupe stigoše istom oko 11 sati u noći.

Spavali smo kao rijetko kada u životu, jer nije malenkost: spavati potpuno sit i potpuno svučen iza toliko i toliko teških, neugodnih noći! Svući se poslije dva mjeseca i leći sit u krevet — što znači to, može prosuditi samo onaj, koji je mjesecima gladovao i od umora padao na koljena, koja su virila iz poderana odijela.

Kad smo se sutradan probudili, bi nam neobično, što nitko ne viče:

— Spremaj se, gospodo. 'Ajmo dalje!

— Zar je moguće — pomisli svaki — da smo se s njima posve rastali?!

Negda nam je govorio potpukovnik J. Popović, da će nas poslije rata predati na novoj granici, tamo negdje u Gracu ili u Segedinu, a sada smo evo već predani za vrijeme rata, u Albaniji, i još k tomu nekoj trećoj, stranoj državi.

Nema ih više. Nema ni onih dobrih momaka, ni simpatičnog potporučnika Živojina, nema ni gospodina Bajića, ni gospodina kapetana Gradimira, nema ni narednika Đorđa, onoga krupnog, crvenog debeljkovića, a nema više ni podnarednika Milana, koji nije dopustio, da austrijski časnici pripovijedaju danas, sutra, da su kupili srpskoga žandara za deset dinara.

Nema nijednoga, Svi su otišli, tužni i umorni, da se sretnu s braćom u bijegu, pa da i sami bježe ili zaglave. S nama se rastadoše posve praznih torba, bez ikakove opskrbe, bez i komadića kruha. G. major je dao kapetanu novčanicu od sto dinara uime opskrbe za momčad.

— Može s njome pripaliti cigaretu — reče Radovan — a nama, ako ne bude robljenja, zlo će biti.

Da im je dao srebra, nekako bi se i mogli protući, ali s papirom nikako. Naravno, najbolje bi im bilo, kad bi bili natovareni starim rubljem, koje kod Skipetara ima veću cijenu nego i srebro i zlato, no toga nijesu imali dosta ni za sebe.

Na sve se strane čuje na brodu žamor, smijeh i dovikivanje, ali nema nijednoga:

— Spremaj se, gospodo.

Otišli su, da i oni poginu daleko ne samo od rođenog ognjišta i svih svojih milih i dragih, nego daleko i od samih granica svoje drage domovine, koja je već sva u neprijateljskim rukama. Otišli su, da poginu ne, što bi to ikomu koristilo ili što bi oni bili siti života, nego zato, što je dužnost svakoga dobrog sina, da preda samoga sebe svojoj majci, koja strada, pa joj ta žrtva više i ne mogla koristiti.

Možda ćemo mi mlađi još doživjeti prilično nepristran sud poštovane povijesti o svima tim događajima, pa ćemo čuti, što će reći o politici Kraljevine Srbije u zadnja dva decenija. Mi sada osjećamo samo jedno jače od svega ostaloga, a to je, da ta politika nije bila ništa drugo nego zveckanje mačem vojničke stranke, koja je htjela ostvariti svoje osnove pod svaku cijenu. Kakve su te osnove, može vrlo lako i nepristrano prosuditi svaki narod prema svojim imperijalistima.

— Nema ih. Otišli su, da izginu — — —

Tužno će i odvratno strunuti u kome blatnom jarku, ako ih ne pojedu psi ili vukovi, djeca će im možda obijati tuđe pragove, proseći zalogaj kruha, a historija će cinički pisati o plodovima herojske krvi — — —

Pozvaše nas na doručak.

Svaki žurno uzme krušnu torbu, zdjelicu i kašiku. Zdjelicu metne pod pazuho, kašiku u torbu, torbu preko ramena i požuri na palubu. Mi smo već naučeni kroz duga dva mjeseca, da se postavljamo u red od preko pola kilometra, da lagano pristupamo, podmećemo posudu i primamo hranu, pa tu onda nije ravnodušno, da li si prvi ili zadnji, jer je razlika od dobra četvrt sata u vremenu, a često su i obroci spočetka znatno obilniji. Poslije ih smanje, jer se boje, da ne će biti dosta, pogotovo kad je mrak, pa ih prevari kotao.

Stoga smo i sada trkom pošli uz stepenice, no nesreća je bila, što je nad nama još jedan kat s krevetima, pa kad su se oni najprvi dogurali na vrh stepenica, morali su stati i pomalo se urivavati u onaj val, što je sa strana grunuo prema gornjem izlazu.

— Bit će najbolje — pomisliše mnogi — da vazda čekamo na palubi znak za jelo.

Oni su najprvi bili sigurno upućeni ili ih je netko vodio kroz hodnik između kuhinje, smočnice, pekare i strojarne, ispod prvoga razreda i zapovjedničkog mosta, a mi smo drugi išli za njima. Iz toga hodnika zakrenuše lijevo opet u nekakav podrum.

Svaki je grčevito uzeo zdjelicu u ruke, pomalo se obzirao, da ne bi koji proletio preda nj, žurio se i ujedno razmišljao, da li će kavu dijeliti Iso ili koji mornar. U tim mislima siđosmo sa stepenica u dugu dvoranu i svaki ustukne malo natrag. U oči mu udare dva duga, vrlo duga reda stolova, koji su bili pokriveni bijelim, prebijelim stolnjacima. Na svakom je stolu postavljeno šest zdjelica u tanjurićima, i dvije velike zdjele, pune dvopeka. U prvi smo se čas zabezeknuli od pustoga čuda i nekako nagonski strpali svoje zdjelice pod haljince i u krušne torbe, pitajući se:

— Je li moguće, da je to prostrto za nas?!

Vidjevši, da nas nitko ne tjera van i da već neki sjede, svaki poleti — doista poleti! — da što prije ugrabi mjesto. Kad smo sjedjeli, pogledali smo jedan drugoga, a onda na druge stolove, zvirlali oko sebe, kao da smo pali iz oblaka, i poslije prve zabune svom žestinom navalili na dvopek. Ne znam, tko je prvi počeo trpati u džepove, no ta je divna kretnja odmah opće poprimljena i u tili čas nijesi više vidio ni na jednom stolu ni truna dvopeka, i ako još kavu niti ne dobismo.

Bilo je, naravno, nekoliko starije gospode, a možda i po koja mlađa iznimka, koji nijesu punili džepove, no čas poslije su se kajali, jer je dvopeka ipak nestalo. Zdjele su ostale prazne. Kad su opet napunjene, čemu se nijesmo ni nadali, onda su i oni preostali opskrbili džepove.

Kad su bila zauzeta sva mjesta, nastupi red konobara. Svaki je nosio dvije posude i počeše točiti iz jedne mlijeko, iz druge kavu.

— Ta, je li moguće, da je to za nas?! — pitao se još uvijek mnogi od nas, a svaki se obzirao, da vidi, je li konobar pravedno dijeli.

Po nekoliko su puta iznova donosili dvopek i po dva puta dijelili kavu, sigurno ne pojimajući, da se može naći još »gospode«, koja su tako zapuštena, tako izgladnjela i podivljala kao mi.

Na drugoj je strani broda bila još jedna isto tolika blagovaonica i tamo se odigraše isti prizori. Koja gospoda nijesu dospjela prvi put u dvorane, nestrpljivo su čekala, stojeći u dugom redu, dok mi izidemo.

Kad smo jeli, pogledali smo oko sebe, pa niza se i osjetili dubok težak bol u dnu duše.

Sjedjeli smo tu neobrijani, neoprani, zamazani jučerašnjom barom do vrata, puni ušiju, podivljali i ubijeni, a talijanski su nas konobari zdušno, spremno služili i samilosno nas motrili, kao što motre čovjeka luđaka, koji je u željeznoj košulji — — —

ZAGLAVAK

Ovo je djelo napisano u Muro Lucanu, Potenza, u Italiji, od ožujka 1916. do lipnja 1917., polako, natenane, prema dnevnim bilješkama i svježim neizbrisivim uspomenama brojnih učesnika, koji su međutim doznali, da je dobrovoljac Pero pao u bugarsko zarobljeništvo, prepoznat, doveden u Beograd, tamo stavljen pred vojni sud i bio strijeljan 7. III. 1916. Dobrovoljac je Oskar sretno preživio rat, ostao neko vrijeme u vojsci, a najzad bio zatvoren i kao »nepouzdan« otpušten ili umirovljen.

Bjegunci su iz Prizrena sretno utekli.

Svi su zarobljenici prevezeni na otok Asinaru (između Sardinije i Korzike), da se očiste od ušiju i ostale nečisti. Među vojnicima je izbila kolera i pomrlo ih na tisuće i tisuće, dok su časnici sretno prošli.

Na Asinaru smo stigli 19. prosinca 1915. Svršetkom prosinca 1915. i početkom siječnja 1916. su časnici razmješteni po raznim mjestima u Italiji, a vojnici su nešto kasnije prevezeni u Francusku. Koliko smo mogli doznati, pošlo ih je iz Srbije oko šezdeset, a stiglo u Francusku oko petnaest tisuća. Ostali su pomrli. Ako ove brojke možda i nijesu posve točne, razmjer će polaznika i preživjelih biti približno točan.

S tim razjašnjenjem završavamo povijest ovoga Križnog Puta, da posluži kao vjerno svjedočanstvo o vremenu, ljudima i raspoloženjima.

PREGLED HODNIH DANA

19. X. 1915. polazak iz Niša.
Istog dana dolazak u Prokuplje.
24. X. 1915. u Kuršumliji.
28. X. 1915. u Podujevu.
29. X. 1915. u Prištini.
1. XI. 1915. u Štimlju.
2. XI. 1915. u Suhoj Rijeci.
3. XI. 1915. u Prizrenu.
12. XI. 1915. u Ljum Kuli.
13. XI. 1915. u Bicanu.
16. XI. 1915. u Vasijatu (Fšati).
17. XI. 1915. u Slatini.
18. XI. 1915. u Peškopeji.
19. XI. 1915. u Debru.
22. XI. 1915. u Lukovu.
23. XI. 1915. u Ohridu.
24. XI. 1915. u Opancima.
25. XI. 1915. natrag preko Ohrida u Strugi.
27. XI. 1915. u Prensu.
28. XI. 1915. u Đura Hanu.
29. XI. 1915. u Miraki (ili se možda zove Mirat?!).
30. XI. 1915. u Elbasanu.
4. XII. 1915. na nekom groblju pred Pekinjem.
5. XII. 1915. u Pekinju.
6, XII. 1915. u Kavaji.
9. XII. 1915. u Baštovi (ili nekako slično!).
10. XII. 1915. negdje pred nekim šumarkom.
11. XII. 1915. u Fijeri-u.
12. XII. 1915. negdje na rijeci Vojuši.
13. XII. 1915. na istom mjestu, samo na drugoj obali rijeke.
14. XII. 1915. negdje pred Valonom.
15. XII. 1915. ukrcani na parobrod u Valoni.

Dosad su u »Suvremenoj knjižnici« Matice Hrvatske izašla ova djela:

Prvo kolo

1. VJEKOSLAV MAJER: Pepić u vremenu i prostoru I.
2. SIDA KOŠUTIĆ: S naših njiva. Roman I. dio.
3. JOZA IVAKIĆ: Slavonija, zemlja plemenita. Izabrane pripovijesti.
4. MILUTIN NEHAJEV: Knjiga eseja.
5. ANTE KOVAČEVIĆ: Od danas do sutra. Humoreske.
6. IVAN GORAN-KOVAČIĆ: Dani gnjeva. Novele.

Drugo kolo

7. VINKO KRIŠKOVIĆ: Moderni engleski eseji.
8. STJEPAN MIHALIĆ: Knjiga o Mlakaru i drugima. Novele.
9. IVO KOZARČANIN: Sam čovjek. Roman.
10. FRANJO PAVEŠIĆ: Podvoda. Roman.
11. ANTE NEIMAREVIĆ: 1914. Roman.
12. SIDA KOŠUTIĆ: S naših njiva. II .dio.

Treće kolo

13. MILE BUDAK: Ognjište. Roman I. dio.
14. MILE BUDAK: Ognjište. Roman II. dio.
15. MILE BUDAK: Ognjište. Roman III. dio.
16. MILE BUDAK: Ognjište. Roman IV. dio.
Prvo i drugo izdanje rasprodano.
17. ALDOUS HUXLEY: Giocondin posmijeh. Izabrane novele.
18. VJEKOSLAV MAJER: Pepić u vremenu i prostoru. II.

Četvrto kolo

19. IVO KOZARČANIN: Tihi putovi.
20. ANTON NIZETEO: Nevjesta na otoku.
21. RIKARD NIKOLIĆ: Sudbinom vijani.
22. MATE ORIŠKOVIĆ: Mejrina krv.
23. ZLATKO MILKOVIĆ: Buđenje. Roman.
24. MILE BUDAK: Na veliki petak. Pripovijetke.

Peto kolo

25. VJEKOSLAV KALEB: Na kamenju. Novele.
26. JAKOV SEKULIĆ: Za srećom.
27. ANTUN BONIFAČIĆ: Paul Valery.
28. MARA ŠVEL: Šuma i šokci.
29. JURE PAVIČIĆ: Krčevina. Novele.
30. ZLATKO MILKOVIĆ: Braća Seljani.